

ISSN 2521-1331

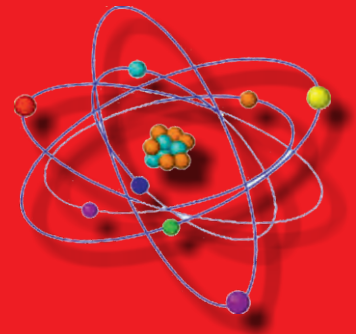

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

elmi-praktik jurnal

Bakı – 2017

№ 1(3)

ISSN 2521-1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi – praktik jurnal

2017-ci il, cild 3, №1

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
War College of the Armed Forces**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

2017 vol. 3 № 1

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – tex.ü.f.d., professor, polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu
Baş redaktorun müavini – f.-r.e.d., professor Bayramov Azad Ağalar oğlu
Məsul katib – tex.ü.f.d., professor, polkovnik Talıbov Əziz Maşalla oğlu
Dil və üslub üzrə redaktor – fil.e.d., dosent Nuriyev Sədi Şəvaqət oğlu

Redaksiya heyətinin üzvləri:

general-leytenant Osmanov N.R.	psixol.e.d., professor Şəfiyeva E.İ.
general-leytenant, dosent Piriyeu H.K.	ped.e.d., professor Rüstəmov F.A.
akademik Əliquliyev R.M.	tex.e.d., professor İbrahimov B.Q.
akademik Əliyev T.A.	f.-r.e.d., professor Pənahov T.M.
akademik Məmmədov R.M.	fəl.ü.f.d., professor, polkovnik Quliyev B.Ş.
s.e.d., professor Nəsirov E.X.	f.-r.ü.f.d., dosent Səbzıyev E.N.
tex.e.d., professor Tağızadə Ə.H.	f.-r.ü.f.d., dosent Paşayev Ə.B.
hüq.e.d., professor, polis polkovniki Əliyev E.Ə.	tex.ü.f.d., dosent Quliyev A.İ.
f.-r.e.d., professor Qurbanov M.Ə.	fil.ü.f.d., dosent Sadıyev S.S.
tex.e.d., professor Ağayev N.B.	tarix e.d., dosent Əliyev N.A.
tıbb ü.f.d. polkovnik-leytenant Məmmədov P.Z.	f.-r.ü.f.d., dosent Həsənov A.G.
tex.e.d., professor Qasımov V.Ə.	

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalının beynəlxalq redaksiya heyəti:

elmlər doktoru Sergey P. Yarosh (Xarkov, Ukrayna)
elmlər doktoru, prof. Georgiy A.Kuchuk (Xarkov, Ukrayna)
elmlər doktoru, dosent Valeriy P.Irxin (Voronej, Rusiya)
elmlər doktoru, prof. George Akhras P. (Kanada)
elmlər doktoru, prof. Neno Xristov (Bolqarıstan)
Avropa Akademiyasının akademiki, prof. Oleq Fiqovski (İsrail)
fəlsəfə doktoru Kərim Göztəpə Omər, (Türkiyə)
fəlsəfə doktoru Igor Linkov (ABŞ)
fəlsəfə doktoru, dosent Pyotr Qavliçek (Polşa)

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb.
Qeydiyyat nömrəsi: 3991

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Ünvan: AZ-1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Adyunktura və elm şöbəsi.

NATIONAL SECURITY and MILITARY SCIENCES journal
Editorial Board

Editor-in-chief - PhD, prof. Hashimov Elshan Giyas

Deputy editor-in-chief - ScD, prof. Bayramov Azad Agalar

Executive secretary - PhD, prof. Talibov Aziz Mashalla

Language and stylistic editor - ScD, assoc.prof. Nuriev Sadi Shavagat

Editorial Board:

lieutenant-general Osmanov N.R.

lieutenant-general, assoc.prof Piriev H.K.

academician Aliguliev R.M.

academician Aliev T.A.

academician Mammadov R.M.

ScD, prof. Nasirov E.X.

ScD, prof. Tagızadeh A.H.

ScD, prof., police colonel Aliev E.A.

ScD prof. Gurbanov M.A.

ScD, prof. Agaev N.B.

PhD, lieutenant-colonel Mammadov P.Z.

ScD prof. Gasimov V.A.

ScD, prof. Shafieva E.İ.

ScD, prof. Rustamov F.A.

ScD, prof. İbrahimov B.G.

ScD, prof. Panahov T.M.

PhD, prof., colonel Guliev B.Sh.

PhD, assoc.prof. Sabziev E.N.

PhD, assoc.prof. Pashaev A.B.

PhD, assoc.prof. Guliev A.İ.

PhD, assoc.prof. Sadiev S.S.

ScD, assoc.prof. Aliev N.A.

PhD, assoc.prof. Hasanov A.G.

“National Security and Military Science” journal
International Editorial Board

Military Sc.D. Sergey P. Yarosh (Kharkov, Ukraine)

ScD, prof. Georgiy A.Kuchuk (Kharkov, Ukraine)

ScD, dosent Valeriy P.Irxin (Voronej, Russia)

ScD, prof. George Akhras P. (Canada)

ScD, prof. Neno Hristov (Bulgaria)

Academician of European Academy, prof. Oleq Fiqovski (Israel)

PhD. Kerim Goztepe Omer, (Turkey)

PhD Igor Linkov (USA)

PhD, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland)

While using any kind of material given in “National Security and Military Science” You should refer to the journal.

The journal has been registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

CEO: War College of Armed Forces

Address: AZ1065, Baku, str. Shafaet Mehdiyev 136, “Red East” military town, War College of Armed Forces, Adjunction and science department.

MÜNDƏRİCAT

Milli hərbi kadr hazırlığı tarixindən <i>H.K.Piriyev, M.S.Süleymanov</i>	6
Görünməyən hərbi obyektləri aşkaretmə imkanlarının təhlili <i>E.Q.Həşimov</i>	16
Xəzər bölgəsi geosiyasi rəqabət meydanı kimi (qədim dövrlərdən XX əsrədək) və Azərbaycan <i>N.A.Əliyev</i>	27
Hərbi siyasət və hərbi təhlükəsizlik <i>B.Ş.Quliyev, Z.N.Nəcəfov</i>	32
Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının perspektivləri <i>X.İ.İskəndərov</i>	39
İdarəetmə qərarlarının işlənməsi <i>M.M.Rəsulov</i>	46
Fasiləsiz kanallı telekommunikasiya sistemlərinin buraxma qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsullarının təhlili <i>Ə.M.İsayev</i>	54
Azərbaycanın orta əsr döyüş ləvazimatı - döyüş maskaları <i>S.Ə.Əhmədov</i>	61
Hərbi konfliktlər dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi problemləri <i>N.A.Adilov</i>	68
Hərbi kollektivdə zabit və kursant münasibətləri <i>R.M.Maniyeva</i>	76
Стратегическая авиация СССР в 1920-х годах: Первые шаги становления <i>А.А.Челобитченко, Р.Н.Серветник, А.В.Алексеев</i>	81
Особенности деятельности идеологических органов РККА по работе с военнопленными в период Второй мировой войны <i>С.В.Павловская</i>	92
Brands - a raison d'être for national identity <i>S.Imran</i>	99
Odlu silah yaralanmalarının xarakteristikası və onun cərrahi müalicəsinə yanaşmaların tarixi inkişafı <i>Ç.B.Əlləzov</i>	110
Hərbi pedaqoji prosesdə tərbiyə texnologiyalarının nəzəri və praktik məsələləri <i>Ə.M.Talıbov, Ş.O.Ağayev, G.M.Həmidova</i>	119
Karbon adsorbentlərinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi <i>R.Q.Axundov</i>	129

CONTENTS

The history of the preparation of national military officers <i>H.K.Piriev, M.S.Suleymanov</i>	6
The analysis of opportunities to detect invisible military objects <i>E.G.Hashimov</i>	16
Caspian region as a geopolitical competition site (from aincient times to XX century) and Azerbaijan <i>N.A.Aliev</i>	27
Military policy and military security <i>B.Sh.Guliev, Z.N.Najafov</i>	32
The prospects of Azerbaijan-NATO cooperation <i>Kh.I.Iskandarov</i>	39
Working out the management decisions <i>M.M.Rasulov</i>	46
The analysis of transmission capacity enhancement methods of consistent channels telecommunication systems <i>A.M.Isayev</i>	54
Medieval battle equipment in Azerbaijan - battle masks <i>S.A.Ahmadov</i>	61
The problem of child protection during armed conflicts <i>N.A.Adilov</i>	68
The relationships between the officers and cadets in the military collective <i>R.M.Manieva</i>	76
Strategic aviation of the USSR in the 1920s: First steps of formation <i>A.A.Chelobitchenko, R.N.Servetnik, A.V.Alekseenko</i>	81
Features of activities of ideological agencies working with prisoners of war in the Red Army during the Second World War <i>S.V.Pavlovskaya</i>	92
Brands - a raison d’etre for national identity <i>S.Imran</i>	99
The characteristics of gunshot wounds, historical development of surgical treatment <i>Ch.B.Ellazov</i>	110
Theoretical and practical problems of the upbringing technologies in the military pedagogical process <i>A.M.Talibov, Sh.O.Aghaev, G.M.Hamidova</i>	119
Investigation of the characteristics of carbon adsorbents <i>R.G.Akhundov</i>	129

UOT 355/359

MİLLİ HƏRBİ KADR HAZIRLIĞI TARİXİNDƏN

general-leytenant, dosent H.K.Piriyev
tar.e.d., e.o. polkovnik M.S.Süleymanov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: smehman@mail.ru

Xülasə. XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığının əsas ağırlığı Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbin üzərinə düşmüşdü. 1918-ci ildə əsası qoyulmuş bu məktəbin milli hərbi kadr hazırlığı sahəsindəki fəaliyyətini üç dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1918–1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrüdür. İkinci dövr 1920-1922-ci illər Azərbaycan Sovet Respublikası dövrü, üçüncü dövr isə Azərbaycanın SSRİ tərkibinə qatılmasından, bu məktəbin bağlandığı tarixə – 1927-ci ilə qədər olan dövrüdür. Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycanın ilk milli hərbi məktəbinin 1-ci və 2-ci dövrü haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Təqdim olunan məqalə bu məktəbin fəaliyyətinin 3-cü dövrünə həsr edilmişdir. Mövzunun öyrənilməsi Azərbaycanın hərbi təhsil tarixinin, bütövlükdə Azərbaycanın hərbi tarixinin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır.

Açar sözlər: Milli hərbi təhsil, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi, hərbi təhsilin metodikası, hərbi dərslər.

1922-ci ilin sonlarında Azərbaycan Sovet Respublikası SSRİ-nin tərkibində daxil olduqdan sonra milli hərbi kadr hazırlığı sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş verdi. İlk növbədə, 1920-ci ildən Azərbaycan Yığma Hərbi Məktəbi adlandırılan əsas hərbi təhsil müəssisəsinin adı dəyişdirildi və bu məktəb Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi adlandırıldı. Digər tərəfdən, bu məktəbin tədris proqramı yenidən quruldu və bu proqram bütün ölkənin hərbi təhsil müəssisələri üçün qüvvədə olan vahid tədris proqramına uyğunlaşdırıldı. Bu proqram 3 il üçün nəzərdə tutulmuş və elə planlaşdırılmışdı ki, yeni ilin proqramı əvvəlki ilin proqramının davamı olsun. Üçillik proqram başa çatdıqdan sonra kursantlar tam proqram üzrə hazırlığa malik olmalı idilər.

Bu məktəbdə piyada, süvari və topçu ixtisasları üzrə zabit kadrları hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu. Süvari və topçu üzrə ixtisasların hər birindən bir sinif, piyada ixtisası üzrə isə 2 bölük miqdarında siniflər formalaşdırılmalı idi [1].

Tədris prosesi ölkə üzrə vahid proqram üzərində qurulduğu üçün yeni şəraitdə başlıca olaraq ümumrusiya miqyasında qəbul olunmuş dərslərdən istifadə edilməli idi. Bu dərslər isə məlum olduğu kimi, rus dilində və onlardan istifadə edilməsi Birləşmiş Hərbi Məktəbdə tədrisin təşkilinin çətinliklərindən biri idi. Çünki bir tərəfdən kursantların əksəriyyəti rus dilini bilmir, digər tərəfdən isə Əlahiddə Qafqaz Ordusu Hərbi təhsil müəssisələri idarəsi Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbində həm ümumtəhsil fənlərinin, həm də hərbi fənlərin türk (Azərbaycan) dilində tədris edilməsini tələb edirdi [2]. Dərslər isə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdi.

Bu çətinliyin qismən aradan qaldırılması üçün bəzi fənlərin müəyyən müddət ərzində rus dilində tədris edilməsi məqsədəuyğun sayıldı. Eyni zamanda, yuxarı instansiyalar qarşısında rus dilinin öyrədilməsinə imkan verən birillik hazırlıq kurslarının açılması barəsində vəsatət qaldırıldı.

1923-cü ilin payızında başlayan yeni dərslərdə tədris prosesi qarşısında qoyulan mühüm tələblərdən biri tədris prosesinin nizami hazırlıqla, siyasi və klub işi ilə sıx əlaqələndirilməsi idi. Xüsusilə, nəzəriyyə ilə praktiki təcrübənin daha yaxşı əlaqələndirilməsi üçün tədris prosesi ilə nizami hazırlığın üzvi vəhdətdə olması lazım bilinirdi. Buna nail olmaq üçün nəzəri dərslərlə nizami hazırlıq düzgün növbələnməli, nəzəriyyədən dərslər keçən müəllimlər nizami hazırlıq dərslərində, nizami hazırlıq keçən komandir heyətinin nümayəndələri isə nəzəri dərslərdə iştirak etməli idilər. Bu qarşılıqlı əlaqənin möhkəmləndirilməsi üçün nizami hazırlığa məsul olan məktəbin daimi zabit heyətindən bir nəfər nəzəri hazırlıq keçən müəllimlərin köməkçisi olmalı idi [3].

Kursantlara tədris olunan siyasi-ideoloji fənlər “İctimaiyyət” adı altında birləşdirilmiş və bu fənin proqramı Moskvadan göndərilmişdi. “İctimaiyyət” fənni istiqamətlərə bölünmüşdü. Bu istiqamətlərdən biri “Siyasi nizamnamələr” adlandırılır və onun tədrisi üçün 14 saat dərs nəzərdə tutulmuşdu. Digər bir istiqamət isə “Siyasi savad” adlanırdı. Bu istiqamət üçün isə 36 saat dərs planlaşdırılmışdı [2]. “Tarix” də “İctimaiyyət” fənninə daxil edilmişdi.

Tədris fəaliyyətinə məktəbin tədris hissəsi rəhbərlik etməli idi. Tədris hissəsinin ümumi nəzarəti altında məktəbdə iki komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyalardan biri fənn komissiyası, digəri isə “Akkord komissiyası” adlanırdı. Fənn komissiyası hər fənnin tədrisinə rəhbərlik edən zabitin və ya müəllimin rəhbərliyi altında yaradılmışdı. Bu komissiya özündə fənni tədris edən müəllimləri birləşdirməklə fənnin tədrisi, onun proqramının təkmilləşdirilməsi, fənnin tədrisi üzrə ayrı-ayrı məsələlərin müzakirəsi ilə məşğul olmalı idi. Bu komissiya ayda 3 dəfə iclas keçirməli idi. Akkord komissiyası hərbi və ümumtəhsil fənləri üzrə ayrı-ayrılıqda təşkil edilmişdi. Hərbi fənlər üzrə akkord komissiyasına tədris hissə rəisinin müavini, ümumtəhsil fənləri üzrə akkord komissiyasına isə tədris hissə rəisi müavininin köməkçisi rəhbərlik edirdi. Bu komissiyalar ayda bir dəfə toplaşmaqla bütün fənlərin tədrisi zamanı qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi, tədrisin qarşısında duran ümumi vəzifələrin müzakirəsi ilə məşğul olmalı idi [2].

Fənn komissiyası ilə akkord komissiyası öz iclaslarını protokollaşdırmalı və bu protokolları məktəbin pedaqoji şurasına təqdim etməli idi. Hər iki komissiyadan tələb olunurdu ki, müzakirə olunan məsələlərə ciddi yanaşsın, müzakirə olunan məsələlərlə bağlı konkret fikir və təkliflər ortaya qoyulsun, tədrisin gedişi obyektiv qiymətləndirilsin. Çünki nəzərdə tutulurdu ki, məktəbin pedaqoji şurası məhz bu protokolların əsasında tədrisin gedişi haqqında ciddi məlumatlar əldə edəcəkdir.

Bu komissiyalardan başqa, məktəbdə pedaqoji şura və pedaqoji komitə də yaradılmışdı. Pedaqoji şura zərurət yarandığı halda ayda bir dəfə çağırılmalı idi. Onun işinə məktəb rəisi rəhbərlik edirdi. Bu şuranın tərkibinə bütün müəllimlər, komandir və siyasi heyət, həkimlər və kursantların nümayəndələri daxil idi. İlk iclaslarının gedişində pedaqoji şura aşağıdakı məsələləri müzakirə etmişdi:

- dərs planları;
- hərbi fənlərin uzlaşdırılması;
- ümumtəhsil fənlərinin uzlaşdırılması;
- tədris prosesinin gedişinin müzakirəsi;
- tədris edilən fənlərlə bağlı müəllimlərin hesabatı;
- laboratoriyaların təchiz edilməsi və s [3].

Məktəbin pedaqoji komitəsi isə ayda iki dəfə iclasa toplaşmalı və onun işinə məktəb rəisi rəhbərlik etməli idi. Pedaqoji komitənin üzvlüyünə məktəb komissarı, məktəb rəisinin nizami hissə üzrə müavini, tədris hissəsinin rəisi və tədris hissə rəisinin müavini daxil idi. Özünün ilk iclaslarında bu komitə aşağıdakı məsələləri müzakirə etmişdi:

- məktəbin gün rejiminə dəyişiklik edilməsi;
- kursantların özfəaliyyət məşğuliyyətinin gücləndirilməsi;
- kursantlara tədris tətilləri verilməsi;
- tədris olunan fənlərin uzlaşdırılması;
- partiya maarifləndirilməsi və onun tədrisə daxil edilməsi;
- komandir və siyasi heyətlə məşğələlərin aparılması;
- dərnək məşğələləri [3].

1923-cü ilin payızından başlanan tədris ilində Hərbi məktəbdə 14 sinif təşkil edilmişdi. Bu siniflər həm əvvəlki tədris ilindən qalmış hazırlıq sinfi hesabına, həm də məktəbə yeni qəbul edilmiş kursantlar hesabına təşkil edilmişdi. Bu siniflər hazırlıq və aşağı siniflərdən ibarətdir. Təşkil olunmuş siniflər aşağıdakılardır:

- piyadalar üzrə hazırlıq sinifləri - 6
- ümumi ixtisaslar üzrə hazırlıq sinifləri - 2
- süvarilər üzrə hazırlıq sinfi - 1

- topçular üzrə hazırlıq sinfi - 1
- aşağı piyada sinfi - 2
- aşağı süvari sinfi - 1
- aşağı topçu sinfi - 1 [4].

1924-cü ilin mart ayına aid olan məlumatlara görə, bu siniflərdə təhsil alan kursantların sayı aşağıda qeyd olunmuşdur [5]:

1-ci sinif – 25 nəfər;	6-cı sinif – 26 nəfər;	11-ci sinif – 22 nəfər;
2-ci sinif – 21 nəfər;	7-ci sinif – 22 nəfər;	12-ci sinif – 12 nəfər;
3-cü sinif – 27 nəfər;	8-ci sinif – 14 nəfər;	13-cü sinif – 37 nəfər;
4-cü sinif – 24 nəfər;	9-cu sinif – 22 nəfər;	14-cü sinif – 27 nəfər;
5-ci sinif – 24 nəfər;	10-cu sinif – 19 nəfər;	cəmi – 314 nəfər.

Yeni proqram əsasında fəaliyyətə başlayan Birləşmiş Hərbi Məktəbin qarşısında dayanan çox ciddi vəzifələrdən biri yeni tədris metoduna keçilməsi idi. Bu vəzifə yuxarı orqanlar tərəfindən də bir tələb kimi irəli sürülmüşdü. Məsələn, Əlahiddə Qafqaz Ordusu Hərbi təhsil müəssisələri idarəsi 25 aprel 1923-cü il tarixli 90 nömrəli əmri ilə bütün hərbi təhsil müəssisələrində mühazirə metodundan imtina edilməsini, fəal çalışma və laboratoriya metoduna keçilməsini tələb edirdi [2]. Bu metodun əsasını Rusiyanın mülki təhsil müəssisələrində tətbiqinə başlanmış təcrübə təşkil edirdi.

Yeni tədris metodunun mahiyyətində kursantlara daha çox bilik verilməsi və kursantların da bilik əldə etməsi dayanırdı. Tədris üçün ənənəvi olan mühazirə metodunun nöqsanları onda görülürdü ki, bu metodla tədris zamanı müəllim mövzu ilə bağlı mühazirə oxuyur, kursantlar isə qeyri-fəal şəkildə ona qulaq asmaqla kifayətlənməli olurdular. Bu zaman kursantın mənimsəmə səviyyəsi çox aşağı olurdu. Lazımı ədəbiyyatın olmadığı bir vaxtda bu metodla kursantlar tədris olunan materialı çox zəif qavramış olurdular.

Yeni metodların tətbiqi zamanı isə qarşıya qoyulan məqsəd ondan ibarət idi ki, kursantlar dərslər zamanı daha fəal olmalı və özləri mövzunun qavranılmasında aktivlik nümayiş etdirməlidirlər. Fəal çalışma metodu müəllimlə sinfin birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur və bu birgə fəaliyyət kursantlarda mövzu ilə bağlı fikirləşməyə, bilik əldə etməyə maraq yaradırdı. Laboratoriya metodu isə kursantları müstəqil işləməyə, müstəqil şəkildə və ya siniflə birlikdə maraqlı biliklərin əldə edilməsi üçün dərslərdən və dərslər vəsaitlərindən istifadə etməyə alışdırmalı idi. Müəllim buna şərait yaratmaqla kursantlara yol göstərməli və onların müstəqil fəaliyyətini təşviq etməli idi. Bu metodun tətbiqi ilə kursant ona lazım olan qədər bilik əldə etməyə çalışmalıdır [6].

1923-cü ilin payızında müəllim kimi Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbində fəaliyyətə başlayan Əliağa Şıxlinski dərslərinin əvvəlində akkord komissiyasının iclasında (9 oktyabr 1923-cü il) aparılan müzakirələr zamanı laboratoriya metoduna münasibət bildirərkən qeyd edirdi ki, bu metodun tətbiqinə Amerikada artıq çoxdan başlanmışdır. Onun sözlərinə görə bu metodun tətbiqi zamanı şagirdə müəyyən tapşırıq verilir və şagird də müstəqil şəkildə onu həll etməyə çalışırdı. Müəllim isə bu zaman ona məqsədə çatmağın ən yaxın yolunu göstərirdi [6].

Həm 1923-cü ilin payızında, yəni yeni dərslərinin başlanğıcında, həm də sonrakı illərdə məktəbin pedaqoji kollektivinin müxtəlif iclaslarında ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri məhz yeni tədris metodunun tətbiqi məsələləri idi. Güman edilirdi ki, bu metodun tətbiqi hərbi məktəblər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu yolla kursantları müstəqil fəaliyyət göstərməyə qadir olan zabitlər kimi yetişdirmək mümkün ola bilərdi. O cümlədən hərbi fənlərin tədrisi zamanı laboratoriya metodundan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun sayılırdı və ehtimal edilirdi ki, bu metodun tətbiqi ilə kursantlar daha əhatəli hərbi biliklər əldə edəcəklər. Doğrudur, məktəbin pedaqoji rəhbərliyi bu metodun tətbiqi ilə bağlı qarşıya çıxacaq çətinlikləri də görürdü. Şübhəsiz ki, kursantların ümumtəhsil hazırlığının aşağı olduğu bir vaxtda hər hansı qabaqcıl metodun tətbiq edilməsi ilə gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyildi. Bundan əlavə, laboratoriya metodunun tətbiqi üçün fənlər üzrə laboratoriya kabinetləri və laboratoriya metodu üzrə təlimat və vəsaitlər mövcud deyildi [2].

Məktəbin pedaqoji şurasının iclaslarında da laboratoriya metodunun tətbiqi ilə bağlı məsələlər dəfələrlə müzakirə olunmuş və bununla bağlı müxtəlif fikirlər ortaya qoyulmuşdu. Məktəbin müəllim heyəti mövcud təcrübəni öyrənməklə belə bir qənaətə gəlmişdi ki, laboratoriya metodunun tətbiqi zamanı müəllimlə kursantın dərslər zamanı qarşılıqlı əlaqələri aşağıdakı kimi qurulmalı idi:

- kursantın qarşısında qoyulan sual onun maraq və qabiliyyətinə uyğun olmalı;
- kursant qarşısında qoyulan vəzifələrin gündəlik həyatdan götürülməsinə üstünlük verilməli;
- kursant qarşısında sual belə qoyulmalıdır: belə bir sual sizi maraqlandırır mı? Müəllim bu sualın əhəmiyyətini şərh etməli və qısaca olaraq onun əldə edilməsi yolunu göstərməli;
- ümumi mövzu müəyyənləşdirilməli və bu mövzunu açmağa kömək edəcək konkret suallar müəyyənləşdirilməli;
- kursanta ona verilən tapşırıq həll edilərkən şifahi və yazılı şəkildə nə etməli olduğu göstərilməli;
- qarşıya qoyulan sualın həlli üçün yetərli bilik olan müvafiq ədəbiyyat müəllim tərəfindən tövsiyə olunmalı [7].

Laboratoriya metodunun yeni bir metod kimi tətbiqinin səmərəliliyinə nail olunması üçün məktəbdə iki komissiya təşkil edildi. Birinci komissiya bu metodu öyrənməli və onun tətbiqinə rəhbərlik etməli idi. İkinci komissiya isə məktəbdə laboratoriyaların və fənn kabinetlərinin yaradılmasına rəhbərlik etməli idi. Bu komissiyaların hər birinin işinə bir neçə müəllim cəlb edilmişdi.

Tədrisin laboratoriya metodunun tətbiqinin zəruriliyi və aktual məsələləri ilə bağlı 1923-cü il noyabr ayının 10-13-də Əlahiddə Qafqaz Ordusu komandanlığı tərəfindən Tiflisdə xüsusi bir konfrans keçirildi. Bu konfransda Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbini Əliağa Şıxlinski təmsil edirdi. Konfransda yüksək vəzifəli hərbiçilər çıxış edərək hərbi təhsil müəssisələrində laboratoriya metodunun tətbiqinin zəruriliyini irəli sürdülər. Cənubi Qafqazdakı hərbi məktəblərin nümayəndələri, o cümlədən Əliağa Şıxlinski də konfransda çıxış edərək laboratoriya metodunun tətbiqinə tərəfdar olduğunu bəyan etdi. Çıxışlar əsasında konfransın qətnaməsi qəbul olundu və bu qətnamədə laboratoriya metodunun tətbiqi hərbi məktəblərin kollektivləri qarşısında mühüm bir vəzifə kimi qoyuldu [7].

Əliağa Şıxlinski həm öz çıxışı, həm də konfransın qətnaməsinin qəbulu zamanı laboratoriya metodunun səmərəli bir metod kimi tətbiqinə razılığını bildirdi. Amma qətnamədə laboratoriya metodunun dərhal tətbiqinə başlanmasının təsbit olunması ilə Əliağa Şıxlinski razılaşmadı. O öz mövqeyini aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirdi:

1. Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbində laboratoriyalar yoxdur və yaxın zamanlarda yaradılacağı da real deyil;

- türk (Azərbaycan) dilində hərbi dərslilər mövcud deyil;
- maliyyə vəsaiti olmadığı üçün məktəbə ümumtəhsil dərsliləri almaq mümkün deyil;
- türk dilində olan kitabların çoxu Osmanlı türkcəsində yazıldığından bu kitablarda kursantların başa düşmədiyi çoxlu ərəb sözləri vardır;
- fənlərin bəziləri türk dilində, bəziləri isə rus dilində tədris olunurdu. Taktika fənni də bəzi siniflərdə türk dilində, bəzi siniflərdə isə rus dilində tədris olunurdu;
- türk dilində hərbi və elmi terminologiya yaradılmamışdı;
- türk dilində kitabların yazılmasına və ya tərcüməsinə böyük vaxt tələb olunurdu və bu işin icrası üçün də lazımi vəsait yox idi;
- dərslərin aparılması üçün müəllimlərin özləri tərəfindən hazırlanmış konspektlər laboratoriya metodunun tətbiqi zamanı istifadəyə yararlı deyil;

– Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin müəllim kollektivinin laboratoriya metodunun tətbiqi üçün lazımi təcrübəsi yoxdur. Amma zəruri maddi baza olduğu təqdirdə bu çətinliyi aradan qaldırmaq və laboratoriya metodunu tətbiq etmək mümkün idi.

Ə. Şıxlinski bildirmişdi ki, bu çətinliklərin olduğu halda laboratoriya metoduna keçid formal xarakter ala və son nəticədə yaxşı bir ideyanı zərərli bir məşğuliyyət kimi ortaya qoya bilər. Ona görə

konfransın qətnaməsi müzakirə edilərkən, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin nümayəndələri tərəfindən aşağıdakı təkliflər irəli sürüldü:

1. Laboratoriya metodu məktəblərə ən yaxşı tədris metodu kimi qəbul edilsin;
2. Bu metodun icrası vaxtı və qaydası məktəb komitələrinin öhdəsinə buraxılsın;
3. Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi üçün bu metodun tətbiqi vaxtının yetişmədiyi qəbul edilsin [8].

Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin nümayəndələrinin bu təklifi dəstək qazanmadı. Xüsusilə Gürcüstandakı hərbi məktəbin nümayəndələri bu təkliflərin əleyhinə çıxdılar. Səs çoxluğu ilə laboratoriya metodunu Cənubi Qafqazın bütün hərbi məktəblərində tətbiqini zəruri edən qətnamə qəbul olundu. Azərbaycan tərəfinin təklifləri ilə bağlı isə bildirildi ki, mövcud çətinliklərdən danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki onsuz da bu çətinliklərdən hamının xəbəri vardır.

Laboratoriya metodunun tətbiqi ilə bağlı Tiflisdə keçirilmiş konfransın nəticələri haqqında Əliağa Şıxlinski Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin pedaqoji şurasının 1923-cü il noyabr ayının 20-də keçirilən iclasında məruzə ilə çıxış etdi. Şuranın iclasının protokolunda göstərilir ki, Əliağa Şıxlinski həm Azərbaycan dilində, həm də rus dilində çıxış etdi. O, bu iclasın gedişində də laboratoriya metodunun səmərəli bir metod olduğunu bir daha qeyd etdi. Bu metod haqqında iclasda başqa fikirlər səslənsə də, pedaqoji şura konfransın qətnaməsinin icrasının məcburi olduğunu qeyd etdi və bildirildi ki, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi də tədricən bu metoda keçməli və bunun üçün lazım olan vəsaiti tapmağa çalışmalıdır. Bununla bağlı pedaqoji şura aşağıdakıları qərara aldı:

1. Türk dilində olan konspektlərin, cədvəllərin, diaqramların və s.-nin çoxaldılması üçün şapiroqraf əldə edilsin;
2. Fənn komissiyalarına təklif edilsin ki, bu metodun tətbiqi üçün maksimum enerji sərf edilsin və bunun üçün zəruri olan sxem və cədvəllərin hazırlanmasına köməklik göstərilsin;
3. Məktəbin hamilərindən xahiş edilsin ki, bu metodun tətbiqi üçün zəruri olan maliyyə vəsaiti ayırsın [8].

1923-cü ilin noyabrında məktəbin müəllimləri olan Allahverdiyev və Lazareviç Moskvada hərbi məktəblərdə laboratoriya metodunun tətbiqi təcrübəsi ilə tanış oldular. Geri qayıtdıqdan sonra onlar noyabr ayının 27-də Birləşmiş Hərbi Məktəbin pedaqoji şurasında, noyabrın 29-da isə akkord komissiyasında gördükləri ilə bağlı məlumat verdilər. Adları çəkilən müəllimlər 2-ci Moskva piyada məktəbinin ümumtəhsil fənləri üzrə akkord komissiyasının laboratoriya metodunun tətbiqi ilə bağlı protokolunu Birləşmiş Hərbi Məktəbin ümumtəhsil fənləri üzrə akkord komissiyasının noyabrın 29-da keçirilən iclasında səsləndirdilər. Akkord komissiyasının üzvləri yenidən bu metodun tətbiqi ətrafında ciddi müzakirələr apardılar. Müəllimlər açıq səsləndirməyə ehtiyat etsələr də, onların fikirlərindən hasil olan qənaət belə idi ki, kənardan alınmış laboratoriya metodunu olduğu kimi Azərbaycan şəraitinə köçürmək mümkün deyil. Noyabrın 29-da keçirilən akkord komissiyasının iclasında da Moskva piyada məktəbində laboratoriya metodunun tətbiqinin bir sıra müsbət cəhətləri qeyd edildi. Amma bu metodun Azərbaycanda tətbiqinin məcbur edilməsi yenidən bir sıra narazılıqlarla qarşılandı. Bütün müəllimlər türk dilində dərslərin, vəsaitlərin və digər əşyaların olmamasını, bu baxımdan məktəbin acınacaqlı vəziyyətdə olmasını qeyd etdilər. Bunlar olmadan laboratoriya metodunu tətbiq etmək mümkün deyil. Müəllimlər yeni dərslərin əvvəlində tədrisi dərsləklər olmadan aparırdılar ki, belə bir vəziyyətdə laboratoriya metodundan danışılması qeyri-real sayılırdı. Amma yuxarı orqanların tapşırığının icrasının zəruriliyi məktəbin müəllimlərini də müəyyən yollar axtarmağa məcbur edirdi. Ona görə noyabrın 29-da keçirilmiş akkord komissiyası öz qərarında fənn müəllimlərinə tövsiyə etdi ki, mövcud olan vəsaitlərdən istifadə etməklə hansısa fənnin tədrisinin laboratoriya metoduna keçirilməsinə cəhd göstərsinlər [9].

Aparılan müxtəlif müzakirələr zamanı məktəbin müəllim kollektivinin irəli sürdüyü fikirlərdən biri bu idi ki, laboratoriya metodunun tətbiqi zamanı hərbi məktəblərlə mülki məktəblər arasındakı fərq nəzərə alınmalıdır. Hərbi məktəbdə hansı biliyi nə dərəcədə almaq və ya hansı fənnə nə dərəcədə maraq göstərmək üçün kursantlara seçim hüququ verilmirdi. Bildirilirdi ki, hərbi məktəbdə kursantlar onların fərdi istəkləri və maraqları üzərində deyil, sinfi mübarizənin və fəhlə-kəndlilə hakimiyyətinin maraqları üzərində formalaşmalı və zabit üçün zəruri biliklərə sahib olmalıdır. Ona görə də, məktəbdə

vahid proqramın tətbiqi və icrası təmin edilməlidir. Məsləhət edilirdi ki, hələlik fəal çalışma metodu saxlanılsın və bu metod əsas tutulmaqla laboratoriya metodunun ayrı-ayrı məqamlarının tətbiqinə cəhd göstərilsin [10].

Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi yeni statusda ilk dərs ilini 1923-cü il oktyabr ayının 1-də başladı. Bu məktəb tərkibinə görə, SSRİ-nin digər hərbi məktəblərindən fərqlənirdi. Digər hərbi məktəblər bir ixtisas üzrə tədris apardığı halda Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbində üç ixtisas üzrə - piyada, süvari və topçu ixtisasları üzrə tədris aparmalı idi. Tədrisin elə ilk günündən də məktəbin tədris hissəsi laboratoriya metodunun tətbiqinə üstünlük verilməsi vəzifəsini irəli sürdü. Bu vəzifənin icrası üçün müəyyən mövqe olsa da, mövcud çətinliklər onun tətbiqini ləngitməli oldu. Həmin çətinliklər yuxarıda qeyd edildiyi kimi, türk (Azərbaycan) dilində dərsliklərin olmaması, ikinci çətinlik isə bu metodun tətbiqi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitinin və yetərli sayda sinif otaqlarının olmaması idi. Tədris üçün zəruri olan dərsliklərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün məktəbdə tərcümə komissiyası yaradıldı. Bu komissiya dərhal dərsliklərin tərcüməsinə başladı. Dərsliklə bağlı mövcud çətinliyin aradan qaldırılması üçün Xalq Maarif Komissarlığına da müraciət edildi və bu Komissarıqdan ümumtəhsil fənləri üzrə Azərbaycan dilində dərslik almaq mümkün oldu [11].

Hərbi fənlərin tədrisində bu fənlər üzrə milli mütəxəssislərin olmaması da onların tədrisini çətinləşdirirdi. Ona görə hərbi fənlərin tədrisi üçün siniflər rus dilini bilmə səviyyəsinə görə qruplaşdırılırdı: rus dilini heç bilməyənlər, zəif bilənlər və yaxşı bilənlər. Rus dilini heç bilməyənlər sinfində hərbi fənlərin Azərbaycan dilində aparılması üçün müəyyən yollar tapılırdı. Burada əsasən tərcüməçilərin xidmətindən istifadə olunurdu. Digər siniflərdə isə tədris rus dilində aparılırdı.

Tədris ilinin əvvəlində məktəb binasının təmirinə başlanılması və onun uzanması dərslərin aparılmasına müəyyən əks-təsir göstərirdi. Buna baxmayaraq, 1923-cü il noyabr ayının sonlarına aid olan məlumatda bildirilirdi ki, məktəbdə dərslər nizamlı şəkildə davam edir. Amma laboratoriyaların yaradılması üçün əlavə siniflər çatışmırdı. Fənn rəhbərləri təkcə ümumtəhsil fənləri üzrə laboratoriyaların yaradılması üçün 4 əlavə sinifə ehtiyac duyurdular. 1923-cü il noyabr ayının 29-da keçirilmiş akkord komissiyasının iclasında bildirildi ki, mövcud çətinliklərə baxmayaraq, laboratoriya üçün siniflər ayrılarsa, heç olmasa ən adi vəsaitlərlə onların təşkilinə cəhd göstərmək olar. Elə bu iclasda bildirildi ki, məktəb rəhbərliyi tərəfindən artıq 4 otağın laboratoriya yaradılması üçün ayrılması qərara alınmışdır. Akkord komissiyasının qərarı ilə bu otaqlardan biri ictimaiyyət və tarix, biri Azərbaycan və rus dili, biri coğrafiya, biri də fizika və riyaziyyat fənləri üzrə laboratoriya yaradılmasına ayrıldı. Fənn müəllimlərinə təklif olundu ki, bu otaqların laboratoriyaya çevrilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlasınlar [12].

1923-cü ilin dekabr ayına olan məlumatda isə bildirilirdi ki, məktəbdə dərslərin keçirilməsi üçün sinif otaqları çatışmır. Məsələn, süvari sinfinin dərs otağı olmadığı üçün dərslər yataq otağında keçirilir, kursantlar çarpayıların üzərində oturub işləməli olurdular ki, bu zaman yazmaq onlar üçün çətinlik törədirdi. Pulemyot bölməsinin kursantları da dərsləri yataq otağında keçirdi. Kursantlar üçün cəmi bir stol ayrılmışdı ki, o da kifayət deyildi. 85 nəfər kursantın yalnız 6 ədəd kitabı var idi və bu da tədrisə çətinlik yaradırdı [13].

Birləşmiş Hərbi Məktəbin pedaqoji şurasının 1923-cü ilin yekunlarına həsr edilmiş 29 dekabr tarixli iclasında bir sıra fənlər üzrə tədris proqramının icra edildiyi bildirilirdi. Bu iclasda da mövcud olan çətinliklər səsləndirildi. Amma fənn müəllimlərinin verdiyi məlumatlar ümumən tədrisin qənaətbəxş səviyyədə olması, bəzi fənlər üzrə isə kifayət qədər yaxşı nəticələr əldə olunması qənaətini verirdi. Həmin iclasda o da tələb olundu ki, məktəbdə laboratoriyaların təchizi 1924-cü il yanvar ayının 15-dək yekunlaşdırılsın və onlarda dərs aparmaq mümkün olsun. Bu iclasda Əliağa Şıxlinski də iştirak edirdi. O, topçuluq və hərbi-istehkam hazırlığı üzrə rəhbər idi. Ə.Şıxlinskiyə verdiyi məlumatda hərbi-istehkam hazırlığı üzrə proqramdan geri qalma haqqında qeydlər var idi. Amma o bunu ciddi hal saymır və bildirdi ki, həmin geriləməni aradan qaldırmaq üçün kursantlar müəyyən taktiki mövzuları öyrənməlidirlər [14].

Hərbi Məktəbin pedaqoji şurasının 29 dekabr tarixli iclasında tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Ə.Şıxlinskiyə müəyyən təklifləri də oldu. Amma 1924-cü il yanvar ayının 5-də onun məktəbdəki fəaliyyətini dayandırması elan olundu. Bununla bağlı Məktəb rəisi V.Sarıçevnin 5 yanvar 1924-cü

il tarixli 5 nömrəli əmrində deyilirdi ki, Ə.Şıxlinski səhhətinin pislənməsi və şəxsi ərizəsinə əsasən həmin tarixdən müəllim vəzifəsindən azad edilir. Elə həmin əmrdə deyilirdi ki, Ə.Şıxlinski Birləşmiş Hərbi Məktəbdə cəmi üç ay fəaliyyət göstərsə də, topçuluq kimi ağır bir fənnin tədrisini yüksək səviyyəyə qaldıra bilməmişdi. Bildirilirdi ki, kursantlarla bacarıqlı davranışına görə Ə. Şıxlinski qısa bir zamanda onların hörmət və məhəbbətini qazanmışdı. Əmrin sonunda məktəb rəisi yazırdı ki, çox hörmətli Əliağa Şıxlinski ilə ayrılmaq məcburiyyətində qalsaq da, özüm üçün şərəfli borc bilirəm ki, xidmət adından, habelə tələbələrindən ona səmimi təşəkkürümü bildirim [15].

Verilən bu məlumatın Əliağa Şıxlinskiyə uzaqlaşmasının səbəblərini nə dərəcədə doğru əks etdirdiyini söyləmək çətinidir. Amma məlumdur ki, 1924-cü il oktyabr ayının sonunda o, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi rəisinin müavini vəzifəsinə təyin edildi. Ə. Şıxlinski həmin vaxt Azərbaycan Redaksiya-nəşriyyat kollegiyasının sədri vəzifəsində idi. O, bu vəzifədə qalmaqla Birləşmiş Hərbi Məktəbin rəis müavini vəzifəsini də icra etməli idi [16]. Müəyyən vaxtlarda Ə.Şıxlinski, hətta məktəb rəisinin vəzifəsini də icra etmişdi.

1924-cü ilin sonlarında Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin rəhbərliyi və müəllim heyəti aşağıdakı şəxslərdən ibarət idi:

- məktəb rəisi – Vasili Stepanoviç Sarıçev;
- məktəb rəisinin müavini – Əliağa Şıxlinski;
- tədris hissə müdiri – S.Axundzadə;
- nizami hissə rəisi – Ağəmi İsmayılov;
- təsərrüfat komandası rəisi – Məmməd Bağırov;
- batareya komandiri – Nəcəf Şaxtaxtinski;
- bölük komandiri – Zal Şıxəlibəyov.

– müəllimlər: İdris Axundzadə, Səməd Mehmandarov, Əli Qasimov, Hacığa İbrahimbəyli, Sultan Əliyev, İslam Əliyev, İsmayıl Şeyxzadə, Ə.Şahsuvarov [17].

1924-cü il ərzində də Birləşmiş Hərbi Məktəbin rəhbərliyi və müəllim heyəti qarşısında dayanan başlıca vəzifə fənn laboratoriyalarının təşkili, laboratoriya metodunun tətbiqi, kursantların dərslərlə təmin edilməsi, bir sözlə təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi idi.

1924-cü ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Birləşmiş Hərbi Məktəbdə taktika, topoqrafiya, istehkam, türk dili, bədən tərbiyəsi, coğrafiya, təbiətşünaslıq, rus dili, artilleriya, atıcılıq işi, ictimaiyyət və riyaziyyat üzrə laboratoriyalar mövcud idi [18].

Hesabat sənədlərində olan məlumatlara görə, Birləşmiş Hərbi Məktəbdə laboratoriyalarda dərslərin keçirilməsinə 1924-cü il fevral ayının sonlarında başlanmışdı. Amma məktəbin rəhbərliyi etiraf edirdi ki, Azərbaycan dilində dərslərlərin, xüsusilə hərbi fənlər üzrə dərslərlərin olmaması ucbatından fənlərin tədrisi zamanı laboratoriya metodunu bütünlüklə tətbiq etmək mümkün deyildi. Ona görə bir sıra dərslərdə qarışıq metodlardan, fəal çalışma və laboratoriya metodundan birgə istifadə olunurdu. Laboratoriya metodunun tətbiqinin istiqamətləndirilməsi üçün məktəbdə metodiki komissiya təşkil edilmişdi. Bu komissiyaya məktəbin tədris hissə rəisinin müavini rəhbərlik edirdi. Komissiyanın tərkibinə məktəb rəisinin hərbi və siyasi hissə üzrə müavinləri, müəllimlər, tabor komandirləri, bölük komandirləri, süvari və topçu bölməsi rəislər daxil idilər. Bu komissiya hər həftənin cümə günləri toplaşaraq növbəti həftə üçün dərslər cədvəlini və məşğələlərin proqramlarını müzakirə edirdilər [19].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istər laboratoriya metodunun tətbiqi zamanı, istərsə də bütünlükdə təlim-tərbiyənin təşkili zamanı ortaya çıxan mühüm çətinliklərdən biri tədrisin türk (Azərbaycan) dilində aparılmasının çətinlikləri ilə bağlı idi. Bu çətinlik həm Azərbaycan dilində dərslərlərin olmamasından, həm də Azərbaycan dilində dərslər aparacaq müəllimlərin azlığından irəli gəlirdi. Konkret tarixi şəraitdə Qırmızı ordu komandanlığı respublikalarda milli diviziyaları saxlamaqla milli dildə təhsil alan hərbi kadrların hazırlığına da razılıq vermişdi. Əks təqdirdə respublikaların canlı ehtiyatlarından istifadə etmək çətinləşə bilərdi. Məktəbin yeni statusda ilk dərslər ilinin başlanğıcında tədris hissəsi də təlim-tərbiyənin Azərbaycan dilində aparılması üçün mümkün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Amma yeni dərslər ilinin başlanğıcında məktəbin tədris hissəsinin rəisi bəyan edirdi ki, dərslərlərin və

Azərbaycan dilində dərs apara biləcək müəllimlərin olmaması səbəbindən bu tələbi bütövlüklə yerinə yetirmək mümkün deyil. O, xüsusilə hərbi fənlərin tədrisi üçün Azərbaycan dilini bilən müəllimlərin olmadığından şikayətlənirdi [20].

Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün hər halda müəyyən işlərin görülməsinə başlandı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Birləşmiş Hərbi Məktəbin nəzdində dərslərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün xüsusi qrup yaradıldı. Sonradan Əliağa Şıxlinski Azərbaycan Redaksiya-nəşriyyat kollegiyasının sədri təyin edildi. Bu kollegiyanın qarşısında dayanan başlıca vəzifə dərslərin Azərbaycan dilində tərcüməsi və Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın hazırlanması idi. Məlumdur ki, rus dilində olan nizamnamə və dərslərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə kömək üçün 1926-cı ildə Ə.Şıxlinskiyə müəllifi olduğu “Müxtəsər rusca-türkcə hərbi lüğət” də nəşr olundu.

1924-cü ildən etibarən S.Mehmandarov da Birləşmiş Hərbi Məktəbdə tədris prosesinə cəlb edildi. O, artilleriya fənninin rəhbəri idi. S.Mehmandarov, eyni zamanda, topoqrafiya dərslərinə də rəhbərlik edirdi [21].

1924-cü ilin yayında isə növbəti qəbula hazırlıq işlərinə başlandı. Bununla bağlı hələ 1924-cü ilin iyul ayında mətbuat səhifələrində xüsusi elan çap olundu. Həmin elanda bildirilirdi ki, oktyabr ayının 1-də Rusiya Qırmızı Ordusunun Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinə piyada, süvari və topçu ixtisasları üzrə qəbul başlanacaqdır. Qəbul üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunurdu: Azərbaycan dilində oxumağı, yazmağı və öz fikrini yazılı şəkildə ifadə etməyi bacarmaq, rus dilində yazmağı və oxumağı, hesab üzrə dörd əməli bacarmaq, coğrafiya, siyasət və dünyaya baxış üzrə elementar biliklərə malik olmaq. 2-ci dərəcəli məktəbi və fəhlə fakültəsini bitirənlər imtahansız məktəbin hazırlıq siniflərinə qəbul edilirdi. Aşağı siniflərə isə siyasi savad və sıra hazırlığı üzrə imtahan verənlər, digər siniflərə isə ən azı 6 ay xidmətdə olan və zəruri olan imtahanları verə bilənlər qəbul edilə bilirdilər [22].

1924–1925-ci dərs ili üçün məktəbin qarşısında ciddi vəzifələr qoyulmuşdu. Məktəbin komanda, müəllim və təsərrüfat heyətinin tərkibi 50 %, kursant heyətinin tərkibi isə 100 % artmalı idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, kursantların sayı 457 nəfərə çatdırılsın. Onlardan 351 nəfəri piyada, 60 nəfəri süvari və 46 nəfəri topçu olmalı idi. Ona görə məktəb rəhbərliyi yeni dərs ili başlamazdan əvvəl məktəbin imkanlarının genişləndirilməsi haqqında vəsatət qaldırdı. Bildirilirdi ki, sayı artırılan kursantlarla təlim-tədris prosesinin təşkili üçün 18 sinif otağına, 2 laboratoriyaya, 1 gimnastika zalına, 1 atıcılıq sinfinə ehtiyac var. Məktəbdə isə cəmi 8 sinif mövcud idi [23].

1924-cü ilin sonlarına mövcud olan məlumatlara görə, yeni qəbuldan sonra məktəbin kursant heyətinin tərkibində elə bir dəyişiklik olmadı. Məsələn, 9 dekabr 1924-cü il tarixli məlumatlara görə, məktəbin ümumi şəxsi heyəti aşağıdakı kimi idi [24]:

- komandir heyəti – 28 nəfər;
- inzibati heyət – 45 nəfər;
- siyasi heyət – 24 nəfər;
- tibb heyəti – 9 nəfər;
- təsərrüfat-tikinti komandası [əsgərlər] – 169 nəfər;
- kursantlar – 327 nəfər.

Məktəbin şəxsi heyətinin tərkibinin genişləndirilməsi haqqında yuxarıda göstərilən tapşırıqın icra olunmamasının səbəbinin nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətinidir. Buna səbəb məktəbdə oxumaq istəyənlərin sayının az olması və məktəbin qərar tutduğu binanın imkanlarının məhdud olması ilə bağlı ola bilərdi.

1925-ci ilin yayında Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin ilk buraxılışı gözlənilirdi. Buraxılış ərzində kursantların hazırlıq səviyyəsinin ilkin yoxlanışı aparıldı. Bu yoxlanış məktəb rəhbərliyini razı salacaq nəticələr vermədi. Həmin il may ayının 12–13-də məktəbin pedaqoji şurası kursantların hazırlıq səviyyəsini ətraflı şəkildə müzakirə etdi. Bu müzakirələrdən sonra qərara alındı ki:

- 99 kursant buraxılış imtahanına buraxılsın;
- 170 kursant növbəti sinfə keçirilsin;
- 50 kursant təkrar imtahan imtahanına buraxılsın;

- 15 kursant 2-ci ilə saxlansın;
- 20 kursant isə qeyri-müvəffəq hazırlığına görə məktəbdən xaric edilsin [25].

Lazımi məlumatların elmi dövriyyədə olmaması səbəbindən 1925-ci ildə məktəbi neçə nəfər bitirməsi haqqında dəqiq məlumat vermək çətindir. Birləşmiş Hərbi Məktəbin 8 avqust 1925-ci il tarixli 281 nömrəli daxili əmrində həmin gün məktəbi bitirmiş 47 nəfərə Rusiya Qırmızı ordusunun komandiri rütbəsinin (o dövrdə bu cür adlanırdı – m.) verildiyi bildirilirdi [26]. Yəni məktəbi bu qədər sayda kursant bitirmişdi. Bu siyahı tam olmaya bilərdi. Çünki buraxılış imtahanına buraxılanlardan yalnız yarısı komandir rütbəsini ala bilmişdi. 1926-cı ilə aid olan məlumatlar da onu deməyə əsas verir ki, 1925-ci ildə daha çox kursant məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirə bilərdi.

1926-cı ildə isə məktəbi 127 nəfər bitirdi. Onlardan 93-ü piyada, 16 nəfəri süvari, 8 nəfəri isə topçu ixtisası üzrə komandir rütbələri aldılar. Həmin il məktəb kursantlarından 31 nəfər isə təhsilini davam etdirmək üçün Tiflis piyada məktəbinə göndərildi [27].

1927-ci il sentyabr ayının ilk günlərində Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin sonuncu buraxılışı oldu. Həmin il neçə nəfər kursantın buraxılış imtahanlarından müvəffəq qiymət alması haqqında elmi dövriyyədə məlumat yoxdur. Ancaq məlumdur ki, 1927-ci ildə piyada ixtisası üzrə yuxarı sinifdə 50 nəfər, topçu ixtisası üzrə isə 8 nəfər təhsil alırdı [28]. Buraxılış imtahanlarına da bu kursantlar buraxıla bilərdi.

1927-ci il sentyabr ayının 15-nə olan əmrlə Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi buraxılmış elan edildi, onun piyada və topçu ixtisasları üzrə kursantlarının, habelə müəllimlərinin bir hissəsi Tiflisdə yenidən təşkilatlandırılmış olan Zaqafqaziya Piyada Məktəbinə göndərildi [29].

Nəticə

Beləliklə, mövcud olduğu 10 il ərzində Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi yüzlərlə milli zabıt kadri yetişdirdi və Azərbaycanda milli hərbi ənənələrin canlandırılmasında və yeni nəsillərə ötürülməsində tarixi fəaliyyət göstərdi. Bu məktəb 1927-ci ildə ləğv olunsada, onun maddi-texniki və pedaqoji bazasında yeni bir hərbi məktəb açıldı və bununla Azərbaycanın bu günə qədər uzanan milli hərbi təhsil tarixində bir bağlılıq yaradıldı.

Ədəbiyyat

1. MDA, f.138, siy. 5, iş 81, v.1.
2. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.15.
3. MDA, f. 138, siy. 3, iş 52, v.14.
4. MDA, f. 138, siy. 3, iş 40, v.7.
5. MDA, f. 138, siy. 3, iş 40, v.11.
6. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.7.
7. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.23.
8. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.24.
9. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.27.
10. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.9.
11. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.1.
12. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.28.
13. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.29.
14. MDA, f. 138, siy. 3, iş 41, v.212.
15. MDA, f. 138, siy. 2, iş 20, v.6.
16. MDA, f.138, siy.1, iş 40, v.272.
17. MDA, f.138, siy.1, iş 40, v.218.
18. MDA, f.138, siy. 2, iş 20, v.19.
19. MDA, f.138, siy. 3, iş 40, v.13,34.
20. MDA, f.138, siy. 3, iş 41, v.14.
21. Абасов А. Генерал Мехмандаров. Баку, 1977, с.72.

22. MDA, f.138, siy. 1, iş 32, v.178.
23. MDA, f. 138, siy. 3, iş 40, v.30.
24. MDA, f. 138, siy. 1, iş 40, v.127.
25. MDA, f. 138, siy. 3, iş 52, v.18.
26. MDA, f. 138, siy. 2, iş 55, v.19-20.
27. MDA, f. 138, siy. 2, iş 180, v.3.
28. MDA, f. 138, siy. 2, iş 180, v.40.
29. MDA, f. 138, siy. 5, iş 81, v.2.

Аннотация

Из истории подготовки национальных военных кадров

Г.К. Пириев, М. С.Сулейманов

Основным центром подготовки военных кадров до 30-х годов XX века в Азербайджане был Азербайджанская Объединенная Военная Школа. Деятельность этой школы по подготовке национальных военных кадров которая была основана 1918 году можно разделить на три период. Первый период относится к 1918–1920, период Азербайджанской Демократической Республики, второй период относится к 1920–22 гг и третий период с начало вхождение Азербайджана в состав СССР до закрытие этой школы, т.е к 1923–1927 гг. Данная статья посвящена третьему периоду Азербайджанской Объединенной Военной Школы

Ключевые слова: национальное военное образование, Азербайджанская Объединенная Военная Школа, методика военного образования, военный учебник.

Summary

The history of the preparation of national military officers

H.K.Piriyev, M.S.Suleymanov

Until 30th years of XX century main center of the preparation of the military officers in Azerbaijan was the Azerbaijan Joint Military School. This school was founded in 1918 and its activities could be divided to three period. The first period is Azerbaijan Democratic Republic time 1918–1920 years, the second period is Azerbaijan Soviet Republic time 1920–1922 and the third period is last period of the school from 1923 till 1927. This article has been devoted to the 3rd period of the activities of this school.

Keywords: national military education, Azerbaijan Joint Military School, methods of military education, military textbook.

UOT 355.40; 535.3; 536.3;623.7

GÖRÜNMEYƏN HƏRBİ OBYEKT LƏRİ AŞKARETMƏ İMKANLARININ TƏHLİLİ

tex.ü.f.d., professor, polkovnik E.Q.Həşimov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə. Məqalədə obyektləri aşkaretmənin əsaslarını müəyyən edən nəzəri və praktiki məsələlər nəzərdən keçirilmiş, görünməyən obyektləri aşkar etmək üçün istifadə edilən müxtəlif üsullar təhlil edilmiş, obyektlərin aşkar edilməsinə imkan yaradan əlavə nəzəri və eksperimental tədqiqatların aparılması, bu sahədə proqram təminatının yaradılması məsələsinin aktual olduğu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: aşkaretmə, optik zondlama, akustika, radiolokasiya, demaskalayıcı xüsusiyyətlər, CİS, PUA.

Müasir dövrdə qoşunların fəaliyyətinin gizliliyinin daim artması qarşı tərəflər üçün təmas xətti boyunca düşmən hədəflərinin aşkar edilməsi problemini önə çəkir. Bu baxımdan taktiki və texniki kəşfiyyatın vaxtında və səmərəli aparılması mühüm məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, obyektin aşkar edilməsi müəyyən fərqli xüsusiyyətlərinə görə onun ətraf mühitdən ayrılıb seçilməsidir. Aşkar edilmiş obyektin vurulması barədə qərar qəbul etmək üçün onun tanınması məsələsi həll edilməlidir. Obyektin tanınması dedikdə, onun xarakterik xüsusiyyətləri və ya demaskalayıcı əlamətlərinə görə müəyyən obyekt sinfinə aid edilməsi başa düşülür.

Düşmən ərazinin taktiki xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə edərək silah və döyüş texnikasının daha yüksək effektivliklə tətbiqinə, manevretmənin gizliliyinə və hərbi obyektlərin maskalanmasına nail ola bilər. Bu halda ərazinin taktiki xüsusiyyətləri onun relyefi, yerli cisimlər və digər coğrafi obyektlərlə müəyyənləşdirilir.

Ərazinin taktiki xüsusiyyətləri və topoqrafik elementləri haqqında məlumat (onların koordinatları və qarşılıqlı mövqeləri, ölçüləri və s. digər kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri) əldə etməyin əsas mənbələrindən biri topoqrafik xəritələrdir. Bundan başqa, xəritədə öz əksini tapmayan və dəyişikliklərə məruz qalmış elementlər də xüsusi taktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu elementlər ərazinin taktiki xüsusiyyətlərinə çox böyük təsir göstərir. Xəritədə öz əksini tapmayan belə obyektlər haqqında əsas məlumat mənbəyi hazırlıq mərhələsində və döyüş zamanı əldə edilən kəşfiyyat məlumatlarıdır. Bu məlumatlar sonradan yüksək dəqiqlikli silahların naviqasiya sistemlərində istifadə edilməklə görünməyən düşmən hədəflərinin vurulması üçün tətbiq edilə bilər [1,2]. Belə ki, mikroelektronika, optoelektronika, radiotexnika və kompüter texnikası bazasında yaradılmış yüksək dəqiqlikli silahlar (YDS) peyk sistemlərində istifadə etməklə effektiv informasiya təminatı sayəsində hədəfi dəqiqliklə aşkaretmə, avtomatik tanıma və yüksək ehtimalla vurma qabiliyyətinə malikdir.

Məqalədə görünməyən obyektləri aşkaretmənin əsaslarını müəyyən edən nəzəri və praktiki məsələlər nəzərdən keçirilir, düşmənin görünməyən hərbi obyektlərini aşkar etmək üçün istifadə edilən müxtəlif üsullar təhlil edilir.

Səth örtüyü fonunda obyektlərin aşkar edilməsi üsulları

Qarşı tərəfin görünməyən hərbi obyektlərinin aşkar edilməsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər [3]:

- vizual aşkaretmə;
- optik zondlama;
- akustik aşkaretmə;
- radiolokasiya zondlaması.

Bu üsullardan istifadə edərək, yerüstü kəşfiyyat bir qayda olaraq, adi gözlə, optik və infraqırmızı vasitələrdən istifadə etməklə, fotosəkil çəkməklə, radiolokasiya və səsölçən stansiyalarla yaxın məsafələrdə aparılır [4]. Hava kəşfiyyatı vertolyotlardan, pilotsuz uçuş aparatlarından, adətən, kiçik hündür-

lülərdən ancaq vizual müşahidə ilə, təyyarələrdən isə radiolokasiya stansiyalarının və infraqırmızı vasitələrin köməkliyi ilə vizual müşahidə və fotosəkil çəkməklə aparılır [5].

Vizual aşkaretmə – texniki vasitələrdən istifadə etmədən, yalnız insanın görmə imkanlarından istifadə edərək obyektin aşkar edilməsidir. Bu metodun üstün cəhətləri texniki vasitələrdən istifadə edilməməsi və insanın obyektin tanınmasında birbaşa iştirak etməsidir. Lakin insanın görmə imkanları böyük deyildir. İnsan gözü elektromaqnit şüalanmasının dar spektral sahəsinə – görmə şüalanmasına həssasdır. O, çox uzaqlıqda yerləşən əşyaları və ya uzaqda yerləşən kiçik əşyaları görmək iqtidarında deyil.

Optik zondlama – ultrabənövşəyidən infraqırmızıya qədər optik diapazonda şüalanan elektromaqnit dalğalarının köməkliyi ilə uzaqda yerləşən obyektlərin aşkar edilməsi, koordinatlarının təyin edilməsi, eləcə də formalarının tanınması metodları məcmusudur. Radiolokatorlarla müqayisədə optik lokatorların əsas üstünlüyü əks olunan siqnalın maksimumuna görə obyektlərin bucaq koordinatlarının təyin edilməsinin yüksək dəqiqliyi və uzaqlıq üzrə yüksək ayırdetmə qabiliyyətidir. Bundan başqa, optik lokator şüalanmasının istiqamətlənməsi ilə şərtlənən yüksək bucaq ayırdetmə qabiliyyətinə malikdir. Optik lokatorun yüksək ayırdetmə qabiliyyəti obyektlərin formalarını tanıma məsələsini həll etməyə imkan verir. Optik lokatorların əsas çatışmazlığı mürəkkəb meteoroloji şəraitdə uzaq məsafədə yerləşən obyektlərin lokasiyası üçün onların istifadəsinin səmərəsizliyidir.

Akustik aşkaretmə – obyektlərin səs dalğalarına görə aşkar edilməsidir. Akustik aşkaretmə qurğularının yaranması yüksək buludluluq şəraitində uçuş aparatlarının optik aşkar edilməsinin mümkün olmaması ilə şərtlənmişdir. Lakin külək və əlavə səs mənbəyinin olmadığı halda akustik qurğularla hava hədəflərinin uğurlu aşkar edilməsi 50–60% -dən çox olmur [6].

Radiolokasiya zondlaması – obyektlərin aşkar edilməsi və tanınmasının ən geniş yayılmış metodudur. Ondən istifadə zamanı hava şəraitindən asılı olmayaraq obyektlərin daha etibarlı aşkar edilməsi təmin edilir. Bu metod obyektlərin və səth örtüyünün radiodiapazonda əks olunma xüsusiyyətlərinin istifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Obyektlərin aşkar edilməsi və tanınması əks olunan elektromaqnit dalğalarının təhlili əsasında aparılır. Onların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müxtəlif obyektləri təsnifləndirməyə, səthlərin radiolokasiya təsvirlərini formalaşdırmağa imkan verir. Radiolokasiya zondlamasından istifadə edərək aşkaretməni yerinə yetirmək üçün radiotexniki məsafədən zondlama sistemlərindən və radiolokasiya stansiyalarından (RLS) istifadə edilir.

Müharibə regionunda ərazi şəraitinin müxtəlifliyi, ərazinin taktiki xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə edilməsi, eləcə də maskalanma vasitələrinin müasir inkişafı görünməyən obyektlərin aşkar edilməsi üsullarının təhlilini və müvafiq təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Demaskalayıcı xüsusiyyətlərinə görə obyektlərin aşkar edilməsi

Qoşunların vaxtında, gizli şəkildə hərəkətini və açılmasını, şəxsi heyətin və texnikanın düşmənin vurma vasitələrindən mühafizəsini təmin etmək, eləcə də qoşunların və hərbi obyektlərin real yerləşməsi haqqında məlumatların əldə edilməsində qarşı tərəfin kəşfiyyat vasitələrinin işini çətinləşdirmək üçün maskalanma tədbirləri təşkil edilir və həyata keçirilir [7]. Obyektlərin maskalanma, eləcə də demaskalanma xüsusiyyətləri haqqında məlumatları bilən qarşı tərəfin kəşfiyyatının imkanları artmış olur.

Demaskalayıcı xüsusiyyətlər dedikdə, obyektin yerini göstərməyə xidmət edən istənilən xüsusiyyət başa düşülür. Yerüstü vizual müşahidə obyektlərin xarici görünüşünü təsvir edən əlamətlərə əsaslanır və istənilən şəraitdə müşahidə məntəqələrindən aparılır. Yerüstü vizual müşahidə düşmən haqqında kəşfiyyat məlumatlarının əldə edilməsinin əsas taktiki üsuludur.

Xarici demaskalayıcı əlamətlər hər bir obyektə məxsusdur. Lakin bu əlamətlər obyektin xarici görünüşünün optik qəbuledicinin ekranında (insan gözündə, şəkildə, monitora, gecəgörmə qurğusunda və s.) təhlili nəticəsində aşkar edilir.

Obyektlərin tanınmasında istifadə edilən əsas demaskalayıcı əlamətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar [8,9,10]:

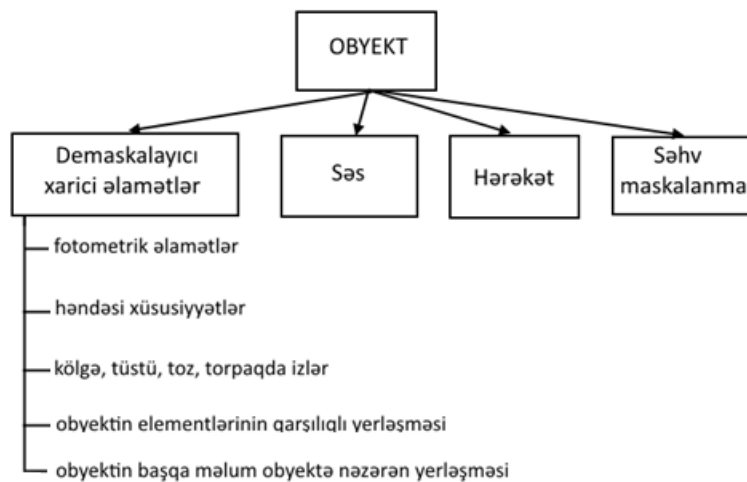
– obyekt cisminin fiziki xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlər (məsələn, istilik (istilik təzadlığını təyin edir), elektrik keçiriciliyi (radiolokasiya təzadlığını təyin edir));

- obyektin yaratdığı fiziki sahələrin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlər (məsələn, elektromaqnit sahəsi, akustik sahə, radiasiya sahəsi, qravitasiya sahəsi);
- obyektin formasını, rəngini və ölçülərini (qabaritlərini) xarakterizə edən əlamətlər;
- obyektin fəzadakı vəziyyətini (koordinatlarını) və koordinatların törəmələrini (əgər obyekt hərəkət edirsə) xarakterizə edən əlamətlər;
- obyekt kompleks xarakter daşıyarsa, onun elementləri arasındakı əlaqənin olmasını xarakterizə edən əlamətlər;
- obyektin işinin nəticələrini xarakterizə edən əlamətlər, məsələn, obyektin torpaqdakı izi, tütələməsi, mühitin kimyəvi çirkləndirilməsi, toz qaldırması və s.

Demaskalayıcı əlamətlər daha çox görmə diapazonunda vizual-optik müşahidə zamanı əldə edilir (şəkil.1).

Həndəsi və fotometrik xüsusiyyətlər daha sabit və informativ məlumat strukturu yaradır. Belə ki, bu əlamətlər obyektə məxsusdur və birbaşa əsas əlamətlərə aid edilir. Obyektin hissələri (detalları), onların sayı, yerləşmə xüsusiyyətləri mürəkkəb obyekt haqqında təsəvvür yaradır və onu oxşar formalı digər obyektlərdən fərqləndirir.

Obyektlərin kölgələri günəşli hava şəraitində yaranır və çox mühüm demaskalayıcı xüsusiyyət hesab edilir. Belə ki, yuxarıdan baxdıqda (PUA-dan və digər uçuş aparatlarından) kölgə əsasında obyektə aşkar etmək, onun qabarit ölçülərini (eni, uzunluğu və hündürlüyünü), bir çox hallarda isə formasını təyin etmək imkanı yaranır.

Şəkil 1. Obyektə aşkar etmək imkanı verən demaskalayıcı xüsusiyyətlər

Hədəflərin aşkar edilməsi üçün həyata keçirilən optik kəşfiyyatın tapşırıqlarından biri də ərazini skanetmə yolu ilə görüntünün (şəkillərin) təzadlılığının artırılması əsasında obyektləri aşkar etmək üçün onların süzgəcdən keçirilməsidir (filtrasiya olunması).

Hədəfin müşahidəçidən uzaqlaşması ilə onun bucaq ölçüləri sabit qalır, parlaqlıq təzadlığı, hədəfin rəngi və fon fərqi zəifləyir. Parlaqlıq və rəng təzadlığının azalmasına səbəb atmosferin tam şəffaf olmamasıdır.

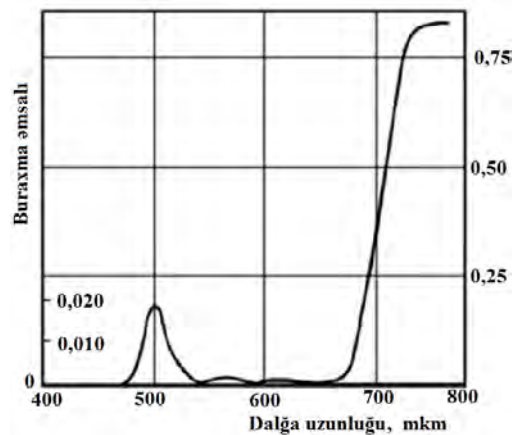
Nəzəri olaraq, maskalanmış obyekt xüsusiyyətlərinə görə ətraf fonla tam və dəqiq uyğunlaşarsa, bu halda hesab etmək olar ki, o, tam gizlədilmişdir. Əslində isə maskalanma zamanı belə tam uyğunlaşdırma mümkün deyildir. Lakin obyektə elə yaxşı maskalamaq olar ki, qarşı tərəfdən onu aşkar etmək mümkün olmasın.

Maskalanma effekti onunla əldə olunur ki, obyektin görmə spektrində insan gözü ilə aşkar edilməsi məhdudlaşdırılsın. Ona görə də müşahidə edilən obyektə fon arasında təzad həssaslığını artırmaq lazımdır. Təzadlılıq nə qədər böyük olarsa, hədəfi aşkar etmək də bir o qədər asan olur və əksinə. Hesab edilir ki, obyektə təərəddüdsüz fərqləndirmək üçün onun fonla təzadlığını təzad həssaslığı həddi ilə müqayisədə 10 dəfə artırmaq (təzadlığı 0,2 qiymətinə çatdırmaq) lazımdır [11].

Bu məsələni həll etmək üçün işıq süzgəclərindən istifadə etmək təklif olunur [11]. Işıq süzgəclərinin (rəng təzadlı) demaskalyıcı xüsusiyyəti vardır. Onlardan istifadə zamanı obyektin görüntüsünün pisləşməsinə baxmayaraq, onun təzadlığı artmış olur.

Məlumdur ki, insan gözü >680 mkm dalğa uzunluğuna müvafiq spektrdə çox kiçik həssaslığa malik olduğundan rəngləri qəbul (ayırd) etmir. Ona görə də görmə spektrinin digər hissəsi üçün seçilən polimerlər tətbiq edilir.

Belə örtüklərin demaskalanması üçün spektral buraxma əyrisi şəkil 2-də göstərilən rəng təzadlı işıq filtrləri tətbiq edilir [11].

Şəkil 2. Rəng təzadlı işıq süzgəcinin yaşıl rəng üçün spektral buraxma əyrisi

Şəkil 2-də uzunluğu 680 mkm-dən az olan dalğalar üçün buraxma əmsalının miqyası 10 dəfə artırılmışdır. Qalınlığı 2,5 mm olan belə süzgəclər dalğaların uzunluğu >680 mkm olan spektrin kənar qırmızı hissəsini, eləcə də görmə spektrinin 500 mkm uzunluqlu yaşıl ton hissəsinin ortasını buraxır.

Bu halda təbii yaşıl rəngdən əks olunan və yuxarıda göstərilən süzgəcdən keçirilən günəş işığının iki – yaşıl və qırmızı spektral hissəsi olacaqdır. Işıq süzgəcindən təbii yaşıllığa baxdıqda, bu şüaların qarışığı ona qonur-qırmızı rəng verir, adi yaşıl rənglər isə yaşıl olaraq qalır. Ona görə də yaşıl rənglə boyanmış və təbii yaşıl fonda qoyulmuş əşyanı işıq süzgəci ilə müşahidə etsək, həmin əşya aşkar ediləcəkdir. Lakin adi gözlə həmin əşya müşahidə edilməyəcəkdir.

Beləliklə, hazırda istifadədə olan optik cihazlarla ərazinin skanerlənməsi və əlavə işıq süzgəclərindən istifadə edərək müşahidə aparmaq yolu ilə [12,13] əldə edilən görüntülərin təzadlığını artırmaq əsasında maskalanmış yerüstü hədəfləri aşkar etmək olar. Bu istiqamətdə nəzəri və eksperimental tədqiqatların aparılması, eləcə də real zaman intervalında skanerlənən ərazi fonunda obyektlərin aşkar edilməsi və tanınması üçün müvafiq proqram təminatının işlənməsi zəruridir.

Obyektlərin optik-elektron cihazlarla radio və infraqırmızı diapazonlarda aşkar edilməsi

Müxtəlif dalğa uzunluğu və tezliyi üçün (görünən, infraqırmızı və radiodiapazon) əksətmə əmsalını (spektral və inteqral) işıq və səthin parlaqlığı təyin edir [4].

Obyektin parlaqlığı təkcə obyektin əksətmə əmsalı ilə deyil, həm də xarici işıqlandırma mənbəyinin parlaqlığı ilə təyin edilir. Bu xüsusiyyət tüstü, toz və müxtəlif səthlərdəki izlər kimi əsas deyil, əlavə əlamətlərə aid edilir [4]. Cismin temperaturu nə qədər yüksək olarsa, şüalandırılan enerji də bir o qədər böyük olur, onun maksimumu isə yerini qısa dalğalara tərəf dəyişir. Ona görə də qızmış cisimlər tam qaranlıqda müşahidəçi tərəfindən müvafiq cihazların köməkliliyi ilə aşkar edilə bilər.

Infraqırmızı diapazonda şüalanmanın qiymətləndirilməsi zamanı [14] müşahidə obyektinin materiallarının istilikkeçirməsini nəzərə almaq lazımdır. Obyektin materialı günəş şüalarının təsiri altında qızaraq, özünəməxsus olan şüalar əks etdirir. Temperaturun artması ilə artan həmin şüalar obyektədən əks olunan işığa (şüalara) əlavə olunur. Bu xüsusiyyətlə əlaqədar olaraq, infraqırmızı diapazonda əlavə əlamətlər yaranır. Belə ki, obyektin səthinin müxtəlif hissələrində olan temperatur ümumi fonun temperaturundan fərqlənir.

İnsanın görmə analizatoru infraqırmızı diapazonda şüaları qəbul etmir. Ona görə də bu diapazonda olan demaskalayıcı görmə əlamətləri xüsusi cihazların (gecəgörmə cihazı, istilikgörmə cihazı və s.) köməkliliyi ilə əldə edilir. Bu cihazların ayırdetmə qabiliyyəti insaninkindən daha zəifdir və onların ekranlarında görünən görüntülər berrənglidir (şək.3) [15]. Lakin infraqırmızı diapazonlu görüntülər obyektə zəif işıqlandırmada və hətta tam qaranlıqda müşahidə etməyə imkan verir. Bu halda demaskalayıcı əlamətlərə obyektin səthinin temperaturunu göstərən əlamətlər də əlavə edilir.

Şəkil 3. İstilikgörmə cihazı ilə obyektin aşkar edilməsi

İşığın əks olunmasından fərqli olaraq, radiodiapazonda daha mürəkkəb vəziyyət yaranır [16]. İşıq üçün göstərilənlərdən əlavə, bu diapazonda səthin əksətdirmə imkanları onun elektrik keçiriciliyi və düşən dalğanın (şüanın) istiqamətinə nisbətən konfigurasiyası ilə təyin edilir. Elektromaqnit dalğaları radiodiapazonda qurunun böyük hissəsində diffuz olaraq, sakit su səthindən isə güzgü kimi əks olunur.

Mürəkkəb formalı obyektlərin (avtomobil, zirehli texnika, təyyarə və s.) radiolokasiya təsviri müxtəlif parlaqlığı olan ayrı-ayrı ləkələrin cəmi kimi formalşdırılır. Bu ləkələr, obyektlərin siqnalları gəriyə – radiolokasiya stansiyasına (RLS) qaytaran “parlaq nöqtələrinə” müvafiq olan ləkələrdir. “Parlaq nöqtələr” lokatorun ekranında obyektin səthinin şüalanma istiqamətinə perpendikulyar yerləşən elementlərini, eləcə də çoxdəfəli əksolunma nəticəsində şüaları radiolokatora qaytaran elementləri yaradır [16].

İnformativ əlamətlərdən biri olan işıq infraqırmızı və radiodiapazonlarda olmur. Dalğaların uzunluğu artdıqca, müxtəlif əlamətlərin ayırdetmə qabiliyyəti, məsələn, obyektlərin və onların detallarının ölçülərinin qiymətləndirilməsinin dəqiqliyi azalır. Belə ki, infraqırmızı diapazonda ərazidə yerləşən obyektlərin ölçülərini onların təsvirinə əsasən millimetr dəqiqliyi ilə ölçmək mümkün olduğu halda, RLS-lərin ayırdetmə qabiliyyəti bir neçə metr təşkil edir. Ona görə də obyektin optik görüntüsündə müşahidə edilən bir çox elementlər onun radiolokasiya təsvirində yer almaya bilər. Lakin infraqırmızı və radiodiapazonlarda görünmə diapazonunda olmayan əlavə əlamətlər yaranır.

Yuxarıda göstərilən optik-elektron vasitələrdən başqa, lazer vasitələri də geniş tətbiq edilir [17]. Bu məqsədlər üçün həm də dalğa uzunluğu görünmə və ultrabənövşəyi diapazonlarda olan lazer şüalanması mənbəyinin tətbiqi də mümkündür. Belə bir qurğunun olması maskalanmış obyektlərin, eləcə də digər yerüstü obyektlərin aşkar edilməsi effektivliyini xeyli artırmış olur. Bu, aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

1. Obyektin və fonun lazer şüalandırılması ilə əlavə işıqlandırılması kölgə yaradan günəş şüalanmasına ekvivalentdir.

2. Obyektin ultrabənövşəyi diapazonda lazer şüalandırılması səth örtüyünün görünən və infraqırmızı diapazonlarda lüminessensiya effekti yarada bilər ki, bu da əlavə demaskalayıcı əlamətlərdən biridir.

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, ultrabənövşəyi diapazonda lazer-kəşfiyyat vasitələrinin ultrabənövşəyi diapazonda tətbiqi maskalanmış obyektlərin aşkaredilmə uzaqlığını eyni

şəraitdə lazer vasitələrindən istifadə etmədən obyektlərin aşkar edilməsi uzaqlığına nisbətən 10–15% artırır [18].

Optik-elektron cihazların bir sıra üstün cəhətləri ilə yanaşı, aşağıdakı əsas çatışmazlıqları da vardır:

– maskalanmış hədəf yalnız görmə məsafəsində aşkar olunur;

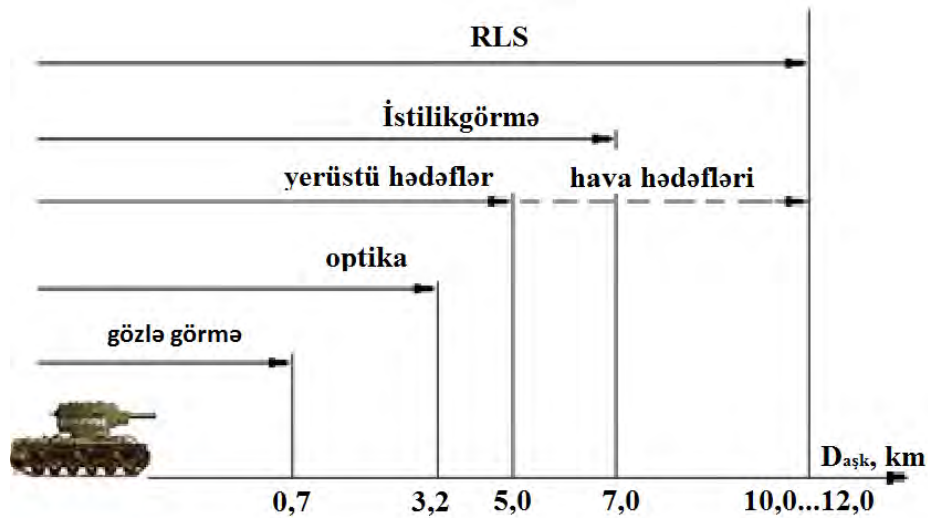
– bu cihazlar ərazinin görünməyən sahələrini və orada yerləşən obyektləri aşkar etməyə imkan vermir.

Bu baxımdan, dağlıq ərazidə və meşə massivində yerləşən, müşahidə edilməyən obyektlərin optik-elektron cihazlardan istifadə etməklə aşkar edilməsi mümkün deyildir. Belə obyektlərin aşkar edilməsi imkanlarını araşdırmaq üçün aşağıdakı üsulları təhlil edək.

Akustik aşkaretmə sistemindən istifadə imkanları

Hədəflərin maskalanmasına baxmayaraq, onların statik (sabit) və ya dinamik vəziyyəti aşkaretmənin əsas faktoru olaraq qalır. Hərəkətli və azhərəkətli hədəflər hərəkətsiz hədəflərlə müqayisədə daha asan aşkar edilir. Hətta belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, hədəf hərəkətə başlamazdan əvvəl, akustik və istilik şüalanması kimi demaskalanma xüsusiyyətləri olsa da, onu aşkar etmək çox çətindir.

Hədəflərin aşkar edilməsi məsələsinin təhlili göstərmişdir ki, vizual aşkaretmə uzaqlığı 2000–2500 metrədən artıq deyildir. Radiolokasiya stansiyası (RLS) öz növbəsində 10–12 km-dək məsafədə olan hədəfləri aşkar etməyə imkan verir, lakin bu, yerüstü hədəflərə şamil olunmur (şək.4) [19].

Şəkil 4. Hədəfi aşkaretmə uzaqlığı

Buna görə də hədəflərin aşkaretmə uzaqlığının artması aşkaretmə uzaqlığı və hədəfi vurmaq üçün effektiv atəş uzaqlığı arasında ziddiyyəti üzə çıxarmış olur. Bu da hədəflərin kəşfiyyatının (hədəfin aşkar edilməsi və tanınması) təkmilləşdirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır.

Obyektlərin aşkar edilib-tanınması istiqamətində elmi-texniki baxımdan daha çox maraq doğuran məsələ obyektin yaratdığı fiziki sahələrin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əlamətlərin tədqiq edilməsi və onlardan müasir texnikalarda istifadə edilməsi üçün tövsiyələrin, eləcə də texniki işləmələrin hazırlanmasıdır.

Bundan başqa, qoşunların fəaliyyətinin gizliliyinin fasiləsiz artması səbəbindən ən mühüm texniki problemlərdən biri döyüş meydanında hərəkətsiz hədəflərin vaxtılı-vaxtında aşkar edilməsidir (axtarışdır). Bu halda hədəflərin yaratdığı dalğalar (səs dalğaları, hərəkət, istilik enerjisi, optiki təzadlar və s.) onların aşkar edilməsinin və vaxtında məhv edilməsinin əsas əlamətləridir [8,10,20].

Yerüstü hədəflərin aşkar edilməsinin fiziki metodlarından biri hazırda tam həcmdə istifadə edilməyən akustik metod sayılır.

Hava məkanında kəşfiyyat obyektlərindən yayılan infrasəs, səs və ultrasəs diapazonlarının akustik siqnallarının qəbulu və analizi yolu ilə informasiya əldə edən akustik kəşfiyyat sistemləri XX əsrin ortalarında öz tətbiqini tapmış və hava hədəfləri haqqında xəbərdarlıq məqsədilə istifadə olunmuşdur

[19]. Radiolokasiya texnikasının inkişafı və radiolokasiya stansiyalarının (RLS) yaradılması ilə hava hədəflərinin akustik kəşfiyyatı sistemlərinə maraq tədricən azalmışdır.

Yerüstü hədəflərin akustik kəşfiyyatının həyata keçirilməsi üçün cihazlardan başqa, hədəflər tərəfindən generasiya edilən (yaradılan) akustik sahələrin xüsusiyyətləri barədə məlumatları da əldə etmək lazımdır. Bu məlumatlar hədəfləri tanımaq və sonradan optik təsvir cihazları vasitəsilə dar zolaqda aşkar etmək üçün istifadə edilir [21].

Hərəkət edən hədəflərin aşkar edilməsi problem yaratmır. Lakin hərəkətsiz hədəflərin gündüz vaxtı aşkar edilməsi problem yaradır. Bu zaman hərəkətsiz hədəflər üçün mühərrikin (güc qurğusunun) qoşulu (lülə sistemlərinin doldurulması mexanizmlərinin işini, onların tuşlanması, qülləni döndərmə mexanizmlərinin, radiostansiyaların işini təmin etmək məqsədilə) və ya qeyri-ışlök vəziyyətdə olması xarakterikdir. Buna görə də, hərəkətsiz hədəflərin vaxtında aşkar edilməsi problemini, işləyən avadanlıqdan səs dalğalarının aşkar edilməsinin akustik prinsipini və ərazinin skanerlənməsi nəticəsində əldə edilmiş rəqəmsal təsvirlərin optik filtrasiyasını tətbiq etməklə kompleks sistemin yaradılması yolu ilə həll etmək lazımdır [22].

Yerüstü hədəflərin aşkar edilməsinin kompleks sistemi hədəfləri aşkaretmə sahəsinin kiçilməsinə, aşkaretmə vaxtının azalmasına və aşkaretmə uzaqlığının artmasına imkan yaradır.

Bu məqsədlə mühərriki işləyən obyektin aşkar edilib-tanınması üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- akustik dalğa qəbuledicisinə olan tələblərin işlənməsi;
- qurulmuş datçiklərin köməkliyi ilə akustik kəşfiyyat;
- akustik əlamətlərinə görə tipik yerüstü hədəflərin identifikasiya edilməsi.

Hədəflərin aşkar edilməsi üçün kəşfiyyat sisteminin akustik modulunun əsas elementlərindən biri yerüstü tipik hədəflərin aşkar edilməsi, tanınması və sonrakı identifikasiyasının əsas məsələsini həll etməyə imkan verən, akustik hədəf portretlərini özündə cəmləyən informasiya bloku olmalıdır. Səs-ölçən cihazlardan istifadə etməklə, eksperimental olaraq, müxtəlif döyüş maşınlarının və texnika obyektlərinin akustik portretləri müəyyən edilir. Bu məlumatlar (akustik portretlər) hərbi texnika obyektlərində istifadə edilə bilən akustik kəşfiyyat sisteminin işinin əsasını təşkil etməlidir [23].

Aparılmış təhlil hərəkətdə olan obyektləri, həmçinin mühərriki işləyən hərəkətsiz obyektləri akustik metodla aşkar etməyin mümkün olduğunu göstərmiş olur. Lakin hərəkətsiz digər obyektlərin bu üsuldən istifadə etməklə aşkar edilməsi mümkün deyildir.

Akustik metodun başqa əsas çatışmazlığı obyektlərin çox uzaqda olması və səs dalğalarının qəbul edilmədiyi şəraitdə onların aşkar edilməsinin mümkün olmamasıdır. Eyni zamanda, dağlıq ərazidə, əks-səda verilən şəraitdə səs mənbəyinin koordinatlarının təyin edilməsi çətinləşir.

Bu baxımdan, dağlıq ərazidə və meşə massivində yerləşən, müşahidə edilməyən uzaq obyektləri aşkar etmək üçün müasir texnologiyaların tətbiq imkanlarını analiz edək.

Görünməyən obyektlərin aşkar edilməsi üçün müasir texnologiyaların tətbiq imkanları

Son on ildə nanotexnologiyalar və nanomaterialların, mikroelektromexaniki sistemlərin, yüksək elektrik tutumlu yeni elektret kompozit materiallar əsasında litium-ion akkumulyatorların sürətli inkişafı ilə əlaqədar yeni təyyarə, vertolyot və çoxpərli (dron) tipli pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA və ya UAV – Unmanned Aerial Vehicle) hazırlanmasında heyrətamiz nailiyyətlər qazanılmışdır [24, 25, 26, 27, 28].

İdarəetmənin sadəliyi, yüksək mobilliyi, praktiki olaraq istənilən yerdə səmada asılı qalma və istənilən yerə enmə qabiliyyəti, stereofoto və videoçəkilişləri yerinə yetirə bilməsi və real vaxt rejimində mərkəzi dispetçer məntəqəsinə ötürməsi kimi keyfiyyətlər PUA-ları hərbi sahəsində istifadə üçün, o cümlədən hərbi təyinatlı CİS üçün stereoçəkilişlərin alınmasında əvəzolunmazdır.

Qeyd edək ki, hərbi sahədə PUA-dan aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilir:

- kəşfiyyat məqsədilə;
- düşmənin məhv edilməsi üçün (bombaatan qismində);
- özünüməhv yolu ilə uçuş aparatlarının (təyyarələrin, vertolyotların) sıradan çıxarılması üçün;

– yüksək dəqiqlikli silahların hədəfə tuşlanması üçün.

PUA-ların tətbiqinin müsbət tərəfləri aşağıdakılardır:

1. Maya dəyərinin aşağı olması.

2. Obyektləri aşağı hündürlükdən və yaxın məsafədən çəkmək imkanı;

3. Şəkillərin və videoçəkilişlərin alınmasında operativliyi;

4. Hərbi fəaliyyətlərdə, eləcə də fəvqəladə hal zonalarında pilotun həyat və sağlamlığına risk etmədən tətbiqedilmənin mümkünlüyü və s.

PUA-dan aerofotoçəkiliş texnologiyası yüksək dərəcədə işlənmişdir. Hazırda istismar olunan PUA-ların böyük hissəsi foto və videoçəkilişlərin köməkliyi ilə həyata keçirilən hava kəşfiyyatı və müşahidə üçün təyin olunmuşdur.

Lakin yuxarıda göstərilən üstünlüklərə baxmayaraq, PUA-ların Azərbaycanda (digər ölkələrdə də) geniş tətbiqinin qarşısını aşağıdakı amillər alır:

1. Bu gün PUA-ların vahid hava məkanına inteqrasiyası üçün normativ-hüquqi baza olmadığından mülki PUA bazarının inkişafı tormozlanır. PUA-nı xüsusi səlahiyyəti olan strukturların (Müdafiə Nazirliyi, Sərhəd Qoşunları, Daxili İşlər Nazirliyi, Fəvqəladə Hallar Nazirliyi) alması;

2. PUA-ların qəzaya uğrama riskinin yüksək olması;

3. Hazırda PUA-ların maneələri tanımaq və toqquşmadan yayınmaq sistemləri ilə təchiz olunmaması;

4. Bir çox modellərin etibarsız avtopilotlarla (qiyməti ucuzlaşdırmaq və bort avadanlıqlarının çəkisini azaltmaq üçün) təchiz edilməsi;

5. Aparatı itirmək riskini nəzərə alaraq, kompaniyaların səmərəyə PUA buraxmaq sahəsində ixtisaslaşmış təşkilatlardan PUA deyil, uçuş saatlarını (vaxtını) alması [29];

6. PUA-ların sertifikatlaşdırılması, sığortalanması və qeydiyyatı məsələlərinin sonadək tənzimlənməməsi.

CİS texnologiyasının imkanlarının təhlili. Hərb sahəsində CİS-dən istifadə etməklə bir çox önəmli məsələləri həll etmək mümkündür. Mütəxəssislərin fikrincə, CİS-in tətbiqi elektron xəritə və ərazi haqqında digər fəza məlumatlarından istifadə etməklə silah və qoşunları idarəetmənin effektivliyini 40% və daha çox artırmış olur [30].

Hərbi təyinatlı CİS istifadəçilərə aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verən bir vasitədir:

– ərazi haqqında rəqəmsal informasiyanın (ƏHRİ) toplanması və vizuallaşdırılması, eləcə də ƏHRİ ilə birləşmə müxtəlif tematik işçi məlumatının bağlanması və istifadəsi;

– topoqrafik və xüsusi xəritələrin yaradılması və nəşri;

– ərazinin analizi və qiymətləndirilməsindən başlayaraq müxtəlif səviyyələrdə qoşunların fəaliyyətinin modelləşdirilməsində olan geniş əhatəli məsələlərin həlli üçün CİS-əlavələrin işlənməsi və icra edilməsi.

Hərbi təyinatlı CİS, ilk növbədə, şəraitin qiymətləndirməsinə və qoşunların fəaliyyət planının işlənməsinə sərf edilən vaxtı qısaltmağa imkan verir. Bu, aşağıdakı bütün növ informasiyanın vahid şəkildə kompleks işlənməsi və əyani olaraq göstərilməsi hesabına əldə edilir:

– kartoqrafik;

– əməliyyat-taktiki;

– kəşfiyyat;

– fono-məqsədli;

– meteo-geofiziki və s.

Hərbi təyinatlı CİS ərazinin relyefi, hədəflərin və atəş vasitələrinin yerləşmə mövqeləri nəzərə alınmaqla silahın idarə edilməsi məsələsini avtomatlaşdırılmış rejimdə həll etməyə imkan verir.

Bundan başqa, hərbi təyinatlı CİS aşağıdakıları təmin edir:

– elektron və adi iş xəritələrindən istifadə etməklə ərazi və orada baş verən proseslər haqqında məlumatları vaxtında vəzifəli şəxslərə çatdırmaqla onların işinin effektivliyini artırır;

– atributiv verilənlərlə bərabər kartoqrafik verilənlərlə fəza manipulyasiyası etmək və qərar qəbul etmə prosesində istifadə edilə biləcək yeni əlaqələri aşkar etmək imkanı verir;

– fəzada paylanmış informasiyanın (əməliyyat-taktiki, kəşfiyyat, meteo və geofiziki, cavabdehlik zonasının monitorinqinin nəticələri və s.) işlənməsi və təhlilinin effektiv vasitələrini təqdim edir.

Hərbi təyinatlı CİS-lərə olan əsas tələb böyükhəcmli müxtəlif koordinat-zaman məlumatının istifadə üçün münasib şəkildə işlənməsi və təqdim edilməsidir.

İstənilən səviyyəli komandirin qərarları fəza yerləşməsi ilə əlaqəlidir. Hərbcilər üçün ərazini anlamaq tələbatı həmişə aktual olmuşdur. Həm strateji, həm də taktiki səviyyədə qəbul edilən qərarlar tarixən kağız xəritələrlə işlənmişdir. Buna görə də topogeodeziya təminatının ən mühüm tapşırıqlarından biri topoqrafik və xüsusi xəritələrin analoq şəklində qoşunlara çatdırılmasıdır. Lakin müasir dövrdə vəziyyət xeyli dəyişmiş, analoq şəkilli məlumatların rəqəmsal şəkildə işlənməsinə başlanılmışdır.

“Rəqəmsal döyüş meydanı” və ya “elektron döyüş meydanı” – yeni yaranmış bir termdir. Bu termin birbaşa olaraq döyüş meydanı və onun istismar vasitələri üzrə ərazi haqqında rəqəmsal informasiyanı məhz CİS şəklində əhatə edir. Əməliyyatlar üçün CİS-in tətbiq edilməsi baxımından elektron döyüş meydanını keyfiyyət sıçrayışı hesab etmək olar. Lakin demək olmaz ki, kağız xəritələr tam şəkildə ƏHRİ ilə əvəz ediləcəkdir. Kağız xəritələrə yaxın gələcəkdə tələbat olacaqdır, lakin komandirlər və idarəetmə orqanları qərar qəbul etmək üçün əlavə mənbələrdən – əvvəllər yalnız komandanların və strateji istiqamətlərin sərəncamında olan rəqəmsal informasiya bazalarından istifadə edəcəklər.

Nəticə

Obyektlərin aşkar edilməsinin əsaslarını müəyyən edən nəzəri və praktiki məsələlərin təhlili və bəzi tədqiqat işlərinin elmi nəticələri göstərir ki, ərazi haqqında rəqəmsal informasiyanın toplanması və vizuallaşdırılması CİS texnologiyasından istifadə etməklə, düşmənin yerüstü hədəflərinin (xüsusilə dağlıq ərazidə yerləşən hədəflərin bilavasitə müşahidə edilmədiyi hallarda) aşkar edilməsi, koordinatlarının və onlara qədər olan uzaqlığın təyin edilməsi məsələsinin həllini mümkün edir.

Aparılmış təhlilin nəticələrinə nəzərən qeyd etmək lazımdır ki, görünməyən hərbi obyektlərin aşkar edilməsi məsələsinin CİS texnologiyasından istifadə etməklə həlli istiqamətində elmi tədqiqatların aparılması müasir hərbi elminin aktual məsələlərindən biridir. Bu sahədə tədqiqat işlərinin aparılması CİS texnologiyasından istifadə etməklə düşmən hədəflərini aşkar etmək üçün müasir cihaz və sistemlərin, o cümlədən proqram təminatının yaradılmasına imkan verəcəkdir.

Baxılan məsələ çərçivəsində obyektlərin aşkar edilməsi prinsipləri müasir ümumqoşun döyüşünün müxtəlif sahələrində yerləşən, görünməyən düşmən obyektlərinin hərəkətini qeydə almaq və müvafiq tədbir görmək, hərbi fəaliyyətlərin hazırlığı mərhələsində ərazi haqqında lazımi informasiyanın toplanması və vizuallaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Bu da hərbi fəaliyyətlərin planlaşdırılması prosesində komandirin işinin asanlaşdırılmasına, vaxt itkisinin azalmasına, döyüş prosesində komandirlərin işinin uzlaşdırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Həşimov E.Q.. Naviqasiya məsələlərinin həllinin bir metodu haqqında // H.Əliyev adına ААНМ. Elmi əsərlər məcmuəsi, 2013. №1(20), səh.45-49.
2. Həşimov E., Bayramov A., Xəlilov B..Yerüstü düşmən obyektlərinin koordinatlarının operativ təyin edilməsi // Hərbi bilik, №1, 2015, səh. 33-47.
3. Паршин А.Ю. Алгоритмы обнаружения и выделения границ фрактальных объектов на изображениях методом правдоподобия. Диссерт. Канд.тех.наук.Рязань, 2016, 166 стр.
4. Бекетов А.А., Белоконь А.П., Чермащенко С.Г. Маскировка действий подразделений СВ. М.: Во-ен. Изд., 1976 – 140 с.
5. Матусевич А.Н. Советские беспилотные самолеты-разведчики первого поколения. М.: АСТ., 2002 – 48 с.
6. Лобанов М.М. Начало советской радиолокации. – М.: Воениздат, 1975, 288 с.
7. H.K.Piriyev, Q.Mənsiyev, E.Q.Həşimov. Döyüş və əməliyyatlarda aeroxollu əks-təsir. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2015.

8. Меньшаков Ю.К. Основы защиты от технических разведок. - М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2011. 478 с.
9. Зайцев А.П., Шелупанов А.А. и др. Технические средства и методы защиты информации. - М.: ООО «Издательство Машиностроение», 2009. 508 с.
10. Nəsimov E.Q. Görünməyən hədəflərin aşkar edilməsinin fiziki prinsipləri. Hərbi bilik, №2, 2015. səh. 16-22.
11. Анипко О.Б., Бирюков И.Ю. Физические принципы разработки и создания комплексной оптико-акустической подсистемы обнаружения наземных целей объектами бронетехники // Інтегровані технології та енергозбереження. 2012, №3, стр.48-54.
12. Ту Дж., Гонсалес Р. Принцип распознавания образов. М.: Изд. “Мир”, 1978 – 414 с.
13. Гонсалес Р., Вудс Р. Цифровая обработка изображений. М.: Техносфера, 2005, 1071 с.
14. Анипко О.Б., Украинец Е.А. Показатель инфракрасной заметности боевых летательных аппаратов для оценки влияния конструктивно-компоновочных решений на заметность//Інтегровані технології та енергозбереження. – Х.:Національний технічний університет «ХПИ», 2009, №2, с.100-103.
15. Студитский А.С. Исследование и разработка многофункционального оптико-электронного средства наблюдения и разведки. Дис.канд.наук, М., 2013.
16. Сухаревский О.И., Василец В.А., Кукобко С.В. и др. Рассеяние электромагнитных волн воздушными и наземными радиолокационными объектами. Монография. Х.: ХУПС, 2009, 487 с.
17. Технические средства защиты вооруженных сил США. –М.: ВИНТИ, серия «Технические средства разведывательных служб капиталистических государств», 2000, №12, с.3-8.
18. Глушков А.Н., Керков В.Г., Митрофанов А.Л., Тюрин Г.Л.. Обнаружение замаскированных наземных объектов при наличии в составе средств разведки перестраиваемого источника лазерного излучения.
19. Бирюков И.Ю. Акустическая компонента разведки наземных целей. Проблемы и решения. // Сборник научных трудов. – Севастополь: СНУЯЭиП. – Вып. № 3(47). – 2013 – С. 98–102.
20. Зайцев А.П., Шелупанов А.А. и др. Технические средства и методы защиты информации. - М.: ООО «Издательство Машиностроение», 2009. 508 с.
21. Грінченко В.Т., Вовк І.В., Мацапура В.Т. Основы акустики. К.: Наукова думка, 2007. – 640 с.
22. Анипко О.Б., Борисюк М.Д., Бусяк Ю.М. Комплексная проблема поиска и обнаружения наземных целей для поражения вооружением, установленным на объектах бронетехники //Сбірник наукових праць АВВ МВС України. Вип. №2(18) . Харків, 2011, с.24-31.
23. Анипко О.Б., Бирюков И.Ю., Бусяк Ю.М. Звуковые портреты объектов бронетехники для обнаружения и распознавания целей. // Интегрированные технологии и энергосбережение. – Вып. № 3. – Х., 2011. – С. 31–36.
24. Гурбанов М.А., Дадашев З.А., Татардар Ф.Н., Байрамов А.А., Гашимов Э.Г. Электретный композит полимер-сегнетопьезокерамика как источник энергии // АМЕА Хəbərлəri Fizika-texnika və riyaziyyat elmləri seriyası, fizika və astronomiya 2015 №5(XXXV), s.98-103.
25. Kerimov M.K., Kurbanov M.A., Bayramov A.A., Mamedov A.I. Matrix Active Micro- and Nanocomposites Based on the Polymer, Semiconductive and Ferropiezoceramic Materials. Nanocomposites and Polymers with Analytical Methods. Book 3. Book edited by: John Cuppoletti, 2011, INTECH Open Access Publisher. pp. 375-404.
26. Kurbanov M.A., Bayramov A.A., Mammadov T.G., Kuliev M.M. Piezoelectric properties of polymer composite dielectrics // Journal “Fizika”, 2013 v.XIX, N1, sec.:En., pp. 63-66.
27. Kurbanov M.A., Bayramov A.A., Safarov N.A., Tatardar F.N., Mextili A.A. Hybrid piezoelectric composites with high electromechanical characteristics. Patent US 8030829; 10/04/2011.
28. Kurbanov M.A., Bayramov A.A., Safarov N.A., Musaeva S.N. Electret composites polymer-piezoelectric with deep trapping centers on the interphase boundary. PatentUS8187488; 29/05/2012.

29. Салычев О.С. Автопилот БПЛА с инерциальной интегрированной системой – основа безопасной эксплуатации беспилотных комплексов. http://www.uav.ru/articles/TeKnol_Autopilot.pdf

30. Утекалко В.К. и др. Геоинформационные системы военного назначения. Минск: Издательство «Военная академия Республики Беларусь», 2004, 253 стр.

Аннотация

Анализ возможностей обнаружения невидимых военных объектов

Э.Г.Гашимов

В статье были рассмотрены теоретические и практические вопросы, определяющие основу обнаружения объектов, был проведен анализ различных методов обнаружения невидимых объектов. Также была обоснована актуальность проведения дополнительных теоретических и экспериментальных исследований в области обеспечения обнаружения объектов и разработки программного обеспечения.

Ключевые слова: обнаружение, оптическое зондирование, акустика, радиолокация, демаскирующие свойства, ГИС, БПЛА.

Summary

The analysis of opportunities to detect invisible military objects

E.G.Hashimov

The theoretical and practical issues defining the fundamentals of the detection of the objects have been considered in the article. Various methods to be utilized to detect invisible objects have been analysed, the importance of conducting theoretical and experimental researches which enables the detection of the objects and the creation of application software in this domain have been substantiated.

Keywords: detection, optic probing, acoustics, radiolocation, demasking features, GIS, UAV.

UOT 327

XƏZƏR BÖLGƏSİ GEOSİYASİ RƏQABƏT MEYDANI KİMİ (QƏDİM DÖVRLƏRDƏN XX ƏSRƏDƏK) VƏ AZƏRBAYCAN

t.e.d., dosent N.A.Əliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Xülasə. Məqalə “Avrasiyanın mərkəzində” yerləşən Xəzər bölgəsi üzərində nəzarəti ələ keçirmək uğrunda gedən çoxəsrlik geosiyasi mübarizənin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsərdə bəşər sivilizasiyasının inkişafı baxımından bu regionun qədim və orta əsrlərdə əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Həmçinin, XVIII–XIX əsrlərdə bir çox aparıcı dövlətlərin maraqlarının toqquşması əsərdə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: tellur dualizm (“quru əzəməti, quru qüdrəti”), talassokratiya (“dəniz əzəməti, dəniz qüdrəti”), geostrateji əməliyyatlar, geosiyasi qüvvə və mərkəzlər.

Azərbaycanın tarixi taleyi daim Xəzərlə bağlı olmuşdur. Keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrdə də Azərbaycan özünün coğrafi mövqeyinə görə Xəzər hövzəsində mübarizə aparən əsas geosiyasi qüvvələrin aparıcı məntəqələrindən biri olmuş və indi də həmin funksiyasını davam etdirir [1]. Azərbaycan iki min ildən artıq bu bölgədə hərbi-siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı, qədim və orta əsrlərdə Xəzər bölgəsi üzərində nəzarəti ələ keçirmək uğrunda gedən çoxəsrlik geosiyasi mübarizənin tədqiqinin əhəmiyyəti artmışdır.

Əsaslı geosiyasi qanunlar zəmnində formalaşan – tellur dualizm (“quru əzəməti, quru qüdrəti”) və talassokrat (“dəniz əzəməti, dəniz qüdrəti”) və on əsrlərlə Qərb-Şərq qarşılıqlı mübarizəsi hərbi-siyasi formada davam etmiş və bunun nəticəsində mədəni-tarixi sivilizasiyanın iki tipi – demokratiya və ideokratiya meydana gəlmişdir. Bu qarşılıqlı mübarizənin əsas mərkəzlərindən biri Xəzər hövzəsi olmuş və indi də qalmaqdadır. X.Makinderin nəzəriyyəsinə görə, Şimal Buzlu okeanı və Aral dənizi hövzələrinə daxil olan “ox zonası” (Pivot Area) – HEARTLAND, yaxud kontinental daxili Avrasiya ərazisi ətrafında səmavi dinamik tarixi inkişaf özünü göstərir.

“Avrasiyanın ürəyi” (HEARTEURASIA) sayılan güclü geosiyasi məkana malik olan Xəzər bölgəsi keçmişdə olduğu kimi, hazırda da özünün tükənməz təbii ehtiyatları və əhali potensialına görə geniş əraziyə malik olan kontinenti, o cümlədən Ön və Mərkəzi Asiyanı özünə cəlb edir. Bu isə dünyanın aparıcı dövlətlərinin, hər şeydən əvvəl, Rusiya və ABŞ-ın geostrateji mənafeələrinin toqquşmasına gətirib çıxarmışdır [2].

Xəzər bölgəsinə nəzarət etmə imkanlarına malik olmaq üçün hər bir və hər cür geosiyasi hadisənin özünün müəyyən rəqabətlərlə qarşılaşan geostrateji kökləri vardır. Bu tarixi köklər, bizim mülahizəmizə görə, bir neçə əsas tarixi eraya və ya dövrə bölünür.

Belə ki, antik dövr öz xüsusiyyətinə görə, bir növ, Xəzər bölgəsində tarixi başlanğıc olmaqla yanaşı, həm də əsrlərboyu geosiyasi rəqabətin başlanğıcı olmuşdur. Hələ Assuriya gil lövhələrinə həkk olunmuş yazıların məlumatına görə, çar III Aladnerarının idarəetmə dövründə (810–783-cü illərdən bizim eraya qədər) Xəzər “günəş doğan Böyük dəniz” kimi xatırlanır [3]. Yunan-Roma tarixçiləri və coğrafiyaşünasları – Heradot, Plutarx, Strabon, Böyük Pliniy, Polibiy, Arran, Tasit və bir çox başqaları öz əsərlərində Cənubi-Şərqi Avropa ilə Ön Asiyayı birləşdirən Xəzər hövzəsi, xüsusilə Xəzərin Qərb sahil yolununun əsas və yeganə strateji əhəmiyyətini və ən münasib yol olduğunu, həmçinin əsrlərlə Xəzər hövzəsi vilayətlərinin köçərilərini qədim əkinçilik rayonları ilə əlaqələndirən başlıca yol kimi qeyd etmişlər.

Bu bölgənin əhəmiyyətini artıran, hər şeydən əvvəl, Qərb və Şərq ölkələri arasında yaranmış qarşılıqlı mübarizədə hərbi-siyasi faktorlardır. Bu qarşılıqlı mübarizələr hələ eramızdan əvvəl birinci minilliyin ortalarında Aralıq dənizi bölgəsində meydana gəlmişdir. Qarşılıqlı mübarizələr özündə Yunan talassokratiyasının cizgilərini və Orta Şərqi aparıcı tellur dövlətlərinin, o cümlədən İranın e.ə. IV əsrin 30-20-ci illərində dünya tarixində ilk dəfə olaraq geostratejiyaçı Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi məşhur yürüşü ilə müşayiət olunmuşdur.

Makedoniyalı İsgəndərin güclü zərbələri altında böyük Əhəmənilər dövlətinin darmadağın edilməsi və onun dünyəvi dövlət təşkil etməsi, insanlıq tarixində sivilizasiyanın ikinci dayaq məntəqəsi olması, tarixdə ayrı-ayrı Qərb və Şərq xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin yeni dövrünün açılmasına – Şərqin ellinləşməsi dövrünə gətirib çıxarmışdır [4]. Xüsusilə, həmin dövrdə Makedoniyalı İsgəndərin sərkərdəsi Orta Şərqdə böyük ellinist dövlətinin əsasını qoymuş Selevkanın tapşırığı ilə Partokl b.e.ə. 285–282-ci illər arasında ilk dəfə olaraq Xəzər sahillərinə qədər üzmüş, Xəzərin qərb və şərq sahillərini tədqiq etmişdir [5]. Lakin Parfiya dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi uğrunda gedən güclü hərəkətin gedişi ərzində ellinizm Şərq mədəniyyəti ilə qaynayıb-qarışdı və b.e.ə. II əsrdə Parfiya çarlığı şərq ölkələrinin anti-ellin elementlərini özünə çəkən bir mərkəzə çevrildi [6].

Yeni ellinizm dünyasının hüdudlarında yerləşən Qafqaz-Xəzər bölgəsi də o dövrlərdə onun hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni təsirlərinə məruz qalmışdır. Lakin Qafqaz-Xəzər bölgəsi hələlik Qədim Dünyanın böyük dövlətlərinin Ön Asiyada və Aralıq dənizi hövzəsindəki hegemonluğu ilə mübarizə dairəsinə cəlb olunmamışdır.

Bizim eradan əvvəl I əsrdə vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişmiş, Romanın Şərqə doğru genişlənməsində Qafqaz-Xəzər bölgəsi əsas obyektlərdən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə Roma sərkərdələrindən Lukullun, Pompeyin, Antoninin və başqalarının Şərqə yürüşləri həm hərbi-strateji, həm də iqtisadi məqsədlər güdüdü: Orta Asiya ilə əlaqələr yaratmaq imkanlarının olub-olmamasını yoxlamaq; Parfiya hakimiyyətinə tabe olan ölkələrdən yan keçməklə Orta Asiya vasitəsilə Şərqin digər zəngin ölkələri, Qərb və Şərq ölkələrinin ticarət sistemini əlində saxlayan Hindistan və Çinlə əlaqələr yaratmaq; romalıların Xəzər sahilərinə çıxmağa və orada möhkəmlənməyə səy göstərməsi, hər şeydən əvvəl, onların Mərkəzi Asiya ilə əlaqə yaratmaq və Parfiya hakimiyyətini dövrəyə almaq arzusundan irəli gəlmişdir. Bu dövrdə Roma-Parfiya qarşılıqlı müharibəsi Avropa-Asiya müharibəsi kimi total bir xarakter almışdır. T.Mommzenin "Roma Tarixi" kitabında qeyd etdiyi kimi, "çarlar və Asiyanın xalqları güclü və təkəbbürlü Avropa əleyhinə birləşir. Bu müharibəni heç də təsəvvür etmək çətin deyildi ki, bu müharibə Qərblə Şərq arasında gedən milli mübarizədir, çünki bu belə də idi" [7].

Əlbəttə, Xəzər hövzəsində möhkəmlənmək təşəbbüsü həqiqətən uğursuz oldu ("Caspia porta" və ya "Caspia claustra" (Tasit)). Sonralar bizim eramın I–II əsrlərində Roma imperatorları Neron, Domitian və başqalarının dövründə Roma tamamilə Xəzəri Qərb üçün kəşf etdi.

Orta əsrlər dövrü hərbi-siyasi hadisələrin artması və gücləndirilməsi, bir tərəfdən, Avropadan başlanan və Çinə, Hindistana və Orta Asiyaya qədər uzanan, digər tərəfdən, Xəzər bölgəsində sona çatmayan ticarət və nəqliyyat yollarını özlərinin nəzarəti altına almağa can atan qüvvələr arasında gedən rəqabətin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, həm hərbi-strateji baxımdan, həm də iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən qədim Böyük İpək Yolunun – əsas bu daqlarından birinin Xəzər hövzəsindən keçməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Min ildən artıq bir dövr ərzində eramızın III əsrindən başlayaraq XIV əsrin sonlarına qədər bu bölgə kortəbii olaraq bir-birini tez-tez əvəz edən hərbi-siyasi qüvvələrin fasiləsiz geosiyasi təsirinə məruz qalmışdır. Xəzər bölgəsi IV–VIII əsrlər ərzində şimaldan çoxsaylı türk tayfalarının (hun, sabir, xəzər və başqalarının) güclü axınına, hücumuna; VII–VIII əsrlərdə Qərbdən ərəblərin; IX–XI əsrlərdə rusların; XI əsrdə Şərqdən səlcuqların; XIII əsrdə monqolların və nəhayət, XIV əsrin axırlarında Teymurləng ordusunun işğalına məruz qalmışdır. Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həmin dövrdə xalqların (tayfaların) böyük köçürülməsinin əsas istiqaməti – türk tayfalarının yürüşləri, ərəblərin, səlcuqların, rusların, monqolların, Qızıl Ordalıların, teymurilərin və başqalarının yürüşləri də əsas etibarilə o dövr dünyasının, başlıca ticarət və nəqliyyat yolunun, o cümlədən də Xəzər ətrafından keçməsi onların strateji məqsədlərinə xidmət etməli olurdu.

XIII əsrin axırlarında və XIV əsrin əvvəllərində Xəzər dənizi vasitəsilə beynəlxalq ticarət böyük vüsət alır; burada Genuya və Venesiya tacirləri görünməyə başlayır və onların gəmiləri Xəzər dənizində üzür və Xəzər sahilərində özlərinin mövqelərinin təməlini qoyurlar.

XV əsrdə Xəzər dənizində italyanlarla yanaşı, rus tacirlərinin də gəmiləri üzməyə başlayır. XVI əsrdən isə burada ilk dəfə ingilis səyyahları-tacirləri görünməyə başlamışlar. Elə həmin dövrdən Şamaxı və Gilan ipəyi beynəlxalq ticarətin əsas predmeti – malı kimi şöhrət qazanır. XV–XVI əsrlərdə Xə-

zər dənizində əsas və ən böyük liman şəhəri kimi Bakının əhəmiyyəti daha da artır. Bu, heç də təsadüfi deyil ki, elə həmin vaxtdan başlayaraq, Qərbi Avropa səyyahları, tacirləri və diplomatları Xəzər dənizini Bakı dənizi adlandırırlar [8]. Bütövlükdə isə ərazini əsas karvan yolu salınan ölkə adlandırmışlar. Onların dedikləri kimi, Azərbaycan Xəzər dənizi, Hindistan, Çin və Orta Asiya ilə Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzələrini, həmçinin İran körfəzi ilə Volqaboyu xanlıqlarını və Moskva dövlətini, Avropa ilə Asiyanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini birləşdirən ən mühüm məntəqələrdən biri rolunu oynamağa başlamışdır.

XV əsrin ortalarından güclü Osmanlı imperiyasının və qüdrətli Azərbaycan–Ağqoyunlu dövlətinin, onun arxasınca XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin güclənməsi ilə Xəzər hövzəsində hərbi-strateji vəziyyət kökündən dəyişir. Avropa ilə Asiya arasında qarşılıqlı əlaqələrin bütün elementlərinin yaranması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin hərbi-siyasi qarşudurma xarakteri kəsb etməsi baxımından bu bölgə başlıca əlaqələndirici rol oynayır. Bir tərəfdən, Avropa, digər tərəfdən isə Şimali Afrika və Asiyanın böyük işğal yollarını əlində cəmləşdirən Osmanlı imperiyası Qərblə Şərqi birləşdirən Aralıq dənizinin şərqindəki tarixi ənənəvi ticarət mərkəzlərini öz nəzarətində saxlamağa çalışmış, həmçinin, XVI əsrin ikinci yarısında Xəzər hövzəsinə çıxmaq və həmin bölgədə möhkəmlənməyə səy göstərmişdir. Bütün bunlar Osmanlı imperiyasına birbaşa Orta Asiyanın sünni dövlətləri ilə əlaqəni qaydaya salmağa və bu bölgədə ən güclü şüə Səfəvilər dövlətinə qarşı onlarla birgə vahid bir blok yaratmağa, eləcə də bütövlükdə Asiya-Avropa ticarəti üzərində özünün tam nəzarətini təmin etməyə geniş imkanlar verirdi. Həmin dövrdə vəziyyət o yerə gətirib çıxardı ki, Rusiyanın Həştərxan xanlığının işğalından və Azov dənizinə çıxmasından sonra Türkiyə sultanı II Səlim (1566–1574) mühüm əhəmiyyətli bir plan hazırladı: Türkiyə rusların cənuba yürüşlərini dayandırmalı və eyni zamanda, türklərin Şərqdə böyük yürüşlər keçirməsi üçün şərait yaratmalı idi. Onun planına görə, Volqa və Don çaylarını bir-birindən ayıran 30 millik məsafədə kanal çəkilməli idi. Bütün bunlar Türkiyə donanmasının dairəvi yolla İrana getməsinə və Qafqaza giriş üçün yeni yolların açılmasına və Təbriz vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya çıxmağa geniş imkan yaratmış olurdu. Kanal, hər şeydən əvvəl, tarixi kontinentlərarası yolun yaranması – Mərkəzi Asiya–Həştərxan–Kırım yolunun gələcək perspektivlərini özünə cəlb edirdi. Hələ XVIII əsrdə Selevk və Partokl da buna nail olmaq istəyirdilər. 1568-ci ildə Don çayına tərəf kanalın qazılmasına başlanmış və onun üçdə bir hissəsi qazılmışdır. Lakin XVI əsrin zəif texniki imkanları ucbatından və sərt iqlim şəraitindən, həmçinin şan-şöhrətli müstəqil Kırım xanı Dövlət Gərayın üstüörtülü əks-siyasəti, öz növbəsində, bu kanalın qazılıb başa çatdırılması üçün özü gizli yeni plan hazırlaması və gələcəkdə özünün hərbi qüvvələri ilə Moskva üzərinə yürüş etmək cəhdləri bu planın yerinə yetirilməsinə imkan vermədi [9]. Bu dövrdə artıq Rusiyanın diqqəti Şərqə – geniş və istifadəsiz Sibiri zəbt etməyə yönəldilmişdi.

XV–XVI əsrlərdə türklərin Avropa üçün yaratdığı real təhlükə bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərini, o cümlədən Venesiya, Portuqaliya, İngiltərə, Vatikan, alman imperatorlarını və başqalarını Azərbaycan dövlətləri – XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu (Uzun Həsən dövründə), XVI əsrdə və XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər (I İsmayıl, I Təhmasib və I Abbasın hakimiyyətləri dövründə) dövləti ilə hərbi-siyasi antitürk koalisiya yaratmağa sövq etmişdir. Bu dövrdə, bir tərəfdən, Azərbaycan dövləti Qərb ölkələri ilə olan ənənəvi ticarət əlaqələrini bərpa etmək, Qara və Aralıq dənizlərinə çıxmağa, digər tərəfdən də Qərb ölkələri özlərinin Şərqə olan meyil və maraqlarını gücləndirməyə səy göstərirdi [10]. Bundan başqa, Qərb gələcəkdə çox uzaqlara gedən geosiyasi məqsədləri nəzərə alaraq, Asiyanın işğal edilməsi üçün münasib şəraitin yaradılması, bunun üçün Şərqi iki ən böyük dövləti olan Osmanlı imperiyasını və Səfəvilər dövlətini bir-birinin üzərinə qaldırmağı və bu güclü şərq monarxiyalarını zəiflətməyi planlaşdırmışlar. Beləliklə də geosiyasi strategiyanın – “anakonda”nın reallaşması üçün hərbi-dəniz qüvvələrinin köməyi ilə Afrika-Asiya ölkələrinin sahil əraziləri üzərində artıq XVIII–XIX əsrlərdə özlərinin nəzarətlərini yaratmağa nail olmuşlar. Bu da, hər şeydən əvvəl, geri qalmış feodal Şərqi nisbətən Qərbdə sənayenin inqilabi sıçrayışla inkişaf etməsinin və ölkənin sənaye sahəsində qabağa çıxmasının nəticəsində baş vermişdir.

XVII əsrin ortalarında Rusiyanın Qazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal etməsi elə həmin vaxtdan Rusiyanın sərbəst halda Xəzər dənizinə çıxmasını və rusların Qafqaza və bütövlükdə Xəzər bölgəsinə

gəlməsi erasının başlanmasını təmin etmiş oldu. Volqa-Xəzər su ticarət yolunun tam mənimsənilməsinin başlanması hələ XVII əsrdə Şərqi Avropa vasitəsilə Ağ dənizdən Şimali Dvina, Volqa və Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan və İrandan keçib Hindistana gedən Avropa-Asiya tranzit ticarət yolunun iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasını göstərmişdir.

XVIII–XIX əsrlər Yaxın və Orta Şərqdə Xəzər bölgəsinin geosiyasi rəqabət meydanına çevrilməsi, bu orbitə Türkiyə və İranla yanaşı, Rusiya, İngiltərə və Fransanın da güclü maraq göstərmələri və cəlb olunmaları ilə xarakterizə olunur.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin dağılması ilə əlaqədar olaraq Rusiya və Türkiyənin bu bölgəyə maraq göstərməsi və burada möhkəmlənməsi Xəzər bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyətin olduqca gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Qara dənizə çıxış yolu olmayan Rusiya, hər şeydən əvvəl, Xəzər dənizi üzərində və Xəzərsahili vilayətlərində özünün tam nəzarətini yaratmağa səy göstərir, bütövlükdə, Avropa və Asiya ölkələri ilə Türkiyə Aralıq dənizi ticarət yollarının Baltik-Volqa-Xəzər ticarət yolları ilə birləşdirilməsinə çalışır. Rusiya tərəfindən Xəzər bölgəsinin işğalı geosiyasi cəhətdən Baltiyanı ölkələrin işğalının davamı olmalı idi. Bu dövrdə Rusiyanın geosiyasi məqsədləri I Pyotr tərəfindən çox dəqiq müəyyən edilmişdir: “bizim mənafehimiz yol verməz ki, hər hansı digər bir ölkə, kim olursa olsun, Xəzər dənizində möhkəmlənsin”. “Türkiyəyə rəsmi olaraq bəyan edilmişdir ki, Rusiya Xəzər sahilərinə heç bir digər dövlət, xüsusilə Türkiyəni buraxmayacaqdır” [11].

Türkiyə də, öz növbəsində, Rusiyanın Qara dənizə çıxış yolunu tamamilə bağlamış, Krım tatarlarının və Qafqazdakı digər tərəfdarlarının köməyi ilə Volqa-Xəzər ticarət yolunu bağlamaqla Rusiyanı Şərq bazarlarına çıxış yolundan məhrum etməyə səy göstərirdi. Türkiyə bu işdə bir sıra kapitalist ölkələrinin, hər şeydən əvvəl isə İngiltərənin köməyinə arxalanırdı, öz növbəsində, İngiltərə də Rusiyanın öz mövqeyini Orta Şərqdə möhkəmləndirməsi və Şərqə doğru işğal zonasını genişləndirməsi ilə razılaşmaq istəmirdi. Lakin I Pyotr güclü hərbi-dəniz qüvvələrinin köməyi ilə öz rəqiblərini qabaqlamış və 1722–1723-cü illərdə Xəzərin qərb və cənub sahillərini bütövlükdə işğal edə bilmişdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər bölgəsində elə həmin dövrün başlanğıcından Rusiyanın geosiyasi oyunlarında “xristianlıq”, xüsusilə “erməni” faktorları əsaslı rol oynamağa başlamışdır [12].

Lakin I Pyotrun xələfləri dövründə fəal xarici siyasətin zəiflədilməsi, o cümlədən Xəzərsahili ölkələrə münasibət sahəsində, həmçinin Nadir şahın dövründə İranın güclənməsi 1735-ci ildə rus ordusunun Bakıdan və Dərbənddən geri çəkilməsinə gətirib çıxardı.

Rusiya Xəzər dənizinin qərb sahilində öz işğalçılıq mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə ikinci dəfə XVIII əsrin sonlarında II Yekaterinanın dövründə Azərbaycanın Şimal rayonlarına 1796–1797-ci illərdə böyük hərbi ekspedisiya qrupu göndərmişdir. Bu rayonların, ilk növbədə, Bakı və Dərbəndin rus ordusu tərəfindən yenidən işğal olunması İngiltərə və Fransanı hamıdan çox narahat edirdi. Çünki onların yaxın Şərqdə öz geostrateji maraqları var idi.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda əsas hərbi-siyasi hadisələrin başlanğıcı, Rusiya imperiyasının bu bölgədə öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün üçüncü – həlledici cəhdi idi. Əvvəlcə Napoleon Fransasının və sonra İngiltərənin dəstəklədiyi iki qalibiyyətli müharibə (1804–1813 və 1826–1828 illər), sonra isə 1828–1829-cu illərdə Türkiyə ilə aparılan müharibələr nəticəsində Rusiya Cənubi Qafqazda və Xəzərtrafi bölgələrdə özünün mövqeyini tamamilə möhkəmlətdi və Xəzər dənizini, bir növ, ölkədaxili dənizə çevirdi. Bu tarixi hadisələrin ən mühüm hərbi-strateji nəticələri 22 fevral 1828-ci ildə İranla bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyən edildiyinə görə Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya verildi.

Beləliklə bu, Rusiyaya imkan verirdi ki, birincisi, uzun bir tarixi dövr ərzində Bakının zəngin neft mədənlərinə sahib olsun və ondan istədiyi kimi istifadə etsin; ikincisi, XIX əsrin ortalarına qədər Qafqaza tam və qəti şəkildə yiyələnmə bilsin; üçüncüsü, XIX əsrin 60–80-ci illərində Türkünstanda müvəffəqiyyətli işğalçılıq siyasətini həyata keçirsin və nəticədə İngiltərənin Orta Şərqdəki müstəmləkəçilik maraqlarını real şəkildə təhlükə qarşısında qoya bilsin. Bütün bunlar Rusiya imperiyasına XIX əsrin axırlarında Xəzər dənizi sahil xəttinin 90%-ni öz nəzarəti altına alaraq Xəzər bölgəsində aparıcı geosiyasi qüvvə kimi fəal rol oynamağa imkan yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Дарабади П.Г. Каспийский регион: геополитическое прошлое, настоящее и будущее. // Возрождение – XXI век, 2000, № 7-8, с. 144-146.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1999, с. 54-55.
3. Дьяконов И.М. Ассирийско-Вавилонские источники по истории Урарту. // Вестник Древней Истории, 1951, № 2, с. 32.
4. Фрай Ричард. Наследие Ирана. – М., 1972, с.168;
5. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. - М., 1980, с. 391.
6. Хеннинг Р. Неведомые земли /В 4-х томах/. -Том I., М., 1962, с. 244-246;
7. Ельницкий Л.А. Знания древних о Северных странах. – М., 1961, с. 126-128.
8. Бокшанин А.Г. Парфия и Рим. – Ч. I., М., 1960, с. 250.
9. Моммзен Т. История Рима. Том III. – М., 1941, с. 61-62.
10. Ашурбейли Сара. Государство Ширваншахов /VI-XVI вв./ – Баку, 1983, с. 288.
11. Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999, с. 283-284.
12. Махмудов Ягуб. Взаимоотношения государств Ак-Коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами /II половина XV-начало XVII вв./ – Баку, 1991, с. 205-208.
13. Соловьев С.М. Петр I на Каспийском море // В кн.: Чтения и рассказы по истории России. – М. 1989, с. 730-731.
14. Аббасбейли А.Н. Политика России на Кавказе на пороге XXI века.- Баку, 1999, с. 4-6;
15. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра I. – М., 1990, с. 18.

Аннотация

**Каспийский регион – арена геополитического соперничества
(с древнейших времен до XX вв.) и Азербайджан****Н.А.Алиев**

В представленной статье проведено исследование многовековой истории геополитического соперничества за обладание контролем над “Сердцем Евразии” – Каспийским регионом. По мере исторического развития человеческой цивилизации показано возрастающее значение региона в древние и средние века. Также подробно изложена история борьбы ведущих мировых держав в XVIII-XIX века, геостратегические интересы которых пересекались в Каспийском регионе, за право контролировать ситуацию в нем.

Ключевые слова: теллурократия (“сухопутное могущество”), талассократия (“морское могущество”), геостратегические операции, геополитические силы и центры.

Summary

**Caspian region as a geopolitical competition site
(from ancient times to XX century) and Azerbaijan****N.A.Aliev**

The article is dedicated to the investigation of the centuries-old geopolitical struggle for obtaining the control over Caspian region located in the center of Eurasia. The importance of the region in the evolution of world civilisation in the ancient and Middle Ages has been reflected in the paper. Furthermore, the conflicting interests of the leading countries in the XVIII–XIX centuries have been mentioned in the paper.

Keywords: tellur dualism (land grandeur, land power), sea grandeur, sea power, geostrategical operations, geopolitical power and centres.

UOT 327

HƏRBİ SİYASƏT VƏ HƏRBİ TƏHLÜKƏSİZLİK

fə.l.ü.f.d., polkovnik B.Ş.Quliyev

Z.N.Nəcəfov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: zafarnajafov@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə hərbi siyasətin etimologiyası, məzmunu, struktur elementləri, vəzifə və funksiyaları, ölkənin müdafiə qabiliyyətini müəyyən edən amillər, hərbi təhlükənin yaranma mənbələri və onunla hərbi təhdid arasında fərq, hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi modelləri təhlil edilir.

Açar sözlər: hərbi siyasət, hərbi təhlükəsizlik, hərbi-siyasi qərarlar, müdafiə qabiliyyəti.

Giriş

XXI əsrin astanasında bəşəriyyətin həyatında radikal dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, müxtəlif hadisə və proseslərin sürətli inkişafı ilə izah olunur ki, onların arasında da mühüm yeri qloballaşma tutur. Bu proses şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin həyat fəaliyyətinin bütün mühüm istiqamətlərinə təsir etmişdir. Vahid dünya birliyinin formalaşması prosesləri güclənir. Nəticədə, dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqilliyi və suverenliyi kimi rəmzləri tədricən əvvəlki mahiyyətini itirir, onların səlahiyyətlərinə isə müxtəlif dövlətüstü strukturlar yiyələnir.

İlk növbədə, beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif subyektləri arasında iqtisadi, siyasi, milli-etnik, konfessional, demoqrafik və digər fikir ayrılıqlarının artması ilə müşayiət olunan mübarizənin güclənməsi baş verir və onların da həll edilməsi bəzən hərbi gücün tətbiq edilməsi ilə nəticələnir.

Dərinləşən qloballaşma prosesi şəraitində dövlətin təhlükəsizliyinə beynəlxalq terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, kütləvi qırğın silahlarının (KQS) yayılması, regional münaqişələr kimi çağırış və təhlükələr ciddi təsir göstərir və global səciyyə kəsb edir. Bütün bunlar hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsində hərbi siyasətin prinsiplərinin, yanaşmalarının, forma və üsullarının dəyişdirilməsini tələb edir.

Məqalənin məqsədi hərbi siyasətlə hərbi təhlükəsizlik arasında qarşılıqlı təsiri müəyyən etməkdən ibarətdir. Məqalədə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müqayisəli təhlil metodundan geniş istifadə edilib.

Hərbi siyasət

Hərbi siyasət hərbi sahədə həyata keçirilən, xüsusən də dövlətin xarici və daxili siyasətinin hərbi aspektləridir. Fəlsəfi-ensiklopedik ədəbiyyatlarda **hərbi siyasət** dövlətin ümumi siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilir, hərbi təşkilatın yaradılması, müəyyən siyasi məqsədlərə çatmaq yolunda silahlı zorakılıq vasitələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi və tətbiq edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır [1, s.72]. Öz təyinatına görə hərbi siyasət: a) siyasi məqsədlərə çatmaq üçün hərbi gücün tətbiqi imkanları, zəruriliyi və həddlərini qiymətləndirir; b) zəruri və yetərli hərbi gücün kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarını müəyyən edir, hərbi quruculuq prosesini istiqamətləndirir; c) hərbi gücün tətbiqi metodlarını, düşməyə müqavimət və müttəfiqlərlə qarşılıqlı əlaqə, hərbi aksiyalara rəhbərlik üsullarını hazırlayır.

Hərbi siyasətin subyektləri ali qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları, mənsub ölkənin hərbi rəhbərlik orqanı, hərbi-siyasi ittifaqlar hesab edilir. Obyekti isə, dövlətin hərbi potensialını və hərbi gücünü formalaşdıran cəmiyyətin həyat fəaliyyətini təmin edən bütün sahələr – iqtisadiyyat, elm və texnika, sosial-siyasi münasibətlər və sosial strukturlar, ictimai şüur və s. hesab edilir. Hərbi siyasət sosial şərtlənmiş siyasətdir. O, militarist, mürəccə, təcavüzkar təbiətə malik ola bilər və ya əksinə, sülhsevər və müdafiə xarakteri daşıya, mütərəqqi rol oynaya bilər. Dövlətin hərbi siyasəti müxtəlif tarixi inkişaf mərhələsində, müxtəlif sosial-siyasi şərtlərin təsiri altında köklü şəkildə dəyişə bilər.

Müxtəlif ölkələrdə hərbi siyasətin konkret məzmunu aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

1. Dövlətlərin müvafiq konsepsiya, doktrina və direktivlərində təsbit edilmiş iqtisadi və siyasi maraqları ilə;

2. Hərbi siyasət subyektlərinin maraqlarının realizəsinə imkan verən potensial və mövcud imkanları ilə;
3. Dövlətin mövcudluğunun daxili və xarici şərtləri, onun təhlükəsizliyinə olan təhdidin dərəcəsi ilə [1, s.73].

Hərbi siyasət subyektlərinin iqtisadi - siyasi maraqları dövlətin hərbi siyasətinin məzmununu, prinsip və istiqamətlərini müəyyən edir. Maraq – sosial fəaliyyət və hadisələrin real səbəbidir. Hegel qeyd edirdi ki, insanların fəaliyyətinin əsasında onların tələbatları, ehtiras və maraqları dayanır. Marağın hərəkətə gətirən fərdlərin, sosial qrupların, sinif və millətlərin motivləri, düşüncə və ideyaları hesab edilir.

Hərbi siyasətin məqsəd və vasitələrini müəyyən edən ən mühüm amil potensial və mövcud imkanlar sayılır. Real imkanlar iqtisadiyyatın cari vəziyyəti (ÜDM), əhalinin kəmiyyət və keyfiyyəti, elmi-texniki nailiyyətin səviyyəsi, hərbi qüdrətin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Potensial imkanlar isə cəmiyyət və dövlətin qüvvə və vasitələrinin maksimal səyləri zamanı əldə oluna bilər.

Hərbi siyasətin məqsəd və vasitələri bir çox hallarda dövlətin həyat qabiliyyətinin daxili və xarici şərtləri ilə müəyyən edilir. Onların qəfil və müntəzəm olaraq dəyişməsi hərbi siyasətin məqsəd və vasitələrini, hərbi gücün artması və azalması üzrə fəaliyyətləri yenidən nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

Hərbi siyasətin strukturunda bir sıra nisbi elementləri müəyyən etmək olar:

1. İdeya və prinsiplərin məcmusu. Hərbi siyasətin ideya nüvəsi hərbi doktrinadır. Doktrina siyasi və hərbi rəhbərliyin ali orqanları tərəfindən hazırlanır. Hərbi doktrinanın siyasi, hərbi, hərbi-texniki və iqtisadi əsasları hərbi-siyasi praktikanın elmi bazası əsasında formalaşdırılır. Hərbi doktrinanın ideya və məqsədlərində fəaliyyətin ümumi istiqamətləri müəyyən edilir. Lakin konkret şərait konkret fəaliyyət tələb edir. Buradan da hərbi siyasətin ikinci struktur elementi meydana çıxır.

2. Hərbi-siyasi qərarlar, planlar. Bu, hərbi siyasətin ən mürəkkəb və məsuliyyətli elementlərindən biridir. Məlumdur ki, hərbi - siyasi şərait həm ölkə daxilində, həm də dünyada müntəzəm şəkildə dəyişikliyə məruz qalır. Onlardan bəziləri qəfil baş verdiyindən dövlətin həyati maraqlarına toxunur. Bu səbəbdən onlar vaxtında, bəzən isə təcili reaksiyanın göstərilməsini, taleyüklü qərarların qəbul edilməsini, onların ardıcıl və ciddi şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu qərarlar, ilk növbədə, konkret şəraitin xüsusiyyətlərini əks etdirməli və təbii ki, hərbi doktrinanın ümumi ideya və məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Məhz bu məqamda strategiya və taktikanı formalaşdırmaq bacarığını əhatə edən hərbi-siyasi məharət sahəsi işə qoşulur.

Qəbul edilən qərar və planlar **informasiya-ideoloji təminat** tələb edir. Belə ki, hər bir hərbi-siyasi qərar və plan xalq, ordu və hərbi dəniz qüvvələri heyəti tərəfindən dərk edilib qəbul ediləndə, həmçinin dəstəklənəndə daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. Hərbi siyasətin informasiya-ideoloji təminatında məqsəd xalqın və hərbi qulluqçuların hərbi-vətənpərvərlik dəyərlərinin, ideallarının və əhval-ruhiyyəsinin dəstəklənməsi, beynəlxalq arenada həyata keçirilən siyasətə etimadın yüksəlməsi və s. məsələlər hesab edilir. Bu məqsədlərə müxtəlif vasitələrlə nail olunur. Bu vasitələr arasında dövlət başçısının, siyasi və ictimai xadimlərin bəyanat və digər aktları, hərbi informasiya orqanlarının və bütün zabit korpusunun fəaliyyəti başlıca yer tutur [1, s.74].

Doktrinal ideyaların, qəbul edilmiş plan və qərarların realizəsi praktiki sferada həyata keçirilir. Məhz hərbi siyasətin üçüncü struktur elementi praktiki fəaliyyətlər hesab edilir. Onlar arasında xüsusi yeri tutur:

– hərbi quruculuğa, bütövlükdə isə SQ-nin quruculuğuna rəhbərlik. Bu, dövlətin hərbi potensialının maddi və mənəvi əsaslarının yaradılması ilə bağlıdır;
– bu, elmi “hərbi-iqtisadi”, “hərbi-texniki” siyasətin, sosial, demoqrafik və mədəni siyasətin hərbi aspektlərinin, həmçinin SQ-də kadr siyasətinin hazırlanmasını və realizəsini tələb edir;
– digər dövlət, koalisiya və ordularla hərbi-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi. Burada əsas rolu hərbi diplomatiyanın vasitə və metodları oynayır. Bu çəxtərəfli fəaliyyət sahəsi hərbi koalisiya müttəfiqləri arasında hərbi-texniki təchizat, qoşun və donanmanın təşilati strukturunun inkişafı, onların dislokasiyası, kadrların hazırlanması və idarə edilməsi, nəhayət konkret şəraitlərdə birgə fəaliyyətlər və s. məsələlərin nizamlanmasına yönəlib. Hərbi-siyasi münasibətlər dövlətlər, ordular, müxtəlif hərbi

təşkilatlara daxil olanlar və ya hec bir hərbi bloka daxil olmayanlar arasında inkişaf edə bilər. Həmin münasibətlər, bir qayda olaraq, sərhəd məsələlərinin nizamlanmasını, qarşılıqlı çəkirdirmənin təmin edilməsini, silahlanmanın ixtisarı və ona nəzarət edilməsini, etimad tədbirlərinin realizəsini, hərbi doktrinaların koordinasiyasını, həmçinin yaşayış və məişət şəraiti, hərbi hazırlıq məsələləri ilə qarşılıqlı tanışlığı əhatə edir;

– rəhbərliyin ölkə daxilində və beynəlxalq arenada müxtəlif xarakterli və miqyaslı hərbi-siyasi aksiyaları həyata keçirməsi. Bu, müharibənin və onun gedişinin qarşısının alınması, təcavüzkar müqavimətin göstərilməsi və ya təcavüzün genişlənməsi, daxili vəziyyətin sabitləşdirilməsi və yaxud qeyri-sabitliyin yaradılması üzrə fəaliyyətlərə rəhbərliyi xarakterizə edir. Bu zaman siyasət müttəfiq qüvvələrlə razılaşdırılmış fəaliyyətləri, düşməne qətiyyətli müqavimət və onun hərbi gücünün darmadağın edilməsini təmin etmək üçün həyata keçirilir.

Deməli, hərbi siyasət hərbi potensialın yaradılmasına və hərbi vasitələrlə siyasi məqsədlərə nail olunmasına yönəlmiş rəhbər ideyaların, konkret qərarların və praktiki fəaliyyətlərin məcmusudur.

Hərbi siyasəti təhlil edərkən bu qərara gəlinir ki, o, müharibələrin qarşısının alınmasına, əlverişli hərbi-strateji mühitin yaradılmasına, strateji sabitliyin möhkəmlənməsinə və bu sadalananların kontekstində dövlətin milli və hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş ümumsiyasi fəaliyyətin zəruri və mühüm elementi olaraq qalır.

Hərbi təhlükəsizlik

Yaşadığımız təhdid və təhlükələrlə dolu bir dövrdə milli təhlükəsizliyin hərbi komponenti öz tarixi rolunu geri qaytarmağa çalışır. XXI əsrdə qeyri-hərbi metodlar klassik gücü qismən sıxışdırmağa nail olsa da, onun varlığını tamamilə tarix səhnəsindən silmək iqtidarında deyil. Əksinə, qlobal antiterror və “Ərəb baharı” müharibələri kontekstində dini-məzhəb, asimmetrik və hibrid müharibələrin genişlənməsi hərbi gücün əvvəlki cazibəsini özünə qaytarmış oldu. Bu zaman aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- ölkənin SQ-nin vəziyyəti və mümkün hərbi əməliyyatlar meydanı;
- hərbi müttəfiqlərin mövcudluğu (və ya yoxluğu);
- hərbi büdcənin ölçüsü;
- ölkənin elmi-texniki, iqtisadi və demoqrafik potensialı, millətin mənəvi ruhu [2, s.73].

Bu baxımdan milli təhlükəsizlik faktorları sistemində dövlətin, siyasi partiyaların, sosial qüvvələrin və institutların ümumi siyasətinin mühüm istiqaməti qismində hərbi siyasətin rolunu qeyd etmək vacibdir. Hərbi siyasətin məqsədi müəyyən siyasi vəzifələrin həlli üçün hərbi güc vasitələrinin təşkili və tətbiqi hesab edilir.

Hərbi siyasətin vəzifələrinə aiddir:

1. Milli təhlükəsizliyin, ilk növbədə isə, dövlətin ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi.
2. Öz hərbi-dəniz qüvvələrinin təhlükəsiz üzməsinin təmin edilməsi;
3. Ölkə hüduqlarından kənarında dövlətin öz vətəndaşlarının şəxsi təhlükəsizliyinə təhdid yaranaçağı təqdirdə dövlətin onları müdafiə etməsi.

Göstərilən vəzifələrin həlli üçün xüsusi sosial-siyasi institutlar yaradılır:

- silahlı qüvvələr;
- hərbi siyasət məsələləri ilə məşğul olan hökumət və parlament orqanları;
- hərbi-sənaye kompleksi;
- xüsusi xidmət orqanları və s.

Bu institutlar hərbi siyasətin realizəsi üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

a) **təşkilati funksiya** – hərbi siyasətin hazırlanması, onu realizə edən rəhbərlik, müvafiq elmi və normativ təminatla əlaqəlidir.

b) **elmi-texniki funksiya** – SQ-nin müasir hərbi-texniki vasitələrlə, hərbi-sənaye müəssisələrinin isə yeni texnologiya ilə yüksək səviyyədə təmin olunması üzrə tədbirlərin keçirilməsini tələb edir.

c) *beynəlxalq funksiya* – beynəlxalq hərbi-siyasi əlaqələrə olan tələbatı əks etdirir: hərbi ittifaqlarda iştirak, hərbi sahədə etimad tədbirlərinin təmin edilməsi; beynəlxalq münasibətlərin hərbi-siyasi sferasında münaqişə və gərginliklərin həll edilməsi.

Hərbi təhlükəsizliyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

1. Hərbi təhlükəsizlik dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, milli maraqların müdafiəsinin təminatı sistemi kimi başa düşülür.

2. Cəmiyyətin durumu və inkişafı kimi şərh edilən hərbi təhlükəsizlik cəmiyyətə hərbi güc vasitələri ilə ziyanın vurulması mümkünlüyünü istisna edən və ya neytrallaşdıran, bütövlükdə hərbi zorakılığı istisna edən zəmanətli vəziyyətdir.

3. Hərbi təhlükəsizlik dövlətlərarası və dövlətdaxili hərbi-siyasi münasibətlərin, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin elə bir vəziyyətidir ki, orada təcavüzkarlığa xəbərdarlıq edilir və qarşısı alınır, onun müharibəyə və hərbi münaqişələrə cəlb olunma ehtimalı azalır və ölkənin hərbi müdafiəsi təşkil edilir.

4. Həyatın daxili və xarici şərtlərinin durumu kimi təqdim edilən hərbi təhlükəsizlik insana, cəmiyyətə, dövlətə və beynəlxalq aləmə silahlı zorakılıq vasitələri ilə ziyanın vurulmasının mümkünlüyünü istisna edir.

Beləliklə, hərbi təhlükəsizlik kateqoriyası “müdafiə qabiliyyəti” və ya “müdafiə” kateqoriyası ilə eynilik təşkil etmir.

“Müdafiə qabiliyyəti” iqtisadiyyatın, əhalinin və SQ-nin xarici təcavüzü dəf etmək, dövlətin ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini müdafiə etmək üçün hazırolma səviyyəsidir [4, s.23].

Müdafiə adı altında ölkənin, onun ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığının silahlı müdafiəsinə hazırlıq üzrə siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, hüquqi və digər tədbirlər sistemi başa düşülür.

Beləliklə, müdafiə, “müdafiə qabiliyyəti” konkret, real və ünvanlı hərbi təhlükələrə – təhdidlərə istiqamətlənib. Məhz bu səbəbdən, “müdafiə təhlükəsizliyi” hərbi təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir.

Ölkənin müdafiə qabiliyyəti asılıdır:

–real və potensial hərbi təhdidlərin xarakter və miqyasından;

–kollektiv təhlükəsizlik və birgə müdafiə məqsədilə ölkənin beynəlxalq əməkdaşlığa cəlb olunmasından;

–hərbi potensialdan;

–ölkənin, onun iqtisadi, elmi-texniki inkişafının maddi və mənəvi imkanlarından;

–insan resurslarından;

–cəmiyyətin sosial və millətlərarası birliyindən;

–vətənin müdafiəsi naminə əhalinin mənəvi-psixoloji hazırlığından;

–siyasi və hərbi rəhbərliyin ixtiyarında olan imkanlardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyətindən

və s.

Hərbi təhlükəsizlik solumun həyat fəaliyyətinin, onun struktur və institutlarının hərbi zorakılıq istisna edilməklə, etibarlı mövcudluğunu və davamlı inkişafını şərtləndirən vəziyyətdir. Sözün geniş mənasında, dövlətin hərbi təhlükəsizliyi – dövlətlərarası və dövlətdaxili hərbi-siyasi münasibətlərin, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin elə vəziyyətidir ki, orada təcavüzə xəbərdarlıq edilir və ya qarşısı alınır, milli maraqlara ziyanın vurulması və ya sosial qrupların müharibəyə və ya hərbi münaqişəyə cəlb olunma ehtimalı azalır, insanın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına hərbi təhdidlərin yaranması zamanı onların silahlı müdafiəsinin təmin edilməsinə zəmanət verilir [2, s.75-82].

Dar mənada isə dövlətin hərbi təhlükəsizliyi hakimiyyət orqanları və təsisatlar sisteminin həyat fəaliyyətinin elə vəziyyətidir ki, hərbi təhlükələr və təhdidlərin, hərbi zorakılığın istisnası yolu ilə konstitusion quruluşun, siyasi, iqtisadi və sosial sabitliyin etibarlı mövcudluğunun və cəmiyyətin davamlılığının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini saxlayır.

Cəmiyyətin hərbi təhlükəsizliyi – dövlətlərdən asılı olmadan fərdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə və əlaqədə olduğu sosial və sosio-mədəni məkanda hərbi təhlükələr və hərbi təhdidlərin yoxluğu ilə xarakterizə edilir. Başqa sözlə, bu təhlükə və təhdidlər sosial, sosial-mədəni və mənəvi sferada, yəni

davranış normalarının, nümunə və standartların, adət-ənənələrin bir nəsildən digərinə ötürülməsi sayəsində istisnalıq təşkil edir. Digər tərəfdən bu, sosial məkanda inkişafı təmin edən durumdur.

Hərbi təhlükə adı altında subyektlərin hərbi zorakılıq vasitələrindən irəli gələrək tam dərk edilən, lakin gerçəkləşməsi mümkün hesab edilməyən ziyan başa düşülür. Hərbi təhdidi isə, təhlükənin daha konkret, bilavasitə və ünvanlı forması kimi qəbul etmək olar.

Hərbi təhlükə aşağıdakı əlamətlərə malik olduqda mövcud olur:

- dövlətlərin bir-birinə münasibətdə müəyyən və mümkün iddialarının meydana çıxması və bu iddianın həlli üçün hərbi qüvvənin tətbiq edilməsinin zəruriliyi;
- düşmən tərəfin SQ-nin tərkibinə və vəziyyətinə görə hücum hərbi əməliyyatları aparmaq iqtidarında olması, həmçinin onların effektiv tətbiqini təmin edən müvafiq infrastrukturun olması;
- mümkün düşmənin öz məqsədlərinə çatmaq yolunda zəruri vasitə qismində silahlı zorakılığın rasionallığına əminliyinin olması, heç olmasa qarşıduran tərəflərdən birinin öz siyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək istiqamətində hərbi güc tətbiq etmək niyyətində olması [3, s.12].

Məzmununa görə, hərbi təhlükə və hərbi təhdid dövlətlər və onların koalisiyaları arasında real mövcud olan hərbi-siyasi münasibətlərin konkret təzahürüdür. Bu anlayış onların hərbi-siyasi münasibətlərinin konkret səviyyəsinin (onların gərginlik dərəcəsinin) göstəricisi hesab edilir.

Hərbi təhlükədən fərqli olaraq, hərbi təhdid eskalasiyanın ən yüksək mərhələsidir və dövlətlər arasında münasibətlərdə gərginliyin daha yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə edilir. Təhdid bilavasitə hərbi təhlükədən yaranır, onun inkişafının nəticəsi hesab olunur, yəni hərbi təhlükənin güclənməsi ilə şərtləndirilir. Hərbi təhdidin vəziyyəti dövlətlər arasında hərbi-siyasi vəziyyətin konfrontasiya xarakteri və onların mövcud ziddiyyətləri hərbi-güc metodları ilə həll etməyə cəhd göstərməsi ilə xarakterizə edilir. Bu da öz növbəsində qızgın silahlanmanı və təkidlə hərbi üstünlüyə nail olmağa can atmağı şərtləndirir.

Hərbi təhdid abstrakt və mücərrəd anlayış deyil. O, hansısa konkret ölkəyə, ölkələr qrupuna və eyni zamanda dünyanın əksər əsas ölkələrinə münasibətdə yaranır və mövcud olur. Bu nöqteyi-nə-zərdən hərbi təhdidlərin müxtəlif səviyyələrini fərqləndirmək vacibdir:

- konkret bir ölkəyə təhdid (lokal təhdid);
- ölkələr qrupuna təhdid (regional təhdid);
- bütün bəşəriyyətə təhdid (qlobal təhdid).

Bu cür fərqləndirmə yalnız nəzəri deyil, həm də hərbi-siyasi analiz praktikası nöqteyi-nəzərindən real və potensial təhdidlərin məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi baxımından vacibdir.

Hərbi təhlükənin səbəblərini müəyyən edən ən mühüm mənbə *dövlətlərarası dərin və sərt ziddiyyətlər* hesab edilir. Belə ki, hər bir dövlət müxtəlif cür maraqlara malikdir və çox zaman onların maraqları digər dövlətlərin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Müxtəlif üsul və vasitələrin, o cümlədən hərbi vasitələrin köməyi ilə bəzi ziddiyyətlər həll edilir, bəziləri yumşaldılır, bəzilərinə isə nəinki nizamlamaq mümkün olmur, əksinə dövrü olaraq onlar kəskinləşir.

Hərbi təhlükənin digər mənbəyi *qızgın silahlanma*, mövcud silah sistemlərinin qısa müddətdə keyfiyyətli təkmilləşdirilməsi; dünyanın aparıcı dövlətlərində güclü orduların saxlanması, ayrı-ayrı dövlətlərdə və onların qoşulduqları bloklarda yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə malik hazırlıqlı silahlı qüvvə qruplaşmalarının mövcudluğu və s. hesab edilir.

Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətlərarası münasibətlərin hərbi güc vasitələri ilə həllinə tərəfdar olan güclü militarist siyasi qüvvələrin qalması müəyyən hərbi təhlükələr yaradır. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hakimiyyət bu cür qüvvələrin əlindədir. Onlar ciddi cəhdlə KQS-nin əldə edilməsini və bəzi dövlətlərlə öz problemlərini həll etmək məqsədilə həmin silahlardan istifadə etmək planlarını gizlətmirlər.

Bəzi konkret hərbi-siyasi aksiyaların qiymətləndirilməsində beynəlxalq hüququn prinsip və müddəalarının təfsiri zamanı ikili standartlara yol verilməsi ciddi hərbi təhlükə mənbəyi hesab edilir [5, s.81].

Dövlətlər arasında formalaşmaqda olan hərbi-siyasi münasibətlərin durumundan asılı olaraq, hərbi təhlükələr iki istiqamətdə (onun azalması və onun artması) dəyişə bilər. Hərbi-siyasi münasibətlərdə

dinamika və sabitlik iki amillə müəyyən edilir: hərbi siyasət subyektlərinin maraq və imkanlarında dəyişiklik və ya sabitlik; ayrı-ayrı dövlətlər və ya dövlətlər qrupu arasında qüvvələr nisbətinin dinamikası.

Gələcəkdə hərbi təhlükələrin azaldılması hamı tərəfindən birmənalı dərk edilən beynəlxalq hüquq normalarının dövlətlərarası münasibətlərin bütün aspektlərinə sirayət etməsini, kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri baxımından silahlanma yarışının tamamilə dayandırılmasını, qarşıdan gələn illər ərzində silahlı qüvvələrin və silahlanmanın ixtisarını, ölkələr və xalqlar arasında münasibətləri kəskinləşdirə biləcək dövlətlərarası regional və beynəlxalq hərbi-siyasi və digər problemlərin həlli üçün etibarlı beynəlxalq mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Hərbi təhlükəsizlik bir çox obyektiv və subyektiv şəraitlərdən – amillərdən asılı olan durumdur:

- daxili və xarici siyasət;
- ölkə müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üzrə iqtisadi tədbirlər;
- sosial və milli siyasət, xalqın mənəvi potensialı;
- informasiya mühiti;
- geosiyasi şərtlər, dövlətin hərbi-strateji vəziyyəti, hərbi əməliyyatlar üçün teatrın hazırlanması;

- SQ-nin quruculuğu, onları vətənin müdafiəsinə hazırlamaq;
- təhsilin, elm və texnikanın inkişafı;
- sülh dövründə səfərbərlik hazırlığı, mülki müdafiə, kütləvi müdafiə işləri.

Hərbi təhlükəsizlik sisteminin kifayət qədər müxtəlif və çoxşaxəli tipologiyası mövcuddur. Həmin tipologiyaların əsasında dayanır:

a) **ərazi-məkan əhatəsinə görə** – milli (milli-dövlət), koalisiya, regional və qlobal hərbi təhlükəsizlik sistemi;

b) **təminat üsullarına görə** – hərbi təhlükəsizliyin qeyri-legitim, legitim hərbi güc və qeyri-zorakı sistemi;

c) **ətraf aləmlə mübadilə xarakterinə görə** – açıq, təcrid olunmuş və qapalı;

d) **dəyişiklik növünə görə** – mühafizəkar və inkişaf etməkdə olan və s. amillər [3, s.15].

Dövlətin hərbi sistemi tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqların xüsusiyyətlərinə aiddir:

- insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyati mühüm maraqlarına yönələn daxili və xarici hərbi təhlükə və təhdidlərin aydınlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, onların mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- xarici və daxili hərbi təhlükələrin, risklərin, çağırışların, destruktiv amillərin qarşısının alınması və neytrallaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- hərbi təhlükəsizliyi təmin edən üsul və vasitələrin daimi hazırlığının yaradılması və dəstəklənməsi, onların effektiv idarə edilməsi;
- hərbi təhlükələrin bilavasitə və birbaşa təhdidə çevriləcəyi təqdirdə onun qarşısının alınması və lokallaşdırılması, zərurət yaranacağı təqdirdə isə onun aradan qaldırılması və məhv edilməsi [6, s.50].

Hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi modeli aşağıdakı variantlarla əlaqəli olub:

a) böyük dövlətlərlə hərbi əməkdaşlığa istinad etmək, həmin ittifaqda iştirak etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

b) üzv olmadığı, lakin dəstəklənən hərbi ittifaqa istinad etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

c) geosiyasi fəal dövlətə – liderə istinad etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

d) öz şəxsi qüvvələrinə istinad etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

e) neytrallıq siyasəti yolu ilə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Müasir dövrdə bu modellər aşağıdakı formaları alıb:

a) NATO-ya istinad etməklə, onun üzvü olmaqla hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

b) ABŞ-a istinad etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

c) öz şəxsi qüvvələrinə istinad etməklə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

d) neytrallıq siyasəti yolu ilə hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi formaları arasında digər dövlətlərlə hərbi-siyasi inteqrasiyanı qeyd etmək lazımdır. Öz növbəsində bu inteqrasiya 3 formada həyata keçirilir:

a) dövlətlərin hərbi və ya hərbi-siyasi əməkdaşlığı (vahid koordinasiya orqanlarının, vahid və birləşmiş komandanlığın olmadığı xüsusi dövrdə müttəfiqlik öhdəlikləri);

b) hərbi və hərbi-siyasi ittifaq (daimi fəaliyyət göstərən siyasi və hərbi orqanlar, vahid və ya birləşmiş hərbi strukturlar, qüvvə və vasitə qruplaşmaları, qarşılıqlı razılaşdırılmış operativ planlar və qoşun və qərargahların hazırlıq planları sistemi);

c) dərin hərbi inteqrasiya (vahid hərbi büdcəyə, silahlı qüvvələrə və vahid koalision komandanlıq altında fəaliyyət göstərən və qərarları iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi sayılan dövlətüstü səlahiyyətlərə malik koalision struktur) [7].

Nəticə

Sonda bu nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi təhlükəsizlik dövlətin hərbi təşkilatının və müdafiə potensialının inkişafı və təkmilləşdirilməsi yolu ilə təmin edilir. Bu məqsədlə kifayət qədər maliyyə, maddi və digər resursların ayrılması istisna edilmir. Milli müdafiə sahəsində strateji məqsədlərə nail olunması milli təhlükəsizliyin təminat sisteminin inkişafı, perspektiv hərbi siyasətin həyata keçirilməsi, hərbi infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və dövlətin hərbi təşkilatının idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər hesabına həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. – 992 с.

2. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011, 440 səh.

3. Макаренко И.К., Морозов В.С. Военная безопасность государства: сущность, структура и пути обеспечения на современном этапе. Учеб. пособие. М.: Изд-во РАГС, 2003. – 64 с.

4. Проскурин С.А. Национальная безопасность страны: сущность, структура, пути Укрепления. М., Общество “Знание” РСФС, 1991. 42 с.

5. Основы политологии. Под общей ред. проф. Е. И.Рыбкина. М., 1993. 373 с.

6. Военная политология. Под.общей ред. проф.Н.И.Китаева. М. Минск. 1993. 562 с.

7. Курс “Проблемы национальной безопасности и контроль над вооружениями”. nicbar.ru/nazbez_lekzia5.htm.

Аннотация

Военная политика и военная безопасность

Б.Ш.Кулиев, З.Н.Наджафов

В статье рассматриваются теоретические аспекты военной политики и военной безопасности. Цель, содержание и предназначение военной политики, а также ее связь с системой военной безопасности анализируется в данной статье.

Ключевые слова: военная политика, военная безопасность, военно-политические решения, военный потенциал.

Summary

Military policy and military security

B.Sh.Guliev, Z.N.Najafov

The article deals with the theoretical aspects of the military policy and military security. The goal, purpose and content of military policy and its connection with the system of military security are investigated in this article.

Keywords: military policy, military security, military-political decisions, defense capability.

UOT 327

AZƏRBAYCAN-NATO ƏMƏKDAŞLIĞININ PERSPEKTİVLƏRİ

mayor X.İ.İskəndərov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının NATO üçün əhəmiyyəti, əlaqələrin zəruriliyini göstərən arqumentlər, bugünkü dünya reallıqları şəraitində mövcud və potensial əməkdaşlıq sahələri və bu istiqamətdə nəzərə alınması vacib olan faktorlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, təşəbbüs, genişlənmə.

Məqalənin məqsədi Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının perspektivləri istiqamətində atılan mühüm addımların nəzərdən keçirilməsi və əməkdaşlığı daha da genişləndirmək məqsədilə tövsiyə və təkliflərin verilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artan müstəqil Azərbaycan Respublikası qlobal proseslərdə və yeni dünya nizamının qurulmasında söz sahibi olan NATO ilə əlaqələrin inkişafına önəm verir, qarşılıqlı münasibətlərin bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq səviyyəsində inkişafını dəstəkləyir. Bu gün beynəlxalq ekspertlər regional və qlobal təhlükəsizliyin birgəlik prinsipi çərçivəsində təmin edilməsi, mənafələrin qorunması və qazanılmış təcrübələrin paylaşılması istiqamətində Azərbaycanın atdığı addımları yüksək qiymətləndirirlər. Ölkəmizlə NATO-nun siyasi prioritetləri və təhlükəsizlik sahəsindəki maraqları üst-üstə düşür. Tərəflərarası münasibətlərin daha da yaxınlaşdırılması bölgədə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının başlıca qarantıdır [1].

Azərbaycan–NATO əlaqələrinin tarixinin təhlili göstərir ki, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının Azərbaycanda maraqları zəngin karbohidrogen resursları ilə məhdudlaşmır. Bu, əsasən, Azərbaycanın vacib geosiyasi mövqeyi və regiondakı rolu ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Alyansa üzv olmaq istəyini bəyan etməsə də, qarşılıqlı maraqlar əsasında hərbi-siyasi təhlükəsizliyinə təminatı gücləndirmək üçün NATO ilə əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Müxtəlif əməkdaşlıq proqramlarında yaxından iştirak edən Azərbaycan Respublikası NATO hərbi strukturları ilə əməkdaşlıq etmək, birgə təlimlər keçirmək, hərbi kadrlar hazırlanmasında Alyansın təcrübəsindən bəhrələnmək imkanı qazanmışdır.

NATO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın genişləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Buna görə də ölkə rəhbərliyi qəbul edilmiş qərarların və əldə olunmuş razılaşmaların həyata keçirilməsi sahəsində ardıcıl siyasət yeridir. Azərbaycanın SNT proqramına qoşulması və FTƏP-i imzalaması nəticəsində NATO ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Bir tərəfdaş olaraq, Azərbaycan Avro-Atlantik məkanda sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə öz sadiqliyini nümayiş etdirir [2].

Prezident İlham Əliyevin Alyansın qərargahına etdiyi səfərlər və rəhbər şəxsləri ilə keçirdiyi görüşlər sübut edir ki, NATO və digər Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Hələ 2006-cı il noyabrın 8-də Brüsseldə – NATO-nun qərargahında Baş katib Yap de Hup Şeffər ilə görüşən Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev sözügedən beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdiyini bildirmişdir. Dövlət başçısı qeyd etmişdir ki, FTƏP çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər bu inkişafın bariz nümunəsidir. Prezident İlham Əliyevin NATO-nun Baş katibi ilə görüşdə müzakirə etdiyi məsələlərdən biri də qitənin enerji təhlükəsizliyi məsələsi olmuşdur. Təbii ki, NATO enerji təhlükəsizliyi məsələsi ilə birbaşa məşğul olmur, amma bu qurum bilavasitə hərbi-siyasi təşkilat olduğuna görə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində öz funksiyasına uyğun iştirak edə bilər [3]. Azərbaycan prezidenti onu da nəzərə çatdırmışdır ki, “ölkəmiz artıq dünyada gedən proseslərin ən fəal iştirakçısı, bir çox hallarda bölgə və Avropa üçün ən önəmli tədbirlərin təşəbbüskarıdır. Bu gün Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə nə siyasi, nə iqtisadi, nə də başqa layihəni həyata keçirmək imkan xaricindədir”. Görüşdə Baş katib də NATO müttəfiqlərinin

Azərbaycanla müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirmiş, müdafiə islahatları və təsisat dəyişiklikləri kimi mühüm məsələlər üzərində birgə işlədiklərini, habelə Azərbaycanın Əfqanıstan və Kosovoda sülhyaratma əməliyyatlarında iştirakının NATO üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını diqqətə çatdırmışdır. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də toxunan Baş katib bildirmişdir ki, “NATO-nun tutduğu mövqə ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir” [4]. Ümumiyyətlə, bu görüş Alyansla Azərbaycan arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi yolunda yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Ölkə başçısının bu istiqamətdəki uğurlu siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq, 2006-cı ilin 28–29 noyabr tarixlərində NATO-ya üzv olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Riqada keçirilmiş sammitində qəbul edilən bəyannamənin 43-cü bəndində ilk dəfə olaraq postsovet ölkələrində mövcud olan münaqişələrə münasibət bildirilmişdir. Sənəddə Alyans liderləri Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinə dəstək verdiklərini bəyan etmiş və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində söylərini daha da artıracaqlarını vurğulamışdır [5]. Həmin zirvə toplantısında maraqlı məqamlardan biri də ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri Riçard Luqarın çıxışı olmuşdur. O, israrla qeyd etmişdir ki, “NATO Azərbaycan və Qazaxıstanla münasibətlərinə xüsusilə diqqət yetirməlidir. Hər iki ölkənin görülmək işləri çox olsa da, nəticə etibarilə, NATO üzvlüyü onlar üçün əlçatan olmalıdır [6]. Bu, əsasən ondan irəli gəlirdi ki, NATO artıq öz üzərinə “hüdudlarından kənar” bir çox missiyalar götürmüşdü. Hələ Rıqa sammiti ərəfəsində Birləşmiş Ştatların Dövlət katibinin müavini Nikolas Börns qeyd etmişdir: “Rıqa sammitində bizim əsas hədəfimiz NATO-nun gələcəkdə global missiyalar götürməsi, bu missiyalara nail olmaq üçün tərəfdaşlar qazanması və imkanlar əldə etməsi məsələlərini əsas müzakirə mövzusunda çevirmək olmalıdır. Hazırda ABŞ transatlantik tərəfdaşlarla ortaq ümumi dəyərlərin qorunması istiqamətində ciddi səylə çalışır” [7]. Bir çox missiyaların götürülməsinə baxmayaraq, aparıcı NATO ölkələri artıq etiraf edirdilər ki, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün Alyansa üzv olan ölkələrin sayı kifayət deyil [8, s.2]. Müttəfiq liderlər bu istiqamətdə artıq namizəd ölkələri də nəzərdən keçirmişdi. Liz Fullerin qeyd etdiyi kimi, bu ölkələr arasında Azərbaycan Respublikası da var idi: “NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Orta Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi Robert Simmons və digər NATO rəsmiləri son altı aydır ki, Azərbaycan hökumətini Alyansa üzvlük üçün rəsmi müraciət etməyə çağırır, amma buna müvəffəq ola bilməyiblər” [9]. Əslində, Alyansa üzv olmayan ölkələr arasında NATO-nun maraqlarına cavab verən və gələcəkdə üzvlüyü müttəfiqlər tərəfindən alqışla qarşılanacaq potensial tərəfdaş ölkələrdən biri Azərbaycan Respublikası olsa da, onun hər hansı bir hərbi təşkilata üzv olması heç vaxt müzakirə mövzusu olmamışdır, çünki bu, ölkənin balanslaşdırılmış xarici siyasətinə uyğun gəlmir.

2007-ci ildə əsası qoyulan Müdafiə Təhsilinin Genişləndirilməsi Proqramı (DEEP) hərbi təhsil sistemlərini təkmilləşdirmək istəyən SNT ölkələri üçün yeni imkanlar açmış oldu. Bu Proqramın əsas məqsədi tərəfdaş ölkələrin zabit, çavuş kadrları və mülki müdafiə rəsmilərinin professionalaşdırılması, onların müdafiə institutlarının Qərb müdafiə təhsili standartlarına və dəyərlərinə uyğunlaşdırılması yolu ilə beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə verməkdir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində bu proqramın mühüm rolu var və hazırda ölkəmiz bu proqramın ən aktiv iştirakçılarından biridir.

2009-cu il Alyansın Strasburq sammitindən bir neçə gün sonra, aprelin 9-da Bakıda keçirilən “NATO-Alyans tam siyasi yetkinlik çağında” adlı konfransda çıxış edən NATO nümayəndəsi Jan Fransis Büro (Jean Francois Bureau) Azərbaycanın Alyans üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd etmişdir: “NATO-nun sonuncu sammitindən sonra Alyansın təhlükəsizlik konsepsiyası yeni mərhələyə qədəm qoyacaq. Əfqanıstanda sabitliyə nail olmaq Alyansın gələcək prinsiplərindən biridir və hesab edirik ki, bu istiqamətdə Azərbaycanla NATO arasında əlaqələrin inkişafı labüddür” [10]. Əslində bu məsələ 2009-cu ilin fevralında Qırğızıstan hökumətinin ərazisindəki “Manas” hərbi bazasının bağlamasından sonra daha aktual şəkildə gündəmə gəlmişdi. Bunun ardınca, Qırğızıstan sözügedən hərbi bazanın istifadəsi ilə bağlı ABŞ-la yanaşı, digər NATO ölkələri ilə də müqavilələrini ləğv etmişdi. Hadisələrin belə səpkidə inkişafından narahat olan NATO qüvvələri Əfqanıstana yükdaşımlar üçün yeni marşrutları nəzərdən keçirməyə başlamış və bu istiqamətdə ən əlverişli ərazilərdən biri kimi

Azərbaycan Respublikası diqqəti daha çox cəlb etmişdi. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan vasitəsilə yükdaşımaların təhlükəsiz olmasıdır. Həmin vaxt konfransa qiymət verən ABŞ-ın ölkəmizdəki səfirliyinin nümayəndəsi Terri Devidson bildirmişdir ki, Əfqanıstan ABŞ və NATO üçün prioritet bölgə sayılır: “Biz Azərbaycanı Əfqanıstanda sülh və inkişafın bərqərar olmasında etibarlı tərəfdaş kimi görürük. Azərbaycan uzun illər Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynamış və Şərqdən Qərbə, eyni zamanda əks-istiqləmətdə yüklərin daşınmasında müstəsna rola malikdir. Buna görə də belə bir konfransın Azərbaycanda keçirilməsi təbiidir” [11]. Məlumdur ki, Azərbaycan Əfqanıstanla bağlı NATO qüvvələri ilə əməkdaşlığını təkcə yükdaşımalarla məhdudlaşdırmır. Azərbaycan hərbiçiləri həm də Əfqanıstanda sabitliyin təmin olunmasında yaxından iştirak edirlər. Bütün bunlar həm Azərbaycanın beynəlxalq terrora qarşı mübarizə apararı ən fəal dövlətlərdən biri olduğunu təsdiqləyir, həm də ölkəmizin NATO-da cəmləşən, eləcə də digər Qərb dövlətləri üçün ən etibarlı tərəfdaşlardan biri olduğunu nümayiş etdirir. “Azərbaycan NATO-nun çox dəyərli tərəfdaşdır”. Bu fikri NATO-nun Baş katibi Yap de Hup Şeffər 2009-cu il aprelin 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə görüşdən sonra keçirdiyi mətbuat konfransında söyləmişdir [12, s.27].

2010-cu ilin noyabrında Lissabonda keçirilən NATO-nun növbəti sammitində qəbul olunan yeni strateji konsepsiyasında üç əsas vəzifə müəyyənləşdirilmişdir: kollektiv müdafiə, böhranların idarə edilməsi və kooperativ təhlükəsizlik. Bu konsepsiyanın meydana gəlməsi ilə sübut olunmuşdur ki, əvvəlki iki konsepsiya yaxın gələcəkdə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün tələblərə cavab vermir [13]. Sammitdə müttəfiq liderlər bəyan etmişlər ki, Alyansın tərəfdaşlıq proqramları təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində siyasi dialoq və regional əməkdaşlığın bünövrəsini təşkil edən ümumi dəyərlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsinə, bir çox missiya və əməliyyatlarda nailiyyətlər əldə edilməsinə öz töhfəsini verə bilər. Yeni konsepsiyada əks olunan ən böyük dəyişikliklərdən biri, Vaşinqton müqaviləsinin 5-ci maddəsinə əsasən, Alyansın üzv dövlətlərini müdafiə etmək üçün fəal hərəkətə keçmək hüququnu şərtləndirən halların kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsidir. Bu, ilk növbədə, konsepsiyada 5-ci maddənin tətbiq dairəsinin genişlənməsi, o cümlədən hazırki beynəlxalq münasibətlər sistemində meydana çıxan və ya mövcud olan bir sıra təhdidləri də əhatə etməsi ilə izah edilə bilər. Lissabon sammitində qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan sammitə beynəlxalq təhlükəsizliyə dəstək qüvvələrinin əhəmiyyətli bir üzvü, önəmli bir müttəfiqi kimi qatılıb və münasibətlərin qarşısının alınması və Avrasiya məkanında təhlükəsizliyin təminatında müttəfiqlik vacib rol oynayır [14].

2014-cü il mayın 14-də NATO-nun Baş katibi Foq Rasmussenlə görüşündə Prezident İlham Əliyev Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının strateji səviyyəyə yüksəlməsini yüksək qiymətləndirmiş və bu nüfuzlu qurumun mənzil-qərargahına beşinci dəfə səfər etdiyini xatırladaraq demişdir: “Bu fakt əməkdaşlığımızın səviyyəsini göstərir. Bu əməkdaşlıq illəri və bizim NATO-nun SNT proqramına iyirmi il ərzində üzv olmağımız göstərir ki, münasibətlərimiz artıq strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxıb” [16]. “Azərbaycan NATO-nun SNT proqramına qoşulduğu andan bu təşkilatın çox fəal və qiymətli tərəfdaşına çevrilib”. Bu fikirləri isə NATO Parlament Assambleyasının prezidenti Hyu Beyli 2014-cü il iyunun 16-da NATO PA-nın Bakıda keçirilən “Cənubi Qafqaz: Çağırışlar və imkanlar” adlı 86-cı “Rouz-Rout” seminarında səsləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, Bakı NATO tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq layihələrə böyük töhfələr vermiş və Əfqanıstanda aparılan əməliyyatlarda bundan sonra da iştirak etmək öhdəliyi götürmüşdür [17]. Bu, ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan NATO-ya üzv olmasa da, onunla əməkdaşlıqda öz aktivliyi ilə seçilir.

Ukrayna böhranı və Rusiyanın həmin ölkədəki davranışından sonra Alyans yeni çağırışlarla üzləşmişdir. Buna cavab olaraq, Alyans artıq uzunmüddətli fəaliyyətlər üçün müxtəlif qərarlar vermiş, Şərqdəki üzv ölkələrində iştirakını və təhlükəsizliyə dəstək fəaliyyətlərini artırmışdır. Bura yeni daimi bazaların əsasının qoyulması daxil olmasa da, qoşunların rotasiyası, intensiv təlimlər və hava müşahidəsi daxildir. Əgər əvvəllər NATO ölkələrinə kənardan heç bir hücum təhdidi ehtimal olunmurdusa, 2014-cü ildən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. NATO ekspertləri tərəfindən səslənən əsas fikir ondan ibarətdir ki, Alyansın dünyada təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində rolu çox böyükdür və bu rol artmağa davam edəcəkdir. NATO Əfqanıstanda ISAF əməliyyatlarının başa çatması ilə Alyans daxilində, eləcə də tərəfdaşlarla uyarlılığı təmin etmək məqsədilə yeni yanaşma formaları hazırlamağa başlamışdır. Bu baxımdan əməliyyat effektivliyini artırmaq və uyarlılığa nail olmaq məqsədilə birgə tə-

limlərin keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas elementləri texnologiyanın tətbiqi ilə təlim, tədris və məşqlər olan 2012-ci il Çikaqo sammitində irəli sürülmüş “Əlaqəli Qüvvələr Təşəbbüsü” (ƏQT) konsepsiyası yeni yanaşmanın özəyi hesab olunur. Bu təşəbbüslə Alyans hələ “NATO Qüvvələri 2020” məqsədinə nail olmağa çalışır. Bu məqsəd istənilən mühitdə Alyans üzvləri və tərəfdaş ölkələrin uyarlılığını təmin etmək məqsədilə müasir, yaxşı təchiz edilmiş və təlim görmüş, bir-birləri ilə sıx bağlı NATO qüvvələrini yaratmaqdan ibarətdir. Artıq NATO üzvlüyünü yaxın gələcəkdə hədəf seçməyən bir çox tərəfdaş ölkələr, o cümlədən Finlandiya, İsveç, Avstriya, İrlandiya və İsveçrə bu konsepsiyadan faydalanmağa başlamışdır.

NATO-nun tərəfdaşlara təklif etdiyi növbəti əhəmiyyətli proqram Uels sammitində əsası qoyulmuş, potensial böhranların idarə olunması və tərəfdaş ölkələrin müdafiə imkanlarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan yeni “Tərəfdaşlıq Uyarlılığı Təşəbbüsü”dür. Bu təşəbbüs tərəfdaşlara öz səciyyəvi ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif tərəfdaşlıq formalarından istifadə etməyə imkan verir. Təşəbbüs tərəfdaş ölkələrin öz imkan və qabiliyyətlərinə, eyni zamanda NATO qərarlarına uyğun olaraq iştirak edə biləcəyi üç səviyyədə ibarətdir. Birinci səviyyə bütün tərəfdaş ölkələrə açıqdır və bu zaman artıq mövcud olan tərəfdaşlıq proqramları və mexanizmlərindən istifadə olunur. Artıq 25 ölkə ikinci səviyyəyə, “uyarlılıq platforması”na dəvət olunmuşdur. Bu ölkələr birinci səviyyənin tərəfdaşlıq mexanizmlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş və NATO ilə uyarlılığı artırmaq istədiklərini bildirmişdirlər. Təşəbbüsün üçüncü səviyyəsi, yəni, “genişləndirilmiş imkanlar” NATO-nun böhranların idarə edilməsi əməliyyatlarında, təlimlərdə imkan və qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayan ölkələrə tətbiq edilir. Hazırda bu səviyyə Avstraliya, Gürcüstan, İordaniya, İsveç və Finlandiyaya əhatə edir. Bu səviyyədə “qabaqcadan təxmin etmə qabiliyyəti” çox vacib elementdir, çünki bu əməkdaşlıq imkanları üç il müddətinə təklif olunur. Bundan əlavə, təşəbbüs NATO ilə yaxın siyasi dialoq imkanını təmin edir. Üçüncü səviyyəyə fərqli, eyni zamanda geniş təsirə malik əməkdaşlıq daxildir. Başqa sözlə, bu səviyyə ölkələr qrupu üçün deyil, fərdi ölkələr üçün nəzərdə tutulur. Bu təşəbbüs seçilmiş ölkələrin tərəfdaşlıq siyasətində yeni perspektivlər üçün imkanlar yaradır. Eyni zamanda NATO tərəfdaş ölkələrin dialoqlara cəlb olunması üçün bütün imkanları təmin edir və bu istiqamətdə sərhədlərdə heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Buna görə də yeni tərəfdaşlıq təşəbbüsü NATO-nun öz fəaliyyətlərini ciddi tərəfdaşlara açıq elan etməsi istəyinin göstəricisidir. Tərəfdaşlıq siyasəti getdikcə dəyişir və təkmilləşir, bundan sonra da NATO-nun prioritet və tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşməyə davam edəcəkdir. Tərəfdaş ölkənin seçim azadlığı əsas prinsip olaraq qalır və yeni tərəfdaşlıq təşəbbüsü özündə beynəlxalq əməkdaşlığın ən vacib prinsipini - “qarşılıqlı fayda” prinsipini əks etdirir. Azərbaycan Respublikası da öz siyasətini eyni prinsip əsasında həyata keçirdiyindən bu təşəbbüsün ölkəmiz üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. 2015-ci il mayın 12-də NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi Ceyms Appaturay “Azernews” qəzetinə müsahibəsində Alyansla Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq məsələsinə toxunaraq bildirmişdir: “Tərəfdaşlıq həm siyasi dialoqdan, bir sıra təhlükəsizlik məsələləri üzrə fikir mübadiləsindən, həm də praktiki əməkdaşlıqdan ibarətdir. NATO və tərəfdaşları Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyə verdiyi töhfəni, o cümlədən Əfqanıstana göstərdiyi dəstəyi yüksək qiymətləndirir. Biz bu əməkdaşlığı davam etdirəcəyik. Avropaya enerji təchizatçısı kimi Azərbaycanın artan rolu ümumi fəaliyyət üçün yeni ideyalar ortaya qoya bilər” [18].

Uels sammitində irəli sürülən və üzvlüyü hədəf almayan tərəfdaş ölkələr üçün əhəmiyyətli hesab olunan növbəti proqram “Müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi” (DCB) təşəbbüsüdür. Bu təşəbbüs NATO-nun götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməsinə kömək edir və müdafiə qabiliyyətlərinin gücləndirilməsi üçün Alyansa müraciət edən tərəfdaş ölkələrə dəstək göstərməklə sabitliyin təmin olunmasına öz töhfəsini verir. Bura müdafiə üzrə strateji məsləhətləşmələrdən tutmuş təhlükəsizlik sektorunda aparılan islahatlar və institutların təsis edilməsinə, silahlı qüvvələrin təlim və təhsil vasitəsilə təkmilləşdirilməsinə, maddi-texniki təminat, kiber müdafiə kimi xüsusi sahələr üzrə məsləhətləşmələrə qədər müxtəlif dəstək növləri daxildir. Əgər mövcud proqramlar tərəfdaş ölkənin tələblərini yerinə yetirmirsə, onda onlar üçün “Müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi” paketi təklif edilir. Bu zaman müxtəlif fəaliyyətlər müttəfiq və tərəfdaş ölkələrin verdiyi töhfələr sayəsində yerinə yetirilir. Belə paketlər artıq Gürcüstan, İraq, İordaniya və Moldova Respublikası üçün başladılmış və Alyans, əgər müraciət olunarsa, Liviyaya da dəstək göstərməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir [19]. Nümunə kimi Gürcüstan

üçün 2014-cü ildə razılaşdırılmış paketi nəzərdən keçirək. Bu paketə birgə təlim və qiymətləndirmə mərkəzinin yaradılması, müdafiə institutlarının təsis edilməsi, maddi-texniki təminat qabiliyyətinin gücləndirilməsi, həmçinin strateji və əməliyyat səviyyələrində planlama, xüsusi təyinatlı qüvvələr, hərbi polis, kiber müdafiə, dəniz təhlükəsizliyi, aviasiya, hava hücumundan müdafiə və strateji kommunikasiya üzrə məsləhətləşmələr daxildir.

2016-cı il 8–9 iyul tarixlərində 18 prezident, 21 hökumət başçısı, 41 xarici işlər naziri və 39 müdafiə nazirinin iştirakı ilə keçirilən Varşava sammitinin əsas yekunlarından biri Rusiya sərhədləri yaxınlığında iştirakın genişləndirilməsi olmuşdur. İlk günün yekunu Polşa və Baltıqyanı ölkələrdə çoxmillətli dörd tabor (hər birinə min nəfər daxil olmaqla) yaratmaq qərarı olmuşdur. Baş katib Stoltonberq qeyd etmişdir ki, qoşunlar rotasiyalı əsasda yerləşdiriləcək (bu, Rusiya-NATO təməl paktının şərtlərini pozmamaq üçün edilir). Latviyaya Kanada, Litvaya Almaniya, Estoniyaya Böyük Britaniya, Polşaya isə ABŞ əsgər göndərəcək [20]. Sammitin digər səciyyəvi hadisəsi NATO ilə Aİ arasında qarşılıqlı fəaliyyət barədə aktın imzalanması olmuşdur. Hərbi Ekspertlər Assosiasiyasının eksperti, Plexanov adına Rusiya İqtisad Universitetinin politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti Aleksandr Perenciyevin fikrincə, bu cür sazişlər Alyansa Avropanın qeyri-NATO ölkələrinin resurslarından faydalanmaq imkanı yaradır. Burada əsasən Avstriya, İsveç və Finlandiya nəzərdə tutulur. Avropa dövlətlərinin özlərini aldatdığını hesab edən ekspert qeyd etmişdir: “Bu müqavilə Aİ-ni NATO-nun əlavəsinə çevirəcək, çünki qarşılıqlı fəaliyyətin gedişində qərarlara ABŞ nəzarət edəcək” [20].

NATO-ya üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının həmin sammitdə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi də Alyansın yekun bəyannaməsində öz təsdiqini tapmışdır. Bəyannamənin 24-cü bəndində deyilir: “Biz Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və suverenliyinin dəstəklənməsinə sadıq qalırıq. Bu baxımdan, Cənubi Qafqazda, eləcə də Moldova Respublikasında münaqişələrin BMT-nin Nizamnaməsi, Helsinki Yekun Aktı və beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanan sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəldilmiş səyləri dəstəkləməkdə davam edirik. Biz bütün tərəfləri münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar çərçivəsində konstruktiv və siyasi iradə nümayiş etdirməyə çağırırıq” [21]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Varşava sammitinə dəvət olunmasını ölkəmizin beynəlxalq aləmdə oynadığı mühüm rola Qərbin verdiyi yüksək dəyər kimi qiymətləndirmək olar. ABŞ-ın “Caspian Group Holdings” şirkətinin baş direktoru Rob Sübhaninin də dediyi kimi, Prezident İlham Əliyevin Varşavada keçirilən NATO sammitinə dəvət olunması təsdiq edir ki, Azərbaycan qlobal məsələlərdə iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən mühüm beynəlxalq oyunçuya çevrilmişdir [22].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının formalaşmış sistemli xarici siyasətində NATO-nun yeri və rolunu nəzərə alaraq, müxtəlif sammitlərdə təklif edilən və üzvlüyü hədəf almayan tərəfdaş ölkələr üçün açıq elan olunan bir çox təşəbbüs və proqramlarda yaxından iştirak etmək gələcək perspektivdə ölkəmizə silahlı qüvvələrin təkmilləşdirilməsi, NATO standartlarına tam uyğunlaşdırılması və Alyansın orduları ilə uyarlılığının təmin olunması istiqamətində geniş imkanlar yaradır. Buna görə də bütün mövcud proqram və resurslardan maksimum istifadə etməklə, Azərbaycan Respublikası regionda öz liderliyini saxlamaqla yanaşı, beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə də dəyərli töhfəsini vermiş olur. Şübhəsiz ki, bu ölkəmizin beynəlxalq arenada rolunun artmasına xidmət edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası “Tərəfdaşlıq Uyarılığı Təşəbbüsü”nün üçüncü səviyyəsində (genişləndirilmiş imkanlar) yer almaqla Alyansın təklif etdiyi imkanlardan daha çox bəhrələnmə bilər (hazırda bu səviyyə Avstraliya, Gürcüstan, İordaniya, İsveç və Finlandiyanı əhatə edir). Bundan əlavə, “Müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi” (DCB) təşəbbüsü sayəsində Alyans tərəfindən təklif edilən paket üçün müraciət etmək məqsədəuyğundur (belə paketlər artıq Gürcüstan, İraq, İordaniya və Moldova Respublikası üçün başlanmışdır). Qeyd edək ki, bu paketə daxil olan tədbirlər taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələri əhatə edir. Eyni zamanda, “Əlaqəli Qüvvələr Təşəbbüsü” (ƏQT) konsepsiyasından faydalanmaqla Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti ən son texnologiyaların istifadə olunduğu təlim və

məşqlərdə iştirak edə, imkan-qabiliyyətlərini təkmilləşdirə və Alyansın orduları ilə tam uyarlılığa nail ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T. Azərbaycan-NATO əlaqələri genişlənir. “Respublika” qəzeti, Bakı, 2012, 26 fevral, №046, s.1.
2. Ömərov V. Azərbaycan-NATO əlaqələrinin inkişafında ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rolu. “Səs” qəzeti, 2013, 4 iyun, №100, s.15.
3. Sultanova A. Osloda NATO Parlament Assambleyasının yaz sessiyası keçirilib. Azərbaycan-NATO əlaqələri uğurla inkişaf edir // “Mövqe” qəzeti, 30 may-1 iyun, 2009-cu il, №057.
4. Zeynal V. Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığı yüksələn xətlə inkişaf edir. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2006, 9 dekabr, №276, s.5.
5. Riga Summit Declaration, 29 November 2006 (http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_37920.htm?selectedLocale=en).
6. Pentagon Chief in Azerbaijan: Afghan war arc stretches to Caspian and Caucasus, June 8, 2010 (<https://rickrozoff.wordpress.com/2010/06/08/1761/>).
7. Daalder I.H. and Goldgeier J. Global NATO // Foreign Affairs, September/October 2006 (<https://www.foreignaffairs.com/articles/2006-09-01/global-nato>).
8. Grame P.H. and Kight D. Future visions of NATO Partnerships and Cooperation programs, 2007 (http://connections-qj.org/system/files/06.3.01_herd_kight.pdf).
9. Fukker L. Azerbaijan Seems Ambivalent about NATO Membership / RFE/RL Caucasus Report, March 23, 2007 (<http://www.rferl.mobi/a/1347521.html>).
10. Azərbaycanla NATO arasında əlaqələrin inkişafı labüddür. “Üç nöqtə” qəzeti, Bakı, 2009, 10 aprel, №60.
11. Terri Davidson: “ABŞ Əfqanıstana yüklərin daşınması üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə edə bilər”, 10.03.2009 (<http://arxiv.az/>).
12. Azerbaijan focus // Journal of international affairs 2 (2), Center of Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, “Azerbaijan focus”, 2010 (<http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/334004500.pdf>).
13. Trine Flockhart, Cooperative Security: NATO’s Partnership Policy in a Changing World / DIIS Report 2014 (<https://www.ciaonet.org/attachments/24491/uploads>).
14. Kəngərli R. Azərbaycan - NATO: etibarlı tərəfdaşlıq əlaqələri genişlənir. “Xalq” qəzeti, Bakı, 2014, 9 sentyabr.
15. NATO Partnerships after the Lisbon and Chicago Summits / Fact Sheet, June 4, 2012 (http://www.emgfa.pt/useruploads/files/partnership_factsheet.pdf).
16. Bədəlov Ə. Azərbaycan – NATO əməkdaşlığı yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. “Xalq” qəzeti, Bakı, 2014, 15 yanvar, №7, s.1.
17. Babayev R. Azərbaycan NATO-nun fəal və dəyərli tərəfdaşdır, 18.06.2014 (<http://interfax.az/>).
18. Ceyms Appaturay NATO-Azərbaycan əməkdaşlığının prioritetlərini açıqladı, 13.05.2015 (<http://az.trend.az/>).
19. Wales Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government Participating at the Meeting of North Atlantic Council in Wales, North Atlantic Treaty Organization, 5 September 2014, (http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm).
20. Rezcikov A. NATO-nun Varşava sammiti: Rusiya düşmən, yoxsa müttəfiqdir?- Təhlil, 10.07.2016 (<http://strateq.az/tehlil/74364/nato-nun-varsava-sammiti-2.html>).
21. Warsaw Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016, 09 Jul. 2016, Press Release (2016) 100 (http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm).
22. Məmmədov S. Varşava Sammiti Azərbaycanla NATO arasında etibarlı tərəfdaşlıq münasibətini daha da gücləndirəcək, 11.07.2016 (<http://www.xalqazeti.com/az/news/politics/73312>).

Аннотация

Перспективы сотрудничества между Азербайджаном и НАТО

Х.И.Искандаров

В статье рассматривается важность Азербайджана для НАТО, аргументы, показывающие необходимость сотрудничества, существующих и потенциальных сферах сотрудничества с точки зрения сегодняшних реалий и важных факторов тех, должны быть приняты во внимание в этом направлении.

Ключевые слова: безопасность, партнерство, сотрудничество, инициативность, расширение.

Summary

The prospects of Azerbaijan-NATO cooperation

Kh.I.Iskandarov

The article deals with the importance of Azerbaijan for NATO, the arguments showing the necessity of cooperation, existing and potential areas of cooperation in terms of today's realities and important factors those have to be taken into account in this direction.

Keywords: security, partnership, cooperation, initiative, enlargement.

UOT 65.0

İDARƏETMƏ QƏRARLARININ İŞLƏNMƏSİ

f.-r.ü.f.d. M.M.Rəsulov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə idarəetmə qərarlarının məqsədi, hazırlanması, qəbulu, həyata keçirilmə metodları və vasitələri, xarakterik xüsusiyyətləri, qərar qəbuletmə meyarları öz əksini tapmışdır. İstehsalat müəssisələri və dövlət qurumlarının, o cümlədən, güc strukturlarının idarə edilməsi sahəsində bir çox dünya alimləri səmərəli tədqiqatlar aparmış və mühüm nəticələr əldə etmişlər.

Açar sözlər: qərar, idarəetmə qərarları, qərar qəbul edilmə mərhələləri, idarəetmə qərarlarının prinsipləri, metodları, təsnifatı.

İdarəetmə qərarlarının (İQ) hazırlanması və qəbulu texnologiyalarının əsası H.Emerson, A.Fayol, F.Teylor tərəfindən qoyulmuş və idarəetmə elminin inkişafı ilə formalaşmışdır. Zaman keçdikcə bir çox alimlər İQ-nin işlənməsi üzrə tədqiqatlar aparmış və onun işlənmə metodologiyası və texnologiyasının inkişafına öz töhfələrini vermişlər [1,2,3,4].

H.Saymon 1978-ci ildə qərar qəbulunun təkmilləşməsi üzrə apardığı tədqiqatlara (əsas ideya-iqtisadi təşkilatlarda hamı tərəfindən qəbul edilən qərarın tapılması), C.Byuken isə 1986-cı ildə iqtisadi və siyasi qərar qəbulu nəzəriyyəsinin əsaslarının inkişaf etdirilməsinə görə (əsas ideya-prosesdə iştirak edən şəxslərin maraqlarından çıxış edərək qərar qəbul edilməsi) Nobel mükafatına layiq görülmüşlər.

Hər bir təşkilatın (müəssisə, idarə) varlığı və inkişafı, onun qarşısına qoyulmuş tapşırıqların (məsələlərin) həlli üzrə verilən qərarların, xüsusilə idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması, keyfiyyətli tərtibatı, düzgün reallaşdırılması və nəticəsinin səmərəli olmasından asılıdır.

Təşkilatda (müəssisə, idarə) qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətlər haqqında müvafiq qərar qəbul edilməlidir. Fəaliyyətin nəticəsinin uğurlu və məqsədə uyğun olması müvafiq məsul şəxslərin verdiyi qərarlardan asılıdır. Bu baxımdan təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində idarəetmə qərarlarının özünəməxsus yeri vardır. Onlar ayrıca tədqiqat obyektini kimi öyrənilməli, onlara nəzəri və praktiki yanaşmanın elmi əsasları təkmilləşdirilməlidir.

İQ anlayışı. İdarəetmə qərarlarının işlənməsi üzrə tədqiqatların tarixi uzaq keçmişə getmədiyinə baxmayaraq, dünya ölkələrinin alimləri bu sahədə müəyyən nəzəri və praktiki tədqiqatlar aparmış və bu anlayışa bir çox təriflər verilmişdir [2, s.5]:

Qərar – hər hansı nəticəyə və ya zəruri fəaliyyətə gətirən əqli fəaliyyətin nəticəsidir.

İQ – idarəetmə sisteminin obyektiv fəaliyyət qanunlarına dair biliklərə, onun məqsədinin seçilməsinə, problemlərinin həlli üzrə fəaliyyət haqqında informasiyanın təhlilinə əsaslanan yaradıcı və iradi idarəetmə fəaliyyətidir.

İQ – idarəetmə işinin əsas forması olub, idarəetmə məsələlərinin reallaşmasını təmin edən bir-biri ilə əlaqəli, məqsədyönlü və məntiqi ardıcılığa malik idarəetmə fəaliyyətlərinin toplusudur.

İQ – rəhbər tərəfindən öz vəzifə səlahiyyətləri daxilində idarəetmə sisteminin obyektiv fəaliyyət qanunları və onun vəziyyəti haqqında olan məlumatların təhlili əsasında müəssisənin məqsədlərinə yönəldilmiş alternativlərin şüurlu seçimidir.

Bu təriflərdən göründüyü kimi, istənilən İQ-nin işlənməsi və qəbulunun global məqsədi müəssisənin qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru fəaliyyətinin daha səmərəli və həyata keçirilə bilən variantının təmin olunmasıdır ki, bunun nəticəsində insanların maddi, sosial, mənəvi, psixoloji ehtiyacları ödənilir.

İQ-nin subyektivi (qərar qəbul edən şəxs) nəzəri bilik, böyük təcrübə və idarəetmədə öncəgörməyə malik olmaqla yanaşı, həm də praktikada: İQ-nin işlənmə metodologiyası, metodlarını, onun işlənməsinin təşkilini, İQ-nin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini kifayət qədər peşəkarcasına tətbiq edə bilməlidir.

İQ-nin keyfiyyəti – problemin müvəffəqiyyətlə həllinin (vaxtında qəbul edilməsi, ünvanlılıq, konkretlik və s.) tələblərinə bu və ya digər dərəcədə cavab verən xüsusiyyətlərdən ibarətdir.

“İQ” termini əsas iki mənada işlədilir: proses və hadisə kimi. İQ proses kimi informasiyanın axtarışı, emalı və təhlili, alternativlərin işlənməsi, onlar içərisindən ən yaxşısının seçilməsi, təsdiqi və

reallaşmasıdır. “Hadisə” dedikdə isə, fəaliyyət planı, əmr, proqram, qərar, şifahi və ya yazılı göstəriş nəzərdə tutulur.

Qərar qəbul edilməsi istənilən idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsidir. İdarəetmə prosesinin bütün mərhələlərində qərar qəbul etmək zərurəti meydana çıxır.

İdarəetmə prosesini aşağıdakı ardıcılıqla təsvir etmək olar:

- məqsədin qoyuluşu və problemin aşkar edilməsi;
- qərarın işlənməsi və qəbulu;
- qərarın yerinə yetirilməsi və nəzarət.

Qoyulmuş məqsədə nailolma dərəcəsinin qiymətləndirilməsi daxili və xarici mühitin vəziyyəti haqqında yeni informasiya ilə birlikdə problemlərin aşkar edilməsinin və yeni qərarlar qəbul edilməsinin mənbəyidir.

İQ iqtisadi, informasiya, məntiqi, psixoloji, təşkilati, riyazi, hüquqi, texniki və s. komponentləri sintez edərək idarəedici (subyekt) alt sistemlərin idarə edilən (obyekt) alt sistemlərə daimi təsir üsulu kimi çıxış edir. İQ bu iki alt sistem arasında əlaqələndirici halqadır və o olmadan heç bir müəssisə sistem olaraq fəaliyyət göstərə bilməz.

Riyazi üsullar və formal məntiq əsasında hazırlanmış qərar qəbul etmənin ümumi nəzəriyyəsi qəbul edilməsi daha mənasız olan alternativ qərarlar içərisindən düşünülmüş seçim etməkdən ibarətdir.

Qərar qəbulunun əsas mərhələləri. Hər bir müəssisənin fəaliyyət istiqamətlərindən, strukturundan, daxili mədəniyyətindən asılı olaraq İQ işlənməsi və qəbulunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bəzi ədəbiyyatlarda İQ-nin həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələləri göstərilmişdir [3,4,5,6]. Bununla belə, İQ qəbulu bütün təşkilatlar üçün ümumi olan üç mərhələdən keçir:

Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələdə İQ-yə dair məlumatların axtarışı, toplanması və emalı həyata keçirilir, şərait təhlil edilir, problemlər müəyyən olunur.

Qərarın qəbulu. Alternativ qərarlar işlənilir, qiymətləndirilir, optimal qərar üçün meyarlar müəyyənləşdirilir və alternativ qərarlar içərisindən bu meyarlara cavab verən variant seçilir və qəbul edilir.

Qərarın reallaşdırılması. Qərarın konkretləşməsi və icraçılara çatdırılması üçün tədbirlər görülür, onun həyata keçirilməsinə nəzarət olunur, lazım gəldikdə zəruri redaktələr edilir və qərarın yerinə yetirilməsindən alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi aparılır.

İQ-nin təsnifatı. Təşkilatın fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq idarəetmə subyektini müxtəlif növ qərarlar qəbul edə bilər. İQ-ni müxtəlif parametrlər üzrə təsnifatlandırmaq olar:

- məzmununa görə: siyasi, təşkilati, texniki, iqtisadi;
- qərar qəbul edən şəxslərin sayına görə: kollektiv, fərdi;
- təsir müddətinə görə: uzunmüddətli, ortamüddətli, qısamüddətli;
- məqsədin sayına görə: birməqsədli, çoxməqsədli;
- məqsədin xarakterinə görə: strateji, taktiki, operativ;
- miqyasına görə: ümumi, lokal;

–*istifadə olunan məlumatlara görə:* müəyyənlik şəraitində qəbul olunan qərarlar, müəyyən ehtimal şəraitində qəbul olunan qərarlar, qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul olunan qərarlar.

Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatlarda İQ-nin növləri və təsnifləndirmə parametrləri haqqında kifayət qədər geniş məlumatlar vardır [6, s.6].

İQ-nin qəbul edilmə prinsipləri. İQ-nin hazırlanması və qəbulu təşkilatın məqsədini təmin edən müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

Səmərəlilik prinsipi. Bütün idarəetmə obyektləri üçün ümumi olan prinsip səmərəlilik prinsipidir. İdarəetmədə səmərəliliyin kəmiyyəti obyektin fəaliyyətinin nəticələrinin xərclərlə tutuşdurulması, keyfiyyəti isə idarəetmənin optimallıq dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Səmərəlilik prinsipi bütün idarəetməyə şamil edilsə də, İQ-nin hazırlanmasında onun xüsusi rolu vardır. Səmərəlilik prinsipinin bir qolu optimallıq prinsipidir.

Optimallıq meyarlarla qiymətləndirilən zaman ən əlverişli qərarın qəbul edilməsidir.

İdarəetmədə optimallıq prinsipinin həyata keçirilməsi lokal optimallıq meyarlarının ciddi əsaslandırılmasından, yəni obyektin bütövlükdə və ya ayrı-ayrı bölmələrinin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti

məqsədi ilə onların qarşılıqlı əlaqələndirilməsindən asılıdır. İdarəetmənin optimallıq prinsipi birbaşa idarəetmənin məqsədi ilə bağlıdır.

İQ-nin səmərəliliyi optimallıq meyarlarının qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və uzlaşdırılması ilə təmin edilir.

Elmilik prinsipi. İdarəetmədə elmilik prinsipi İQ-nin elmi əsaslandırılmasını şərtləndirir. İdarəetmənin elmiliyi o deməkdir ki, hər bir idarəetmə orqanı idarəetmə obyektinin ayrı-ayrı bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün öz vəzifələrini yerinə yetirərkən idarəetmənin elmi əsaslarından və müəyyən obyektiv ənənələrdən yaralanmalıdır.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin nailiyyətləri kifayət qədər çoxdur, onlardan praktikada yaradıcı şəkildə istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün hər bir rəhbər işçi (idarəetmə səviyyəsindən asılı olmayaraq) idarəetmə sahəsində elmi biliklərini daim artırmalıdır. İQ layihələrinin işlənməsinin metodoloji əsası kimi elmilik prinsipi qərarda nəzərdə tutulan tədbirlərin əsaslandırılmasına obyektiv yanaşmada üzə çıxır. Obyektiv yanaşma bir sıra tələblərə (İQ hazırlanması ilə məşğul olan şəxslərin mütəxəssis olması, onların bilik səviyyəsinin yüksək olması, subyektin obyektiv fəaliyyət qanunauyğunluqlarını başa düşməsi) əməl edilməsini nəzərdə tutur:

İdarəetmə kadrlarının seçilməsi prinsipi. Bu prinsipin gözlənilməsi idarəetmə aparatında hər bir iş yerinin ixtisaslı, təşəbbüskar, peşəkarlığı və mənəvi keyfiyyətləri yüksək, vicdanlı və intizamlı kadrlarla təmin edilməsinə imkan verir.

Vəzifələrin optimal bölünməsi prinsipi. İdarəetmədə əsas prinsiplərdən biri də idarəetmə aparatında funksional vəzifələrin optimal paylanması prinsipidir. Bu prinsipin istifadəsinin zəruriliyi idarəetmədə müxtəlif funksiyaların olması və əməyin bölüşdürülməsindən irəli gəlir. İdarəetmə strukturunda təşkilati vəzifələrin paylanması əsasını idarəetmə obyektində struktur bölmələr və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr təşkil edir.

İdarəetmənin təşkilati strukturunu struktur bölmələr, sonra isə onun işçiləri arasında funksiyaların bölüşdürülməsi təmin edir. Vəzifələrin bölüşdürülməsində səlahiyyət və məsuliyyətin rəşional paylanması həyata keçirmək lazımdır. Fəaliyyətdə olan təşkilati strukturun çoxunda ciddi çatışmazlıqlar olduğundan bu, bəzi neqativ halların baş verməsinə səbəb ola bilər (qərar qəbulu müddətində gecikmələr, aşağı idarəetmə səviyyəsində məsuliyyət və təşəbbüskarlığın zəifləməsi və s.).

Vahid rəhbərlik və kollegiallıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti: mühüm problemlərin kollektiv müzakirəsi və qərar qəbulunda vahid rəhbərliyin və məsuliyyətin üzvi şəkildə vəhdətidir. İdarəetmədə kollegiallıq mühüm qərarların layihələrinin nazirliyin kollegiyasında müzakirəsini nəzərdə tutur. Vahid rəhbərlik o deməkdir ki, qərarlar təşkilat rəhbəri tərəfindən əmr, göstəriş, sərəncam və s. şəkildə qəbul olunur və bütün işçilər tərəfindən mütləq yerinə yetirilməlidir.

Fərdi məsuliyyət prinsipi. Tapşırılmış işə və konkret qərara görə fərdi məsuliyyət prinsipinin vacibliyinə diqqət etmək lazımdır. Problemin kollektiv müzakirəsi idarəetmə subyektini fərdi məsuliyyətdən azad etmir.

Qabaqcıl təcrübə göstərir ki, vəzifə borcu təlimatlarla müəyyən olunan müəssisələrdə idarəetmə aparatının hər bir işçisinin fərdi məsuliyyəti yüksək səviyyədə olur.

Konkretlik və operativlik prinsipi. İdarəetmə obyektinin fəaliyyətində konkretlik və operativlik prinsipi də mühüm rol oynayır. Konkretlik ondan ibarətdir ki, İQ-də konkret tədbir və fəaliyyətlər, onların yerinə yetirilmə müddəti, gözlənilən nəticələr, onların yerinə yetirilməsinə cavabdeh (məsul) şəxslər dəqiq müəyyən edilir. Operativlik qərarın vaxtına qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Təcrübə göstərir ki, hətta düzgün qərar öz vaxtında qəbul edilməzsə, onun nəticəsinin səmərəli olma ehtimalı az olur.

Dövlətin maraqlarının nəzərə alınması prinsipi. Hər bir İQ-nin hazırlanması zamanı idarəetmə obyektinin maraqları nəzərə alınmaqla yanaşı, onun nəticəsinin dövlət maraqlarına uyğun olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Əgər qərarın həyata keçirilməsi dövlət maraqlarına zidd olarsa və ya dövlət maraqlarına mənfi təsir göstərsə, bu zaman dövlət maraqlarına zidd olmayan yeni qərar variantı axtarmaq lazımdır.

Yuxarıda göstərilən prinsiplərlə yanaşı, idarəetmə prosesində insan resurslarının idarə edilməsi zamanı istifadə olunan tarixilik, obyektivlik, qənaətcillik, mütərəqqilik, perspektivlik, komplekslik, sa-

dəlik, şəffaflıq, adaptivlik, varislik, elastiklik, kompleks yanaşma kimi prinsiplərdən də yeri gəldikcə istifadə etmək olar. Bu prinsiplər haqqında ətraflı məlumatı personalın idarə edilməsi üzrə mənbələrdən əldə etmək olar

İQ-yə qoyulan əsas tələblər. İQ-nin hazırlanması, həyata keçirilməsi və nəticəsinin səmərəli olması aşağıdakı tələblərin yerinə yetirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

– İQ mövcud qanunvericiliyə və nizamnamələrə uyğun olmalıdır;

– İQ-nin işlənməsi üçün idarəetmə subyektinin müvafiq səlahiyyətləri (hüquqları və məsuliyyəti) olmalıdır;

– İQ-nin mətnində məqsədin istiqaməti və ünvanlılığı dəqiq göstərilməlidir (icraçılara qərarın nəyə istiqamətləndiyi və istifadə ediləcək vasitələr aydın olmalıdır);

– İQ-nin məzmunu onun formasına uyğun olmalıdır;

– İQ zamanında verilməlidir (vaxtından tez və gec verilməməlidir);

– İQ-də ziddiyyət olmamalı və əvvəllər icra edilmiş qərarlara zidd olmamalıdır;

– İQ texniki, iqtisadi və təşkilati olmalıdır;

– İQ-nin yerinə yetirilməsinə daxili və xarici nəzarət olmalıdır;

– İQ-nin yerinə yetirilməsinin mümkün mənfi nəticələrinin uçuotu olmalıdır;

– İQ-nin yerinə yetirilməsinin gözlənilən müsbət nəticələri əsaslandırılmalıdır.

İQ-nin aspektləri. İQ kompleks hadisədir, onun mahiyyətini başa düşmək üçün onun əsas aspektlərinə (təşkilati, psixoloji, hüquqi, informasiya, iqtisadi və sosial) baxmaq lazımdır.

Təşkilati aspekt İQ-nin müəyyən funksiyalarının (istiqamətləndirici, əlaqələndirici və motivasiyaedici) reallaşması zamanı üzə çıxır.

Psixoloji aspektin özünəməxsus xüsusiyyətləri qərara hər şeydən əvvəl məntiqi-düşündürücü akt kimi baxılmasındadır. Bu da problemin həlli üzrə daxili əqli fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Hüquqi aspektdə əsas diqqət qərar qəbulunun hüquqi tərəfinə, onun səlahiyyətli, hüquqi norma-lara uyğun olmasına və hüquqi nəticələrinə yönəlir. Bu zaman İQ-yə, ilk növbədə, idarəetmə subyektini tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada tərtib olunmuş və qəbul olunmuş təşkilati-hüquqi akt kimi baxılır.

İnformasiya aspekti qərar qəbulunun informasiya tərəfini nəzərdə tutur. Bu halda qərar qəbul etmə prosesinə ilkin məlumatların İQ-nin məlumatına çevrilməsi prosesi kimi baxılır, qərarın özü isə müvafiq idarəetmə subyektini tərəfindən məlumat kimi şərh edilir.

İqtisadi aspekt qərarın təşkilatın fəaliyyətində maksimal iqtisadi nailiyyət əldə edilməsinə yönəlmiş iqtisadi biliklər, fəaliyyətlər və inkişafın obyektiv iqtisadi qanunlarından istifadə edilməsi əsasında tərtib edilməsini nəzərdə tutur.

Sosial aspekt nəzərdə tutur ki, bütün iqtisadi səmərəli qərarların heç də hamısı sosial planda səmərəli deyildir. Ona görə də rəhbər yekun alternativini seçərkən qərarın sosial nəticələrinə görə məsuliyyət hissini dərk etməlidir.

Rasional qərarın qəbuledilmə mərhələləri.

Yuxarıda qərar qəbulunun əsas mərhələlərini göstərmişdik. Burada isə rasional qərar qəbul edilməsi üçün zəruri olan mərhələləri qeyd edəcəyik.

Problemin diaqnostikası. Qərar qəbuledilmə prosesinin əsas elementi təşkilatın fəaliyyətinə təsir göstərən amillər və şərtlərlə bağlı olan problemlərdir. Problem qarşıya qoyulan məqsədə çatmadıqda yaranan şəraitdir. Problemin diaqnostikası dedikdə, çətinliklərin səbəbi (aşağı gəlir, itki, təşkilatdakı çoxsaylı konfliktlər və yüksək kadr axıcılığı və s.) və ya mövcud imkanların müəyyənləşdirilməsi və qavranılması başa düşülür. Problemin yaranma səbəbinin üzə çıxarılması üçün tələb olunan daxili və xarici məlumatları toplamaq və analiz etmək lazımdır.

Qərar qəbuletmə meyarları. Rəhbər qərar qəbul etmək məqsədilə problemin diaqnostikasını apararkən, təşkilatın real imkanlarını qiymətləndirməli, məhdudiyyətlərin mahiyyətini müəyyən etməli, daha sonra isə alternativləri aşkar etməlidir. Məhdudiyyətlər şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Ümumi məhdudiyyətlərə aşağıdakılar aiddir: vəsait çatışmazlığı; tələb olunan ixtisas və təcrübəyə malik işçilərin kifayət sayda olmaması; yeni texnologiyalara tələbat (texnologiyaların bahalı olması); kəskin rəqəbat; qanunlar və etik davranış; kadr orqanının səlahiyyətlərinin sərhədləri və s. Məhdudiyyətlərdən əla-

və rəhbər alternativləri qiymətləndirmək üçün standartlar müəyyənləşdirir ki, onları qərar qəbul etmə meyarları adlandırırlar.

Alternativlərin müəyyənləşdirilməsi. Alternativlər formalaşdırılır və problemin aradan qaldırılmasına imkan verən qərar seçilir. Hər bir qəbul edilə bilən qərar variantı üçün dərin analiz tələb olunur. Alternativi seçdikdən sonra onu hökmən qiymətləndirmək lazımdır. Alternativin qiymətləndirilməsi:

- hər bir variantın üstünlük və çatışmazlıqları, həmçinin, mümkün olan ümumi nəticələri müəyyənləşdirilir;
- hər alternativ standartlarla müqayisə edilir;
- alternativlərdən hər hansı biri müəyyənləşdirilmiş meyarlardan birinin və ya bir neçəsinin tələblərinə uyğun deyilsə, ona real alternativ kimi baxmaq olmaz;
- mövcud alternativləri qiymətləndirərkən, gələcəkdə ola biləcək nəticələr proqnozlaşdırılmalıdır.

Alternativin seçilməsi. İQ qəbul edən şəxs (idarəetmə subyekti) nəticələri daha əlverişli, yəni daha optimal olan alternativni seçir. Qəbul olunmuş qərar yazılı sənəd və ya şifahi göstəriş: əmr, protokol, akt, qərar, təlimat və s. şəklində rəsmiləşdirilir.

Qəbul edilmiş qərarın reallaşdırılması. İQ-nin real dəyəri yalnız onun həyata keçirilməsindən sonra aydın olur. İQ onun aidiyyəti şəxslər tərəfindən qəbul edildikdə (tanındıqda), onun səmərəlilik dərəcəsinin yüksək olma ehtimalı daha böyükdür. Qərarı icra edən şəxsi inandırmaq lazımdır ki, qərar düzgün və vaxtında verilmişdir. “Mən haqlı olsam da, haqlı olmasam da, rəis mənəm” tipli yanaşma bu gün bilikli (savadlı) insanlar arasında qəbul olunmur. Aidiyyəti olan şəxslər problemin həllinə öz töhfəsini verərsə və etdiklərinə inandırarsa, onda qərarın səmərəliliyi daha da artar.

Qərarın reallaşması gedişinə nəzarət. Nəzarət qəbul olunan İQ-nin sistemin faktiki vəziyyətinə uyğunluq dərəcəsini (səviyyəsini), həmçinin kənarçıxmaları və onların səbəblərini müəyyənləşdirən idarəetmə funksiyasıdır.

Nəzarətin məqsədi – qərar və onun yerinə yetirilməsi, səhvlər, çatışmazlıqlar, kənarçıxmalar haqqında aidiyyəti şəxsləri vaxtında xəbərdar etməkdir.

Təcrübə göstərir ki, hətta ən yaxşı işlənmiş qərara nəzarət olmasa, onun icraçıları tərəfindən yerinə yetirilməməsi halları baş verir. Qərarın nəticələrinin qiymətləndirilməsi hökmən aparılmalı və faktiki nəticələr gözlənilən nəticələrlə müqayisə edilməlidir. İdarəedici və idarəedilən altsistemlər arasında əks-əlaqə yaradılmalı, əgər kənarçıxmalar varsa, vaxtında düzəlişlər aparılmalıdır. Qərar qəbul edərək aşağıdakı səhvləri etmək olmaz:

- alternativ üçün vaxt qalmadıqda qərarın qəbulunu gecikdirmək (düşünülməmiş qərar);
- mümkün əlverişsiz nəticələrə göz yummaq və ya onlar haqqında düşünməmək (kortəbii qərar);
- meyar kimi öz mənafeyini güdmək, başqaları haqqında narahat olmamaq (eqoist qərar);
- yalnız hisslər (ilham, təb) üzrə qərar qəbul etmək (dahiyənə qərar);
- real mühakimələri nəzərə almadan simpatiya, əhval-ruhiyyə əsasında qərar vermək (emosional qərar);
- özünü ən ağıllı hesab edib, digərlərinin məsləhətlərindən imtina etmək (özündən razı qərar);
- əvvəllər qəbul edilmiş qərarlardan nəticə çıxarmamaq (onları oxumamaq), eyni səhvləri təkrar etmək (qəti qərar).

Qərarın qəbul edilməsinə aşağıdakı amillər təsir edir: rəhbərin dəyərlər oriyentasiyası (qərarın məqsədi, gəlir, insan amili, sosial yüksəliş və s.); təcrübə; səlahiyyətlik; risk qabiliyyəti; davranış amilləri; şəxsi meyilləri; informasiya qəbulu baryeri.

İQ-nin qəbul metodları və onların xarakteristikaları.

İQ-nin işlənmə metodologiyası idarəetmə məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini, qərarın işlənmə metodlarının seçilməsini, alternativlərin qiymətləndirilmə meyarlarını, yerinə yetirmə mərhələlərinin məntiqi sxemini özündə əks etdirən idarəetmə fəaliyyətidir.

İQ-nin işlənmə metodları onun işlənməsi üçün zəruri əməliyyatların yerinə yetirilməsinin üsul, yol və vasitələridir.

Qeyri-formal metodlar – idarəetmə subyektinin evristik qabiliyyətlərinə əsaslanır. Qeyri-formal metodlar toplanmış təcrübələri nəzərə alaraq alternativlərin nəzəri müqayisəsi yolu ilə optimal qərarın seçilməsi metodikalarının və məntiqi üsulların toplusudur.

Qeyri-formal metodlar idarəetmə subyektinin intuisiyasına əsaslanır, onların üstünlüyü – operativlik, çatışmazlığı – səhv qərar qəbul etmə ehtimalıdır.

Qərarın qəbulu və müzakirəsinin kollektiv metodları. İQ-nin ən çox yayılmış kollektiv metodlarından biri *“beyin hücumu”* və ya *“beyin tufanı”* (ideyaların birləşdirilməsi və qərar qəbulu) metodudur. Bu metod həll olunan problem haqqında minimal informasiya olduqda və ya onun həlli üçün vaxt az olduqda istifadə edilir. *“Beyin hücumu”* keçirilməsinin iki əsas üsulu var: sifahi və yazılı. Yazılı üsulun daha əsaslı olmasına baxmayaraq, sifahi üsula üstünlük verilir, çünki o, az vaxt tələb edir.

“Beyin tufanı” metodunun rəngarəngliyi (müxtəlifliyi) münsiflərin fikirləridir. Mahiyyəti: problemin müzakirəsinə öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan müxtəlif fəaliyyət sahələrindən mütəxəssislər cəlb olunur. Məsələn, ştat açılında kadr, maliyyə, təşkilat mütəxəssisləri cəlb olunur. Bu metodun tətbiqi ideyaların və alternativ variantların generasiyasını təmin edir.

“Delfi” metodu (adı yunan sözü *“delfa”* – orada yaşayan müdriklərin, öncəgörelərin şərafinə). *“Delfi”* metodu çoxsəviyyəli anketləşmə prosedurudur. Hər turdan sonra məlumatlar yenidən işlənir. və alınan nəticələr qiymətləndirmələrlə birlikdə ekspertlərə göndərilir. Qiymətləndirmə stabilləşdikdə sorğu dayandırılır və ekspertlərin təklif etdiyi və ya korrektə edilmiş qərar qəbul edilir.

Ekspert qiymətləndirmələri metodu – İQ-nin işlənmə mərhələsində ixtisas biliklərinə malik, təcrübəli şəxslərin fikir, rəy, təklif və qiymətləndirmələrini almaq məqsədilə mürəkkəb xüsusi məsələlərin tədqiqidir. Ekspertlərin qərarı tədqiqatların nəticələrinin qeyd olunduğu sənəd şəklində rəsmiləşdirilir. Məsələn, alternativ qərar layihələrinin qiymətləndirilməsi.

Keyfiyyət metodları. Bu metod böyük informasiya massivinə malik kompüterlərin köməyi ilə optimal qərarın seçilməsini nəzərdə tutan elmi-praktik yanaşmaya əsaslanır. Keyfiyyət metodlarına aiddir:

Oyun nəzəriyyəsi – qəbul olunan qərarın rəqibə təsirini qiymətləndirmək üçün proqnozlaşdırma metodudur. İlk dəfə hərbcilər tərəfindən strategiyada düşmənin fəaliyyətini nəzərə almaq məqsədilə işlənmişdir;

Riyazi modelləşdirmə – İQ rəqəmli informasiya əsasında qəbul edildikdə tətbiq olunur.

Qərar variantlarının (xarici terminologiyada *“alternativlərin generasiyası”*) layihələndirilməsində qarşıya qoyulmuş məsələnin (tapşırığın) həll üsullarının daha tez tapılmasını təmin edən istənilən metod məqbuldur.

İQ-nin işlənməsində ən güclü metod kimi – yaradıcılıq məsələlərinin həlli nəzəriyyəsi (YMHN) sisteminin tətbiqi mümkündür. YMHN əsası 1946-cı ildə H.S. Altşuller tərəfindən qoyulmuşdur. Onun əsas ideyaları: güclü (optimal və superoptimal) həllin (qərarın) axtarılması və işlənməsi obyektiv qanunauyğunluqlara əsaslanmalı və bu proses konkret şəxsin subyektiv münasibətindən (onun intuisiyasından, anadangəlmə istedadından və s.) asılı olmamalıdır.

YMHN-in məqsədi təsadüfi elementləri (qəfil, bilinməyən, kor-koranə seçim, subyektiv mülahizələrə əsasən variantların atılması və s.) istisna etməklə qərar (həll) axtarışı prosesini sürətləndirməkdir. Bundan başqa, YMHN-in məqsədlərindən biri də psixoloji inersiyayı (durgunluğu) aradan qaldırmaq və yaradıcı təfəkkürü gücləndirməklə işlənən qərarın səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bu gün YMHN texniki sahələrdə daha çox tətbiq edilir, lakin onun əsas prinsiplərini başqa sahələrdə də (dövlət idarəçiliyində, siyasətdə və s.) tətbiq etmək olar.

Mürəkkəb vəziyyətlərdə qərarın qəbul edilmə tezliyi, keyfiyyəti və səmərəsi rəhbərin bilik, təcrübə, bacarıq və intuisiyası ilə müəyyən olunur.

İQ-nin işlənməsinin nəzəri və praktik əsaslarının öyrənilməsi, onun reallaşmasının təşkili və həyata keçirilməsinə nəzarət, düzgün və səmərəli idarəetmə, İQ-nin işlənməsi və qəbulu texnologiyaları və metodikalarının mənimsənilməsi, İQ-nin qəbulu və dəstəklənməsinin mövcud olan sistem və metodlarının səmərəli tətbiq sahələrini bilmək deməkdir.

İQ müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi əsasında onu tərtib edə (reallaşdırma) bilən yüksəkixtisaslı, geniş profilli mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmalıdır. Bu məqsədlə rəhbər işçilər

a) bilməlidir:

- İQ-nin işlənməsinin ümumi texnologiya və metodikalarını;
- İQ-nin işlənməsi zamanı planlaşdırma prosesinin məzmununu;
- İQ-nin hazırlanmasının təşkilati və sosial psixoloji əsaslarını;
- İQ-nin hazırlanmasının keyfiyyət və səmərəliliyini qiymətləndirmə texnologiyalarını;

b) bacarmalıdır:

- standart tip idarəetmə məsələlərinin həllini daha tez tapmağı;
- qeyri-standart idarəetmə məsələlərinin daha optimal və düşünülmüş həllini tapmağı;
- əsaslandırılmış (məqsədəuyğun) meyarlar seçməyi;
- alternativ həll variantlarını qiymətləndirməyi və seçməyi;
- seçilmiş həll variantının reallaşdırılması üzrə planlaşdırmanı həyata keçirməyi;
- İQ-nin işlənməsi üzrə xarici ölkələrin təcrübələrini müqayisə etməyi və tutuşdurmağı.

c) malik olmalıdır:

- İQ-nin qəbulu üçün zəruri olan məlumatların qiymətləndirilməsi və axtarışı vərdişlərinə;
- informasiyanın təhlili əsasında müxtəlif şəraitlərdə qərar qəbuletmənin müasir metodlarından istifadə edərək konstruktiv qərar qəbuletmə və toplanmış təcrübənin qiymətləndirilməsi vərdişlərinə;
- yaradıcılıqla qeyri-standart İQ qəbulu və onun planlaşdırılması və reallaşdırılmasına nəzarət etmək vərdişlərinə;
- öz qərarına görə məsuliyyəti dərk etmə qabiliyyətinə;
- qərarın nəticələrini qiymətləndirmək bacarığına.

İnformasiya texnologiyalarının gündəlik tətbiqi, bizi əhatə edən dinamik həyatdan gələn böyük informasiya axını, İQ-nin qısa müddətdə və dəqiq işlənməsi, səmərəli reallaşdırılması müəssisənin, o cümlədən dövlət və güc strukturlarının qarşısına qoyulan məqsədə nail olması və müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin əsas şərtidir.

İdarəetmə prosesinin bütün mərhələlərində daxil olan və emal edilən böyük həcmdə informasiyanın toplanması, onun kateqoriyalar üzrə paylanması və doğruluğunun qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Nəticə

Tədqiqat zamanı təşkilat qarşısına qoyulmuş məqsədə əsaslı və etibarlı nail olmaq üçün aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu müəyyən edilmişdir:

1) problemlə situasiyanın hiss edilməsi, idarəolunan obyektin vəziyyətinin təhlili və dəyişikliklərin (inkışaf istiqamətinin) qiymətləndirilməsi;

2) məqsədin müəyyənləşdirilməsi, başqa sözlə, çoxlu sayda alternativlər (variantlar) içərisindən hər hansı birini seçməklə İQ-nin nəzəri işlənməsi (bu səviyyələr üzrə də ola bilər);

3) real və potensial fiziki məhdudiyət (manea) və problemləri nəzərə almaqla qərarın tələblərinə (məqsədlərinə) nail olunmasının praktiki mərhələlərinin planlaşdırılması;

4) işlənmiş planın hər bir mərhələsi üzrə konkret fəaliyyətin reallaşması, planın aralıq mərhələlərinin həyata keçirilməsinə nəzarət və işin gedişində plana düzəlişlər edilməsi;

5) alınmış nəticənin təhlili və qiymətləndirilməsi, əks-əlaqə, qərar müvəffəqiyyətli olduqda onun bazaya işlənməsi və arxivləşdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации: учебник / под ред. Кибанова А.Я. М.: ИНФРА-М, 2004. 386с.
2. Теория и практика принятия решений по выходу организаций из кризиса / Асаул А.Н., Князь И.П., Ю.В. Коротаяева; под ред. засл. Строит. РФ, д-ра экон. наук, проф. А.Н. Асаула. СПб: АНО “ИПЭВ”, 2007. 224 с.
3. Галушко В.П. Управленческие решения и их формализация. Киев: Вш. школа 1983. 127с.
4. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. М: Издательство “Финпресс”, 1998. 416 с.
5. Ələkbərov Ə.Н., İbrahimov F.V. Menecmentin əsasları: Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, 468 s.
6. İsgəndərov R.Ə. Neyətin idarə edilməsi: Bakı, Bakı Universiteti, 2003, 404 s.

Аннотация

Разработка управленческих решений

М.М.Расулов

В статье отражены цель, разработка, принятие, осуществление, принципы и методы, характеристические данные и меры принятия управленческих решений.

Ключевые слова: решения, управленческие решения, этапы принятия решения, принципы, методы, классификация управленческих решений.

Summary

Working out the management decisions

M.M.Rasulov

In the article the aim, development, adopting, implementation, methods and means, decision-making specifications and measures of the management decisions are reflected.

Keywords: management decisions, decision making phases, principles and methods, classification of the management decisions.

UOT 004

FASILƏSİZ KANALLI TELEKOMMUNİKASIYA SİSTEMLƏRİNİN BURAXMA QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ ÜSULLARININ TƏHLİLİ

Ə.M.İsayev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: ahadisayev@mail.ru

Xülasə. Müasir dövrdə rabitə sistemlərinin inkişaf konsepsiyası, xidmət sferasında istifadəçilərin daim artan tələbatı və perspektiv telekommunikasiya texnologiyaları bazasında sürətli inkişaf informasiyanın daha sürətli ötürülməsi məsələsini gündəmə gətirir. Məqalədə informasiyanın fasiləsiz kanal üzrə ötürülməsi prosesi, onun daha səmərəli çalışması nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: telekommunikasiya, buraxma qabiliyyəti, fasiləsiz siqnal, informasiya, küylər.

Problemin həlli yollarının tarixi mərhələləri. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu problemin həlli yollarının axtarışı daim gündəmdə olmuşdur. Bir tərəfdən radiomühəndislər müxtəlif modulyasiya üsullarını, digər tərəfdən isə riyaziyyatçılar siqnalların küyədavamlı şifrlənmə üsullarını yaratmaqla bu problemin həlli məsələsini həyata keçirməyə çalışmışlar.

Belə ki, ilk dəfə Bell Telephone Laboratories (Bell Labs) bölməsinin əməkdaşı Q. Naykvist elektrorabitə kanalları vasitəsi ilə ötürülən informasiyanın maksimal sürətinin qiymətləndirilməsi məsələsinin həlli yollarını araşdırmağa başladı.

Elektrorabitə kanalları vasitəsi ilə ötürülən informasiyanın maksimal sürəti, başqa sözlə, onun buraxma qabiliyyətidir.

1924-cü ildə Q. Naykvist bu sahədə ilk elmi-texniki məqaləsini dərc etdirir. Məqalədə problemin həllinə təsir edən iki əsas amil vurğulanır – siqnalın forması və kodun seçilməsi [1].

Birincisi, ötürücü mühitdə qarşılıqlı küysüz yüksək sürəti təmin edən dalğanın forması ilə, yəni dolayısıyla siqnal-küy münasibəti ilə, ikincisi isə verilmiş siqnal elementləri miqdarında maksimal xəbər miqdarını təmin edən kodun seçilməsi ilə əlaqədardır.

Dörd il sonra, 1928-ci ildə Q. Naykvist bu problemin həllinə dair növbəti elmi məqaləsini dərc etdirir [2]. Bu dəfə müəllif problemin həllinə başqa istiqamətdən, sistemdə dayanıqlı rejimin xarakteristikalarının istifadəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır və belə nəticəyə gəlir ki, sistemdə baş verən keçid proseslərinin hesablanması vacibdir.

Q. Naykvistin nəzəriyyəsini təhlil edən Bell Telephone Laboratories (Bell Labs) bölməsinin digər əməkdaşı Ralf Xartli belə nəticəyə gəlir ki, tezlik diapazonu bu tezlik zolağının genişliyinə mütənasib müəyyən sahə ilə məhdudlaşan sistemdə informasiyanın ötürülməsinin maksimal sürətinə nail olmaq olar [3]. Belə sistem vasitəsi ilə ötürülən informasiyanın miqdarı ötürülən tezlik zolağının sistemin ötürmə prosesini həyata keçirdiyi zaman müddətinə hasili ilə təyin edilir və növbəti informasiya paketi keçid prosesləri tam söndükdən sonra göndərilir.

Digər tərəfdən, 1932-ci ildə yüksək fundamental riyazi hazırlığı olan sovet mühəndisi V.Kotelnikov sonralar informasiyanın ötürülməsinin dinamik sistemləri nəzəriyyəsində əhəmiyyətli rolunu oynayan siqnallar nəzəriyyəsinin hesabatları teoremini yaratdı və isbat etdi, lakin bu nəzəriyyəni davam etdirmədi.

Ona görə də informasiyanın tətbiqi nəzəriyyəsinin (İTN) yaradıcısı Bell Telephone Laboratories (Bell Labs) bölməsinin əməkdaşı elektromühəndis və riyaziyyatçı Klod Şennon sayılır.

K.Şennonun elmi-nəzəri məqalələrində informasiya nəzəriyyəsi elektrorabitənin riyazi nəzəriyyəsi olaraq özünün fundamental riyazi əsasını alır [4]. İlk dəfə olaraq o, elektrorabitə sahəsində siqnalların və küylərin həndəsi təsvirini verir və bunun əsasında ümumi rabitə nəzəriyyəsinin bir sıra nəticələrini alır.

Daha müasir elmi məqalələrdə bəzi müəlliflər bu problemin həllinə daha müxtəlif istiqamətlərdən baxırlar. 2006-cı ildə dərc edilmiş məqalədə B.S.Çıbakov yaddaşlı vektor kanalının buraxma qabiliyyətini təhlil edir, 1974-cü ildə Brandenburq və Vayner tərəfindən verilmiş təhlildən fərqli olaraq

məsələnin həllinə başqa istiqamətdən yanaşır və buraxma qabiliyyəti girişlə çıxış arasında olan informasiyanın birgə ötürülmə sürətinin maksimal dəyəri kimi axtarılır [5].

Diskret xəbərlərin fasiləsiz kanalda ötürülməsi məsələlərinin qoyuluşu. Diskret kanalda simvollar ardıcılığından fərqli olaraq fasiləsiz kanalda fasiləsiz kəmiyyətlərin ardıcılığının ötürülməsi diskret və ya fasiləsiz zamanla həyata keçirilir.

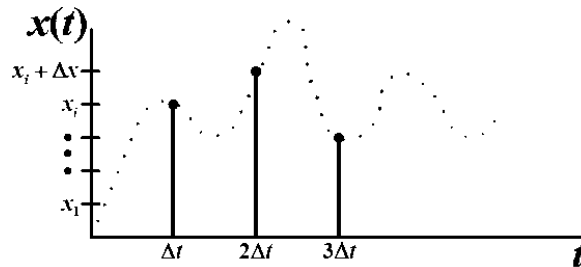
Birinci halda bu ardıcılığı zamanın təyin edilmiş anlarında yaranan müxtəlif kəmiyyətli impuls-lar formasında, ikinci halda isə zamanın fasiləsiz funksiyaları kimi təsəvvür etmək olar.

Əgər çıxışda siqnallar $y(t)$ çoxluğunu yaradan girişə verilən $x(t)$ siqnallar ardıcılığı təyin edilmişdirsə, həmçinin əgər girişə verilən $x(t)$ siqnalı çıxışda $y(t)$ siqnalının şərti ehtimal xarakteristi-kasının yaranmasını təmin edirsə, diskret və ya fasiləsiz zamanlı kanallar verilmiş kanallar adlanır [6].

Fasiləsiz kanalla ötürülən informasiya miqdarı. İmpulslarının amplitudu bir-birindən statistik asılı olmayan diskret zamanlı fasiləsiz mənbəni nəzərdən keçirək.

Fərz edək ki, növbəti və əvvəlki impulslardan asılı olmayan kanala geniş spektrli $n(t)$ additiv küy təsir edir. Onda, çıxışda bir-birindən statistik asılı olmayan və amplitudları $y(t_1), y(t_2), \dots, y(t_k)$ olan impulslar ardıcılığını alırıq.

Fasiləsiz siqnal mənbəyinin xüsusiyyətləri sıxlığın paylanması ehtimalı (SPE) $w(x_i)$ ilə təyin ediləcəkdir, $i = 1, 2, \dots, k$ $x(t_i)$ -nin təsadüfi giriş (informasiyalı) kəmiyyətləri, küylərin təsiri isə verilmiş təsadüfi giriş kəmiyyətlərində (TK) çıxış (TK) $y(t_i)$ kəmiyyətinin şərti SPE $w(y_i/x_i)$ ilə təyin ediləcəkdir (şəkil 1) [6].

Şəkil 1. Fasiləsiz funksiyanın diskret hesablarla təsviri

x və y kəmiyyətlərinin təyinedilmə sahəsini uzunluğu Δx və Δy olan kiçik hissələrə bölək.

x kəmiyyətinin müəyyən $x_i \leq x < x_i + \Delta x$ hissəsində yerləşmə ehtimalı $p(x_i \leq x < x_i + \Delta x)$ təxminən $w(x_i)\Delta x$ -ə bərabərdir. Analoji olaraq, $p(y_j \leq y < y_j + \Delta y) \approx w(y_j)\Delta y$ -ə, bu iki hadisənin birgə ehtimalı isə $w(x_i, y_j) \Delta x \Delta y$ olacaqdır.

Bir impulsa hesablanan və kanalla ötürülən belə diskretləşdirilmiş informasiya miqdarı təxmini olaraq aşağıdakı düsturla tapılır:

$$\dot{I}(Y, X)_{\Delta x, \Delta y} = \sum_i \sum_j w(x_i, y_j) \Delta x \Delta y \log \frac{w(x_i, y_j) \Delta x \Delta y}{w(x_i) \Delta x w(y_j) \Delta y}.$$

Δx və Δy -i sıfıra yaxınlaşdırsaq, fasiləsiz kanala keçərik. Bu zaman ikili cəm ikili inteqrala keçəcəkdir və ötürülən informasiya miqdarı belə olacaqdır:

$$\dot{I}(Y, X) = \lim_{\substack{\Delta x \rightarrow 0 \\ \Delta y \rightarrow 0}} \dot{I}(Y, X)_{\Delta x, \Delta y} = \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} w(x, y) \log \frac{w(x, y) \Delta x \Delta y}{w(x) w(y)} dx dy. \quad (1)$$

Fasiləsiz kanalda ötürülən informasiya miqdarının aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini qeyd edək:

- $\dot{I}(Y, X) \geq 0$, lakin kanalın girişi və çıxışı bir-birindən statistik asılı olmadıqda $\dot{I}(Y, X) = 0$ olacaqdır, yəni $w(y/x) = w(y)$;
- $\dot{I}(Y, X) = \dot{I}(X, Y)$ – simmetriklik xüsusiyyəti;
- $\dot{I}(Y, X) = \infty$, əgər kanalda küy yoxdursa, yəni $y = x, n = 0$.

Göstərmək olar ki, mənbənin əlifbasi diskret formadan fasiləsiz formaya keçdikdə, onun entropiyası qeyri-məhdud olaraq yüksəlir. Bunun üçün fasiləsiz x signalın təyinedilmə sahəsini Δx hissələrinə bölmək (şəkil 1) və $w(x_i)\Delta x$ -ə bərabər x_i yaranma ehtimalı qoyulmuş diskret signala çevirmək lazımdır. Belə diskret signalın entropiyası

$$H_{\Delta x} = \sum_i w(x_i)\Delta x \log \frac{1}{w(x_i)\Delta x},$$

olacaqdır.

İndi fasiləsiz signalın entropiyasına keçmək üçün Δx -i sıfıra yaxınlaşdıraq [7]:

$$\begin{aligned} H(X) &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} H_{\Delta x}(X) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} w(x_i)\Delta x \log \frac{1}{w(x_i)} + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \log \frac{1}{\Delta x} \sum_i w(x_i)\Delta x \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} w(x) \log \frac{1}{w(x)} dx + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \log \frac{1}{\Delta x}. \end{aligned}$$

Birinci toplanan

$$\int_{-\infty}^{+\infty} w(x) \log \frac{1}{w(x)} dx = h(X)$$

özündə signalın diferensial entropiyasını (və ya $w(x)$ -in diferensial paylanma entropiyasını) əks etdirir.

İkinci toplanan, signalın paylanma ehtimalından və təbiətindən tamamilə asılı olmayaraq, sonsuzluğa yaxınlaşır.

Beləliklə, x -in diskret qiymətindən fasiləsiz qiymətinə keçid zamanı signalın entropiyası qeyri-məhdud dərəcədə yüksəlir.

Diskret kanala analogi olaraq, fasiləsiz kanalla ötürülən informasiya miqdarını aşağıdakı formada təsvir etmək olar:

$$i(Y, X) = h(X) - h(X/Y) = h(Y) - h(Y/X),$$

Burada, $h(X/Y)$ – məlum y signalında x signalının şərti diferensial entropiyasıdır.

İkinci bərabərlik, ötürülən informasiya miqdarının ikinci xüsusiyyətindən (simmetriklilik) irəli gəlir.

Lakin diferensial entropiyanın xüsusiyyətləri adi entropiyanın xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, $h(X)$ və $h(X/Y)$ mənfi ola bilər.

Artıq diferensial entropiya $h(X)$ signal mənbəyinin verdiyi informasiya miqdarını əks etdirmir (fasiləsiz signal üçün sonsuzdur). Analogi olaraq, $h(X/Y)$ sonsuz kəmiyyət olduğundan kanalda itirilən informasiya miqdarını əks etdirməyəcək.

Ona görə də diferensial entropiyanı formal olaraq hesabatlarda faydalı olan müəyyən köməkçi kəmiyyət kimi başa düşmək lazımdır.

Əgər küy additivdirsə, $y = x + n$, onda göstərmək olar ki,

$$h(Y/X) = \int_{-\infty}^{+\infty} w(n) \log \frac{1}{w(n)} dn = h(N), \quad (2)$$

Burada, $w(n)$ – sıxlığın paylanması ehtimalı (SPE), $h(N)$ – küyün diferensial entropiyasıdır.

(2) düsturunu (1)-də nəzərə alsaq, taparıq:

$$i(Y, X) = h(Y) - h(Y/X) = \int_{-\infty}^{+\infty} w(y) \log \frac{1}{w(y)} dy - \int_{-\infty}^{+\infty} w(n) \log \frac{1}{w(n)} dn, \quad (3)$$

Küy kəmiyyətləri arasında dispersiya olmadıqda Gauss küyünün orta sıfırlı və σ^2 dispersiyalı diferensial entropiyasını tapan (2)-yə görə,

$$h(N) = \int_{-\infty}^{+\infty} w(n) \log \left[\sqrt{2\pi\sigma^2} \exp\left(-\frac{n^2}{2\sigma^2}\right) \right] dn = \log(\sqrt{2\pi\sigma^2}) \int_{-\infty}^{+\infty} w(n) dn + \int_{-\infty}^{+\infty} n^2 w(n) dn.$$

Nəzərə alsaq ki, $\int_{-\infty}^{+\infty} w(n) dn = 1$ və $\int_{-\infty}^{+\infty} n^2 w(n) dn = \sigma^2$, alarıq:

$$h(N) = \log(\sqrt{2\pi\sigma^2}) + \frac{1}{2} \log e = \log_2 \sqrt{2\pi e\sigma^2} \quad (4)$$

Haussun ehtimal paylanması normal qanunu ilə qəbul edilən $y = x + n$, siqnalının diferensial entropiyası aşağıdakı kimi olacaqdır [7]:

$$h(Y) = - \int_{-\infty}^{+\infty} w(y) \log w(y) dy = \log_2 \sqrt{2\pi e\sigma_y^2}. \quad (5)$$

Burada, $\sigma_y^2 = \sigma_s^2 + \sigma^2$; σ_s^2 -siqnalın dispersiyasıdır. (4) və (5) düsturlarını (3)-də yerinə qoysaq, fasiləsiz kanalla ötürülən informasiya miqdarını təyin etmək üçün lazım olan ifadəni alarıq:

$$I(Y, X) = h(X) - h(X/Y) = \frac{1}{2} \log_2 \left(\frac{\sigma_s^2 + \sigma^2}{\sigma^2} \right). \quad (6)$$

Alınan ifadə, göstərir ki, diskret zamanlı Hauss kanalının buraxma qabiliyyəti siqnalın dispersiyasının küyün dispersiyasına olan nisbəti ilə təyin edilir. Çox hallarda bu münasibəti, yəni $\frac{\sigma_s^2}{\sigma^2} = h^2$ ifadəsini *siqnal/küy* münasibəti adlandırırlar. Nisbətin qiyməti artdıqca kanalın buraxma qabiliyyəti də artır.

Bu, təbiidir, belə ki, əgər siqnalın dispersiyası küyün dispersiyasından kiçikdirsə və ya onunla müqayisə olunacaq dərəcədədirsə, onda qəbul olunan siqnala görə giriş kanalına verilən siqnalın qiyməti haqqında əminliklə fikir yürütmək çox çətin olur.

Fasiləsiz kanalın buraxma qabiliyyəti. Belə qəbul edək ki, kanalın çıxışındakı $y(t)$ siqnalı faydalı $x(t)$ siqnalının və $n(t)$ küyünün cəmindən ibarətdir, yəni $y(t) = x(t) + n(t)$, həmçinin $x(t)$ və $n(t)$ statistik olaraq bir-birindən asılı deyil. Onda, Kotelnikov teoreminə uyğun olaraq [8] $y(t), x(t)$ və $n(t)$ funksiyalarını y_i, x_i və n_i hesablatlarının cəmi kimi, burada, $i = 1, 2 \dots L$ və $L = 2\Delta F_{HK}T$, təsvir etmək olar.

Bu halda, $x(t)$ siqnalının statistik xüsusiyyətlərini çoxölçülü SPE ilə $w(x_1, x_2 \dots x_L) = w(x)$, küyün xüsusiyyətlərini isə – SPE $w(n_1, n_2 \dots n_L) = w(n)$ şəklində yazmaq olar.

Fasiləsiz kanalın buraxma qabiliyyəti aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$C = \lim_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{T} \max_{w(x)} I(X, Y),$$

Burada, $I(X, Y)$ – davamətmə müddəti T olan $x(t)$ siqnalının hər hansı realizasiyası haqqında informasiya miqdarıdır. Eyni T davamətmə müddətli $y(t)$ siqnalının realizasiyasını özündə saxlayır, maksimum şəkildə isə bütün mümkün $w(x)$ paylanmaları üzrə axtarılır.

Kanalın girişində siqnal paylanması normal və hesablatlar müstəqil olduqda $h(X)$ kəmiyyəti maksimumlaşır [7]. Ona görə də, vahid zaman müddətinə hesablanmış diskret zamanlı Hauss kanalının buraxma qabiliyyətini, (1.6) ifadəsini də nəzərə almaqla belə yazmaq olar:

$$C = V_i I(Y, X) = \frac{V_i}{2} \log_2 \left(\frac{\sigma_s^2 + \sigma^2}{\sigma^2} \right) = \frac{V_i}{2} \log_2 (1 + h^2). \quad (7)$$

Alınan ifadə göstərir ki, diskret zamanlı Hauss kanalının buraxma qabiliyyəti saniyə ərzində ötürülən impuls sayı və siqnal/küy (h) nisbəti ilə təyin edilir.

Fasiləsiz kanalın tezlik zolağını və informasiyanın ötürülmə sürəti arasındakı əlaqəni nəzərə alsaq, (7) düsturundan Hauss kanalının buraxma qabiliyyəti ilə fasiləsiz kanalın buraxma zolağı arasında əlaqə yaradan, həmçinin siqnalın gücü ilə küyün gücü arasında olan münasibəti göstərən Şennon düsturuna [9] keçmək olar.

$$C = \Delta F_{HK} \log_2 (1 + h^2). \quad (8)$$

$\frac{C}{\Delta F_{HK}} = \log_2 (1 + h^2)$ münasibətinin qrafiki şəkil 2-də göstərilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, $h^2 \ll 1$ olduqda,

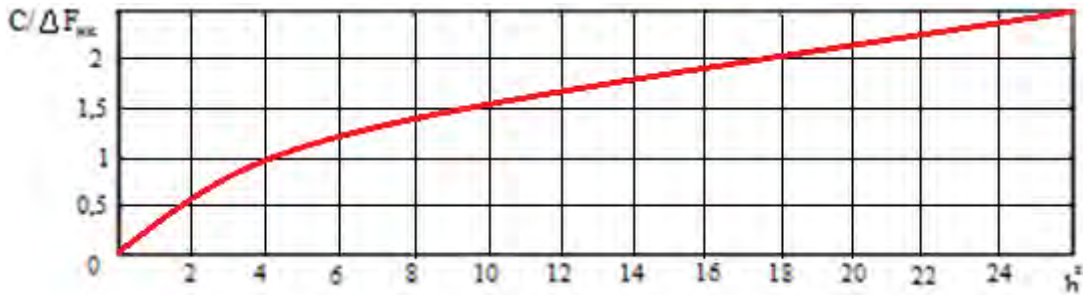
$$C \cong \Delta F_{HK} \cdot 1,442 \cdot h^2,$$

rabitə kanalının buraxma qabiliyyəti isə bu ifadəyə düz mütənəsb olacaqdır.

$h^2 \gg 1$ -böyük münasibətlərində (8) düsturundakı vahidi nəzərə almamaq olar və hesab etmək olar ki,

$$C = \Delta F_{HK} \log_2(h^2),$$

yəni fasiləsiz kanalın buraxma qabiliyyətinin siqnal/küy münasibətindən asılılığı loqarifmikdir [6].

Şəkil 2. Fasiləsiz kanalın buraxma qabiliyyəti

Kanalın buraxma qabiliyyəti, yəni informasiyanın xətasız ötürülməsi sürətinin maksimal dəyəri istənilən kanalın əsas xarakteristikalarından biri hesab edilir.

Tezliyinin effektiv ötürülmə sərhədi 0,3 ... 3,4 kHs, küyün orta gücü 69000pVt olduqda çıxışda siqnalının orta gücü 56 mkVt olan standart tonal tezlik kanalının buraxma qabiliyyətini təyin edək.

(1.8) düsturuna uyğun olaraq, verilmiş parametrlərdə

$$C_{HK} = 3,1 \cdot 10^3 \cdot \log_2 \left(\frac{56 \cdot 10^{-6}}{69 \cdot 10^{-12}} \right) = 3,0 \cdot 10^4 [\text{bit/san}].$$

Fasiləsiz kanallar üçün Şennon teoremi düzgündür, bu teoremə əsasən, diskret mənbənin xəbərləri kodlaşdırılıb fasiləsiz kanalla elə ötürülür ki, $y(t)$ qəbul edilmiş siqnalın xətalı deşifrənməsinin ehtimalı ondan əvvəl verilmiş $p_{xəta}^*$ -nın müsbət qiymətindən az olacaqdır, lakin bu zaman $H^\circ(X)$ mənbənin səmərəliliyi fasiləsiz kanalın C buraxma qabiliyyətindən az olmalıdır.

Siqnal/küy münasibəti 20dB olduqda nümunəvi çoxkanallı rabitə kanalları üçün Şennon düsturu (8) ilə hesablanmış əsas texniki xüsusiyyətlər və buraxma qabiliyyəti cədvəl 1-də verilmişdir [6,10].

Cədvəl 1.

Çoxkanallı nümunəvi kanalların xarakteristikaları

Kanalın adı	Ötürülən tezlik sərhədi, Hs	Buraxma qabiliyyəti, bit/san.
Tonal tezlik	300 ... 3400	$20,64 \cdot 10^3$
Qrup şəklində genişzolaqlı	$12,3 \cdot 10^3 \dots 23,4 \cdot 10^3$	$73,91 \cdot 10^3$
İlkin genişzolaqlı	$60,6 \cdot 10^3 \dots 107,7 \cdot 10^3$	$313,6 \cdot 10^3$
İkinci genişzolaqlı	$312,3 \cdot 10^3 \dots 551,4 \cdot 10^3$	$1,59 \cdot 10^3$
Üçüncü genişzolaqlı	$812,3 \cdot 10^3 \dots 2043,7 \cdot 10^3$	$8,2 \cdot 10^6$

Kanalın buraxma qabiliyyətini və xəbərin informasiya xüsusiyyətini (cədvəl 2) bilərək verilmiş kanalla hansı xəbərin (ilkin siqnalın) ötürülməsinin mümkünlüyünü təyin etmək olar.

Cədvəl 2.

Xəbər mənbələrinin səmərəliliyi

Xəbərin növü	Xəbərin xüsusiyyəti	ARÇ çeviriciləri		Səmərəlik, bit/san.
		f_d, Hs	$N = \log_2 L$	
Teleqraf, 50 Bod	diskret	-	-	30...50
Telefon	fasiləsiz	$8 \cdot 10^3$	8	$64 \cdot 10^3$
Səsli yayım:				$240 \cdot 10^3$
-birinci növ	fasiləsiz	$24 \cdot 10^3$	-	$240 \cdot 10^3$
-əla növ	fasiləsiz	$32 \cdot 10^3$	13	$416 \cdot 10^3$
Faksimil, 120 sətir/san.				
-yarımtonlu	fasiləsiz	$2,93 \cdot 10^3$	4	$11,72 \cdot 10^3$
-ştrixli	diskret	-	-	$2,93 \cdot 10^3$
Verilənlərin ötürülməsi, 2400 Bod	diskret	-	-	$2,4 \cdot 10^3$
Televiziya	fasiləsiz	$13 \cdot 10^3$	16	$208 \cdot 10^6$

Nümunə üçün, məsələn, televiziya yayımının ilkin siqnalı $H^\circ = 208 \cdot 10^6 \text{ bit/san.}$ -dir (cədv. 2). Ona görə də, keyfiyyətinə xələl gəlmədən heç bir fasiləsiz və ya diskret kanalla ötürülə bilməz.

Bu səbəbdən, televiziya yayımının siqnalını ötürmək üçün yüksək buraxma qabiliyyətinə malik xüsusi kanalların yaradılması və ya rəqəmsal axının sürətinin azaldılması tələb olunur.

Hazırda telekommunikasiyanın sürətli inkişafı nəticəsində çoxkanallı veriliş sistemləri müxtəlif rəqəm iyerarxiyalarının və ya portların bazasında təşkil edilir. Bir port veriliş sürətinə görə və kanalların sayına görə yaradılır. Sadə hal üçün 1 portun veriliş sürəti 2048 Kbit/san. , kanalların sayı isə $N_k = 30/32$ olur. Çoxkanallı telekommunikasiya sistemlərinin buraxma qabiliyyətini yüksəltmək müqəssədə ilə *PDH&SDH, xDSL, ATM, Wi – Fi, Wi – MAX* texnologiyalarından geniş istifadə edilir [7].

Deməli, küyləri olan kanallarla düzgün informasiya ötürülməsinin sürətə görə potensial imkan rabitə kanalının buraxma qabiliyyəti ilə təyin edilir. Bu xüsusiyyət küylərin payalanmsından və rabitə kanalının parametrlərindən asılıdır.

Nəticə

Bir əsrə yaxın aparılan tədqiqat işlərinə baxmayaraq, hələ də ideal parametrlərə malik olan sistemin yaradılması problemi öz aktuallığını saxlayır. Aparılan təhlilin nəticəsi göstərir ki, fasiləsiz Hauss kanalının buraxma qabiliyyəti siqnal-küy münasibətindən və kanal tezliyinin zolağından asılıdır. Bu məsələnin kompleks həlli həm radioelektronika (daha optimal modulyasiya üsullarının yaradılması) həm də riyaziyyat (daha optimal şifrələmə üsullarının yaradılması) elmi nöqtəyi-nəzərindən hələ də araşdırılır.

Kanalın tezlik zolağının məhdudiyyətsiz genişlənməsi buraxma qabiliyyətinin son həddə çatmasına səbəb olur.

Statistik kodlaşdırma ilə birləşmiş və istifadəçilərin sayını artıran zaman bölgülü rəqəmli çoxkanallı sistemlər daha perspektiv hesab edilir və belə sistemlərin daha da təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq elmi-tədqiqatların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Nyquist H. Certain Factor Affecting Telegraph Speed // Bell. Syst. Tech. J. V. 3. 1924. №2.
2. Nyquist H. Certain Topics in Telegraph Transmission Theory // Trans. AIEE. V. 47. 1928. № 2. (Репринт.изд.: Proc. IEEE. V. 90. 2002. № 2).
3. Hartley R. V. L. Transmission of information // Bell Syst. Tech. J. V. 7. 1928. № 3. (На русском языке: Теория информации и ее приложения. Сб. пере- водов. М.: Физматгиз, 1959).

4. Шеннон К. Работы о теории информации и кибернетике. Пер. с англ. М.: Изд-во ИЛ. 1963.
5. Цыбаков Б. С. Иной подход к нахождению пропускной способности гауссовского векторного канала // Проблемы передачи информации, 2006. Т. 42. № 3.
6. Теория электрической связи: учебное пособие / К.К. Васильев, В.А. Глушков, А.В. Дормидонтов, А.Г. Нестеренко; под общ. ред. К.К. Васильева. - Ульяновск: УлГТУ, 2008, 452с.
7. Бураченко Д.Л., Ключев Н.Н., Коржик В.И., Финк Л.М. и др. Общая теория связи. / Под ред. Л.М.Финка. – Л.: ВАС, 1970, 412с.
8. Борисов В.А., Калмыков В.В., Ковальчук Я.М. и др. Радиотехнические системы передачи информации. / Под ред. В.В. Калмыкова. – М.: Радио и связь, 1990, 304с.
9. В.Қ.Іbrahimov Elektrik rabitə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “ELM”, 2009, 500 səh.
10. Теория электрической связи: Учебник для вузов/ А.Г.Зюко, Д.Д.Кловский, В.И.Коржик, М.В.Назаров; Под ред. Д.Д.Кловского. -М.: Радио и связь,1999, 432с.

Аннотация

Анализ способов повышения пропускной способности телекоммуникационных систем с непрерывным каналом

А.М.Исаев

В современное время концепция развития систем связи, постоянное повышение требований потребителей в сфере обслуживания и быстрое развитие в основе телекоммуникационных технологий приводит более быструю передачу информации к повестке дня. В статье рассмотрено процесс передачи информации по непрерывному каналу а также анализ эффективной работы.

Ключевые слова: телекоммуникация, пропускная способность, непрерывный сигнал, информация, шумы.

Summary

The analysis of transmission capacity enhancement methods of consistent channels telecommunication systems

A.M.Isaev

Modern communication systems development concept, ever-increasing demand of the users in service sphere and speedy development based on prospective telecommunication technologies accentuate an issue of transmitting information quickly. In the article transmission process through consistent channels has been investigated from its efficacy point of view.

Keywords: telecommunication, throughput, the continuous signal, the information, noise.

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR DÖYÜŞ LƏVAZIMATI - DÖYÜŞ MASKALARI

tar.ü.f.d. S.Ə.Əhmədov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: chokan28@yahoo.com

Xülasə. Məqalə Azərbaycanın orta əsr döyüş ləvazimatının az məlum olan elementinə – döyüş maskalarına həsr olunmuşdur. Məqalədə təsvirləri verilən döyüş maskalarının VII – XVI əsrlərin yazılı və təsviri mənbələri təhlil olunur. Həmçinin dünya muzeylərində qorunan XV-XVI əsr Azərbaycan döyüş maskalarının unikal nümunələri araşdırılır. Yazılı, təsviri və muzey materiallarının təhlili ilə sübut olunur ki, orta əsrlər dövründə döyüş maskaları döyüş ləvazimatının vacib elementi olmuşdur.

Açar sözlər: döyüş maskası, tülbənd dəbilqəsi, “Vərqa və Gülşah” miniatürləri, Ağqoyunlu silahları, Səfəvi silahları.

Azərbaycan hərbi sənətinin tədqiq olunması müxtəlif dövrlərdə, o cümlədən orta əsrlərdə Azərbaycan döyüşçülərinin tətbiq etdikləri silah və döyüş ləvazimatının öyrənilməsinə tələb edir. Məqalə orta əsr Azərbaycan döyüşçülərinin silah və döyüş ləvazimatları sırasında unikalılığı ilə seçilən və indiyədək demək olar ki, tədqiq olunmamış döyüş maskalarına həsr olunub. Məqalədə müəllifin xarici eza-miyyətləri zamanı dünya muzeylərində aşkar etdiyi Azərbaycan döyüş maskaları araşdırılır. Müxtəlif xarakterli mənbələrin təhlili prosesində tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür. Məqalə üzərində iş prosesində istifadə olunmuş müqayisəli təhlil metodu Azərbaycan döyüş dəbilqələrini digər türk dövlətlərinin dəbilqələri ilə tutuşdurmağa, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən etməyə imkan vermişdir. Mövcud tədqiqatlarda (əsasən xarici alimlərin əsərlərində) söylənilən fikir və nəticələrin təhlil olunması məqsədilə tənqidi təhlil metodu istifadə olunmuşdur.

Döyüş maskalarının yaranması qədim dövrdə metalışləmə sahəsində baş vermiş yeniliklərlə bağlı idi. Belə ki, dəmirin və poladın icad olunması döyüşçünün üzünü metal lövhə ilə qorumağa imkan verdi. Nazik polad lövhə yüngül olur və baş geyiminə taxılaraq üzü qorumaq üçün istifadə oluna bilərdi. Üzün ilk müdafiə elementi alnı qoruyan lövhə olmuşdur. Dəbilənin qabaq tərəfinə şaquli vəziyyətdə polad çubuq bərkidilirdi ki, bu da döyüşçünün burnunu zərbələrdən qoruyurdu. Nadir hallarda üzün qorunması üçün halqalardan toxunan örtük tətbiq olunurdu. Erkən orta əsrlərdə yarım-maska və nəhayət, maska tətbiq olunmağa başlamışdır.

Orta əsrlər dövrünə aid yazılı mənbələr sırasında maska haqqında məlumat verilən ilk mənbə qədim oğuz dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Burada, döyüş maskası “niqab” termini ilə bildirilir və onun “yiqit” tərəfindən geyilməsi göstərilir: Qızlar aydır: “Vallah, sultanım, bu yiqit yüzi niqablu yaxşı yiqitdir” [1, s.68]; “Oğuzda dörd yiqit niqabla gəzərdi... Qanturalı niqabın səpdi (çıxardı)” [1, s.121].

Döyüş maskaları ilk dəfə “Vərqa və Gülşah” əlyazmasına XIII əsrdə azərbaycanlı rəssam Əbdül Mömin Xoşlu tərəfindən çəkilmiş “Gülşah Rəbinin ordusuna yaxınlaşır” miniatüründə (“Vərqa və Gülşah” əlyazması, vərəq 20A, İstanbul Universitetinin Kitabxanası) təsvir olunmuşdur. Burada təsvir olunan maska polad rəngində idi. Maskanın üzərində xətlərlə burun və ağız hissəsinin konturları göstərilmiş, gözlər üçün isə badamvari kəsiklər qoyulmuşdur [2, s.141].

Muzey mənbələrinə diqqət yetirək. Dövlət Silah Palatasında (Moskva, Rusiya Federasiyası) qorunan Azərbaycan silahları sırasında XVI əsrə aid iki maskalı dəbilqə dövrün vacib maddi-mədəniyyət nümunəsidir (qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Silah Palatasının sənədlərində üç eyni növ dəbilqənin mövcud olması yazılmışdır. Lakin onlardan biri 1873-cü ildə Sankt-Peterburqdakı Artilleriya Muzeyinə verilmişdir).

Birinci maskalı dəbilqə şar-konusvari formadadır (Silah Palatası, inv.№ 4404) [3, s.72,310]. Dəbilqənin ağız çevrəsi dərin, qabaq tərəfinə isə metal maska pərçimlənmişdir. Diametri 22,5 sm olan dəbilqənin maska ilə birlikdə ümumi çəkisi 1300 qramdır. Döyüş maskası yuxarı kənarı boyunca dəbilqəyə 9 pərçimlə birləşdirilmişdir. Maska insan üzünü şəkildə və uzunsov formada olub, enli alın, iti

uzunsov burun, enli çatma qaşlar, badamvari göz kəsikləri, qabaran yanaqlar, üst çənədən qulaqlara doğru uzanan nazik bığlara malikdir. Maskanın səthi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Döyüşçünün nəfəs alması üçün burunun altında və ağızda kiçik dəliklər qoyulub. Gözlər üçün kəsiklər dəyirmidir. Alında aşağı baxan ayparaya bənzər dekorativ döymə naxış, yanaqlarda qızılı nəbati ornament var. Qaşlar enli və dilik-dilik naxışla bəzədilmişdir. Burun və bığlar düz formalı, ağız düz xətt şəklindədir. Alt çənə aşağıya doğru uzanır (şəkil 1).

Şəkil 1. Kremlin Dövlət Silah Palatasında (Moskva) qorunan maskalı dəbilqə.
Səfəvilər dövləti, XVI əsr

Dövlət Silah Palatasında qorunan ikinci maskalı dəbilqə də ona oxşardır (şəkil 2). Dəbilqənin ağız çevrəsi dərinidir, qabaq tərəfinə isə metal maska pərçimlənib (Silah Palatası, № 4405) [3, s.73, 310]. Döyüş maskası yuxarı kənarı boyunca dəbilqəyə 8 pərçimlə birləşdirilib. Gözlər üçün kəsiklər dəyirmidir. Alında döymə lövhə var. Qaşlar enlidir, dilik-dilik naxışla bəzədilib. Burun uzun, düz formalıdır, yanaqlarda qızılı nəbati ornament var. Ağız düz xətt şəklindədir və üzərində dəliklər qoyulub. Bığlar düz formalıdır, ucları qulaqlara doğru qalxır. Alt çənə aşağıya doğru uzanır. Maskanın aşağısında halqa pərçimlənib.

Şəkil 2. Kremlin Dövlət Silah Palatasında (Moskva) qorunan maskalı dəbilqə.
Səfəvilər dövləti, XVI əsr

Yuxarıda təsvir edilən dəbilqələr Rusiya tədqiqatçıları tərəfindən dəfələrlə araşdırılsa da, yalnız son dövrlərdə onların Səfəvi dövlətinə aid edilməsi təsdiqlənmişdir. Belə ki, XIX əsrdə A.Veltman dəbilqələri Rusiya istehsalı, 1924-cü ildə isə E.Lents monqol istehsalı olan dəbilqə kimi dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı N.Pyatışeva dəbilqələrin maskalarındakı simaların türk antropoloji tipə məxsus olmasını sübut etmiş, lakin XVII əsrdə Böyük Moğol imperiyasında düzəldilməsini söyləmişdir [4, s.227-

232]. Tədqiqatçı M.Qorelik maskalı dəbilqənin Misirdən Qərbi İrana qədər olan ərazidə XV-XVI əsrin I yarısında hazırlanması fərziyyəsini irəli sürmüşdür [5, s.264-266]. Naser D. Xəlilinin (İngiltərə) fərdi kolleksiyasında olan analogi döyüş maskasını ABŞ silahşünası D. Aleksander XV–XVI əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu və ya Səfəvilər dövlətinə aid etmişdir [6, s.66]. İslam İncəsənəti Muzeyində (Qətər, Doha şəhəri) XV–XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində düzəldilmiş eynitipli döyüş maskası saxlanılır. Dövlət Silah Palatasının 2002-ci il kataloqunun müəllifləri maskaları XVI əsrdə Səfəvi dövlətinin ərazisində düzəldilməsini qeyd edirlər [3, s.72].

Kolleksiyaçı Naser D.Xəlilinin kolleksiyasında qorunan maska XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhərində hazırlanmışdır. Maska Kremlin Dövlət Silah Palatasında qorunan maskaların daha kamil formasıdır, desək, yanılmazdır. Kolleksiyada qorunan döyüş maskası unikal tərtibata malikdir (şəkil 3) [6, s.66–67; 7, s.186-187]. Döyüş maskası yuxarı kənarı boyunca dəbilqəyə 6 pərçimlə birləşdirilmişdir. Maska insan üzünü şəkildə və uzunsov formada olub, enli alın, iti uzunsov burun, enli çatma qaşlar, badamvari göz kəsikləri, qabaran yanaqlar, üst çənədən qulaqlara doğru uzanan nazik bığlara malikdir. Onun səthi naxış və ornamentlərlə bəzədilmişdir. Döyüşçünün nəfəs alması üçün burunun altında və ağızda kiçik dəliklər qoyulmuşdur. Gözlər üçün kəsiklər dəyirimidir. Alında aşağı baxan ayparaya bənzər dekorativ döymə naxış var. Qaşlar enli və dilik-dilik naxışla bəzədilib. Burun və bığlar düz formalıdır, yanaqlarda qızılı nəbati ornament var. Ağız düz xətt şəkildədir. Dəbilqənin yuxarı hissəsində üç ədəd dördbucaq dəlik var. 20 x 16,5 sm ölçüləri olan maska poladdan, asılma detalları isə misdəndir. ABŞ tədqiqatçısı D.Aleksanderin fikrincə, maska XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu döyüşçülərinin sifarişi ilə Dərbənddə düzəldilmişdir. Ehtimal olunur ki, bu maskalar sonradan Osmanlı döyüşçüləri tərəfindən də istifadə edilmişdir.

Şəkil 3. N.Xəlilinin fərdi kolleksiyasında (İngiltərə) qorunan maskalı dəbilqə. Ağqoyunlu dövləti, XVI əsr

İslam dünyasının maddi-mədəniyyət nümunələrinin zəngin kolleksiyasına malik olan Doha şəhərindəki İslam İncəsənəti Muzeyində (Museum of Islamic art, Doha) Azərbaycanla bağlı bir sıra eksponatlar sırasında orta əsr döyüş maskası xüsusi maraq doğurur. XV əsr Azərbaycan döyüş maskası (İslam İncəsənəti Muzeyi, № MW.6.1997) Ağqoyunlu və ya Şirvanşahlar dövlətinə aiddir. İslam İncəsənəti Muzeyinin rəsmi saytında verilən məlumatlara əsasən, maska “Şərqi Qafqaz və ya Şimal-Qərbi İran, XV əsr” adı ilə nümayiş olunur (şəkil 4). Döyüş maskası yuxarı kənarı boyunca dəbilqəyə 6 pərçimlə birləşdirilmişdir. Maska insan üzünü şəkildə və uzunsov formada olub, enli alın, iti uzunsov burun, enli çatma qaşlar, badamvari göz kəsikləri, üst çənədən qulaqlara doğru uzanan nazik bığlara malikdir. Yanaqlarda çapıqlar qoyulub. Onun səthi naxışlarla, ornamentlərlə bəzədilib. Döyüşçünün nəfəs alması üçün burunun altında və ağızda kiçik dəliklər qoyulub. Gözlər üçün kəsiklər dəyirimidir. Alında aşağı baxan ayparaya bənzər dekorativ döymə naxış var. Qaşlar enli və dilik-dilik naxışla bəzədilib. Burun və bığlar düz formalıdır, yanaqlarda qızılı nəbati ornament var. Ağız düz xətt şəkildədir. Alt çənə aşağı

ğya doğru uzanır. Maskanın yuxarı kənarına mərkəzdə bərkidilən şarnir yaxşı vəziyyətdədir, məhz bu şarnir vasitəsilə dəbilqəyə taxılmış maskanı yuxarı qaldırmaq olurdu.

Şəkil 4. Doha şəhərindəki İslam İncəsənəti Muzeyində qorunan maskalı dəbilqə. Ağqoyunlu dövləti, XVI əsr

Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, bu tip maskalar Təbriz ustaları tərəfindən hazırlanmışdır. Bu dəbilqələr İranın digər bölgələrində hazırlanan və analoji dövr Volqaboyu, Krım, Şimali Qafqaz, Yaxın Şərq döyüş maskalarından fərqlənirdi. Müqayisə üçün Azərbaycandan kənarında aşkar edilmiş eyni dövr döyüş maskalarına diqqət yetirək.

Ukrayna ərazisində Kovalı kəndi yaxınlığındakı XIII əsrin ortaları XIV əsrə aid olunan 53 №-li kurqanda tapılmış maskalı dəbilqə II Dünya müharibəsinə qədər Ukrayna Dövlət Tarix Muzeyində (Kiyev) saxlanılmış, müharibə dövründə məhv olmuşdur (hazırda yalnız fotoları qalıb) [8, s.78; 9, s.29]. Maska yuxarıda göstərilən maskalarla eyni cəhətlərə malik olsa da, sadəliyi ilə seçilir. Alın hissəsi enli, qaşlar enli və çatma, bığlar nazik və yuxarıya doğru qalxır. Çatma qaşlar alının aşağı hissəsində bir-birinə birləşir, bığlar yuxarıya doğru uzanır. Ukrayna ərazisində Lipovski kəndi yaxınlığındakı XIII əsrə aid olunan 47 №-li kurqanda tapılmış maskalı dəbilqə hazırda Dövlət Ermitajında (Sankt-Peterburq) saxlanılır. Maskanın dövrümüzə qədər pis vəziyyətdə gəlib çatmasına baxmayaraq, xüsusiyyətləri onu yuxarıda göstərilən maskalara oxşatmağa imkan verir [9, s.29]. Ukraynanın Donesk vilayətində Kuybişevo kəndi yaxınlığındakı XIV əsrə aid olan kurqanda tapılmış maska enli üz, aşağıya doğru enlənən burun, badamvari gözlər, kiçik ağız, dolu yanaqlara malikdir [10, s.126]. Ukraynada Dnepr çayının aşağı axarında Rotmistrovka kəndi yaxınlığındakı XIV əsrə aid olan kurqanda tapılmış maska hazırda Ukrayna Milli Muzeyində (Kiyev) saxlanılır [8, s.78; 11, s.12; 9, s.29]. Maska enli üz, aşağıya doğru enlənən burun, badamvari gözlər, kiçik ağız, dolu yanaqlar, uzun qaşlara malikdir.

Rusiyanın Serensk şəhərində tapılmış maska hazırda Rusiya Dövlət Tarix Muzeyində (Moskva) qorunur (12, s.135-137). Serensk şəhəri XIII əsrin ortalarında monqollar tərəfindən zəbt olunaraq yandırıldığı üçün maska kül şəklində tapılmışdır. Badamvari gözlərə malik olan maskanın üzü, burnu, və dodaqları enlidir. Volqa Bulqariyası dövlətinin ərazisindən ona oxşar maska tapılmışdır [13, s.122-125]. İ.İzmaylov müvafiq elmi ədəbiyyatı təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, döyüş maskaları Volqa Bulqariyası dövlətində hələ XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində istifadə edilmiş və onların yayılmasında Yaxın Şərqlin güclü təsiri olmuşdur [13, s.122-123].

Çeçenistanın, Arqun dərəsi və İtumkala rayonunda XIV əsrə aid olan kurqanda tapılmış maska hazırda Stavropol Dövlət diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. Bu maska Cənubi Dağıstanın Kubaçi kəndində aşkarlanmış və hazırda Rusiya Etnoqrafiya Muzeyində (Sankt-Peterburq) qorunan maskadan nisbətən fərqlənir, Rotmistrovka və Kuybişevo kəndlərindən tapılmış maskalara isə daha yaxındır [14, s. 146-173]. Maska enli üz, aşağıya doğru enlənən burun, badamvari gözlər, kiçik ağız, dolu yanaqlara, uzun qaşlara malikdir. E.Şillinin 1940-cı ildə tədqiq etdiyi və Kubaçi ustalarının düzəltdiyi maska misdəndir, qara boya ilə bığlar və ləkəvari saqqal çəkilmişdir. Maska üç ədəd mismarla yastı mis dəbilqəyə parçılmışdır, dəbilqənin yan və arxasına isə halqalı tor birləşdirilmişdir [14, s.165].

Yuxarıda göstərilən bütün maskalar poladdan hazırlanmışdır. Onlarda alın və alt çənə hissələrində bərkidilmə halqalarının qalıqları, bəzilərdə dekorativ qulaqların olmasını sübut edən izlər mövcuddur. Bir neçə maskalarda yanlarda olan dəliklər onlara halqaların bərkidilməsi və ya iç tərəfdən parça astarın pərçimlənməsi barədə fərziyyə söyləməyə imkan verir. Maskalarda qaşlar tağvari, alt çənə isə yastıdır. Yandan baxdıqda görünür ki, burun nisbətən donqardır. Maskalar döymə üsulu ilə düzəldilmiş, cızma naxışlar, qızıl su ilə vurulmuş nəbati ornament və yazılarla bəzədilmişdir.

Beləliklə, XIII–XVI əsrlərdə metal maskalar Qara dənizin şimal sahilləri, Volqaboyu və Mərkəzi Asiyadan Yaxın Şərqi qədər olan ərazilərdə yayılmışdır.

Bütün maskalar birmənalı olaraq döyüş maskaları kimi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, əksər maskalar ya dəbilqəyə taxılmış (pərçimlənmiş) vəziyyətdə, ya da dəbilqənin yanında tapılmışdır. Maskalar kişi qəbirlərində silah növləri (ox, qılınc, zireh hissələri, qalxan hissələri və s.) və müvafiq məişət əşyaları (üzəngi, yəhər hissələri və s.) ilə birlikdə aşkarlanmışdır. Bəzi maskaların üzərində silahla vurulmuş zərbələrin izləri müəyyən olunmuşdur. Maskaların təyinatı ilə bağlı yeganə fərqli fikri Rusiya tədqiqatçısı N.Pyatışeva söyləmişdir. O, Kubaçidən tapılmış orta əsr maskasının XIX əsrdə ritual oyunlarda istifadə olunmasını nəzərə alaraq, ümumilikdə bütün XIII–XIV əsr maskalarını ritual maskalar olaraq mərasimlərdə əyanlar tərəfindən, XV–XVI əsrlərə aid olanlar isə saray mərasimlərində sadə döyüşçülər tərəfindən istifadə olunmasını bildirmişdir [4, s.231-232]. Lakin bu fərziyyə təsviri və yazılı mənbələrə zidd olduğundan qəbul olunmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, döyüş maskaları elə də nadir müdafiə silah növü olmamışdır. Belə ki, Qara dənizin şimal sahilləri, Volqaboyu və Mərkəzi Asiyadan Yaxın Şərqi qədər olan ərazilərdə, ümumən, XIII–XVI əsrlərə aid tapılmış 51 dəbilqədən beşi üzərində maska, ikisi üzərində yarım maska mövcud olmuşdur. Yəni, hər 7–8 dəbilqədən birinə maska və ya yarım maska taxılırdı.

XX əsrin 70-ci illərində tədqiqatçılar metal maskaları “monqol maskaları”, bəziləri isə onların Rusiya və Ukraynada yerli slavyanlar tərəfindən düzəldilən maskalar hesab edirdilər. Hazırda əksər tədqiqatçılar metal maskaları türk metalışləmə nümunəsi kimi qəbul etsələr də, bir sıra tarixçilər etnik, siyasi və coğrafi fərqlərə məhəl qoymadan belə maskaları monqol maskaları hesab edirlər. Məsələn, tədqiqatçı M.Qorelik H.Robinsona istinadla bu maskalı dəbilqələri monqol sifarişi əsasında İran ərazisində, Təbrizdə düzəldilmiş dəbilqə adlandırır [5, s.265]. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra muzeylərdə bu maskalar “İran”, “Hind-İran” mədəniyyəti nümunələri kimi nümayiş olunur. Lakin maskaların aşkar olunduğu ərazilərdə (Qara dənizin şimal sahilləri, Volqaboyu və Mərkəzi Asiyadan Yaxın Şərqi qədər olan ərazilər) XIV–XVI əsrlərdə yalnız türk və ya monqol-türk dövlətləri mövcud olmuşdur: Volqaboyu ərazilərdə Bulqar türk dövləti (XIII əsrin sonunadək), Qara dənizin şimal sahilləri və Volqaboyu ərazilərdə Qızıl Orda, Qafqazdan Yaxın Şərqi qədər olan ərazilərdə əvvəlcə Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu və nəhayət, Səfəvilər dövləti, Mərkəzi Asiyada Teymurilər dövləti, Anadolu və Yaxın Şərqi Osmanlı dövləti. Bu dövlətlərdə hakimiyyətdə türk mənşəli sülalələr idi. Dövlət və hərbi hakimiyyət türklərə məxsus olmuş, hərbi elita mənşəcə türk nəsil, tayfa və qəbilələrinə aid olmuşlar. Heç bir maska üzərində monqol yazısı aşkar edilməmişdir. Maskalarda təsvir olunan üz türk etnik tipinə (enli alın, donqarlı burun, badamvari gözlər, çatma enli tağvari qaşlar, qabarıq yanaqlar) malikdir. Maraqlıdır ki, Rusiya, Ukrayna, Qara dənizin şimal sahilləri və Volqaboyu ərazilərdə tapılmış maskalar daha çox qıpçaq (rus mənbələrində “poloves”) xüsusiyyətləri (enli üz, enli burun), Qafqazdan Yaxın Şərqi qədər olan ərazilərdə, Mərkəzi Asiyada tapılmış maskalar oğuz xüsusiyyətləri (uzunsov üz, yastı alt çənə, nazik iti burun) özündə əks etdirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Metropoliten Sənət Muzeyində (Nyu-York, ABŞ) qorunan monqol döyüş maskaları yuxarıda sadalanan maskalardan köklü şəkildə fərqlənir.

Maskalarda təsvir olunan uzun, nazik bığları üst çənədən qulaqlara doğru uzatmaq ənənəsi nə slavyanlarda, nə də monqollarda olmuşdur. Belə ənənə türk döyüşçülərinə xas olmuşdur. Çünki rəvayətə görə belə bığlar döyüşçünü qədim Altay ənənəsi üzrə epik qəhrəmanlara yaxınlaşdırırdı. Uzun, ucları yuxarıya doğru baxan bığları saxlamaq adəti XX əsrdə də qalmışdır. Rusiya tədqiqatçıları tərəfindən belə fikir irəli sürülmüşdür ki, maskaların bir neçə əsr ərzində oxşar formaları onunla izah edilir ki, onlar nadir hallarda hazırlanır və beləliklə uzun müddət üçün ənənəvi olurdular. Bu fikirlə razıla-

maq olmaz, çünki azı dörd əsr ərzində maskaların formalarının dəyişməməsi əslində məhz türk tipinin təsvir olunmasını tələb edən ənənənin mövcud olmasından xəbər verir.

Beləliklə, metal döyüş maskaları əsasən türk xalqlarının yaşadıkları və XIII–XVI əsrlərdə qüdrətli ordulara malik türk dövlətlərinin mövcud olduqları ərazilərdə yayılmışdır. Deməli, bu ərazilərdə istehsal olunmuş döyüş maskalarını “monqol maskaları” hesab etmək olmaz. Həmçinin sübut olunmuşdur ki, Dövlət Silah Palatasında saxlanılan maskalar Ukrayna, Cənubi Rusiya, Şimali Qafqaz ərazilərində tapılmış maskalardan fərqlənir. Nəticədə, göstərilən maskaları “Hind-İran”, “İran” maskaları adlandırmaq doğru olmazdı. “Volqa Bulqariyası döyüş maskası”, “Qızıl Orda döyüş maskası”, “Ağqoyunlu/Səfəvi döyüş maskası” terminlərinin istifadə edilməsi tarixilik baxımından daha düzgündür. Bu səbəbdən Dövlət Silah Palatasının kolleksiyasında qorunan iki maskalı dəbilqəni birmənalı olaraq “Səfəvi dəbilqəsi” kimi Azərbaycan ustalarının işi hesab etmək üçün bütün əsaslar var.

Qeyd etmək lazımdır ki, XV–XVI əsrlərdə Azərbaycanda istifadə olunmuş “tülbənd” dəbilqə növünün bəzi nümunələrinin qabaq hissəsində döyüş maskasının bərkidilməsi üçün lövhə, maskanın qaldırılmış vəziyyətdə asılması üçün qarmaq pərçimlənmişdir (misal üçün, Metropolitan Sənət Muzeyinin kolleksiyasındakı XV əsrin sonlarına aid Ağqoyunlu tülbənd dəbilqəsi (MSM, № 04.3.209, Rocers Fondu, 1904)) [15].

Nəticə

XIII–XVI əsrlərdə metal maskalar Qara dənizin şimal sahilləri, Volqaboyu və Mərkəzi Asiyadan Yaxın Şərqə qədər olan ərazilərdə yayılmışdır. Kişi üzə təsvir olunan maskalar dəbilqələrə taxılan döyüş maskaları kimi qiymətləndirilir. Faktlar tədqiq olunan maskaların birmənalı olaraq türk tipinə aid olmasını göstərir. Tapıntıların sayı hər 7-8 dəbilqədən birinə maska və ya yarım-maskanın taxılması onların geniş yayılmasını sübut edir.

Müxtəlif xarakterli tarixi mənbələrdən aydın olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda döyüş maskaları istifadə edilmişdir. Azərbaycan metalışləmə sənətinin demək olar ki, ən az tədqiq olunmuş mövzularından olan döyüş maskaları daha ətraflı və geniş tədqiqatların mövzusu olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
2. Эфендиев А. Батальный жанр в Азербайджанской миниатюрной живописи XIII–XVI веков. Баку, Aspoliqraf, 2009, 182 с.
3. Государева Оружейная палата. Сто предметов из собрания российских императоров. Санкт-Петербург, “Атлант”, № 11, 408 с.
4. Пятышева Н.В. Восточные шлемы с масками в Оружейной Палате Московского Кремля. // Советская археология, 1968, № 3, с.227–232.
5. Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV–начала XV вв // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. Сборник статей. Москва, 1983, с. 244-269.
6. Alexander D.G. The Arts of War: Arms and Armour of the 7th to 19th Centuries (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art,). Vol. XXI. London, Oxford University Press, 1992, 240 p.
7. Rogers J.M. The Arts of Islam. Masterpieces from the Khalili Collection, London, Thames & Hudson, 2010, 400 p.
8. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV веков. Воинское искусство, снаряжение, оружие. Москва, “Издательство ТМ”, 2002, 84 с.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-36. Москва-Ленинград, “Наука”, 1971, 137 с, рис.20, табл.III.

10. Кравченко Э.Е. Погребение знатного воина XIII в. на реке Калке // Степи Европы в эпоху средневековья. Том 3. Половецко-золотоордынское время. Сборник статей. Донецк, 2003, с. 126–132, рис. 2,1.
11. Пятышева Н.В. Железная маска из Серенска в коллекции ГИМ // История и культура Евразии по археологическим данным. Сборник статей. Москва, 1980, с.135–137.
12. Пятышева Н.В. Железная маска из Херсонеса (К вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками). Москва, Государственный Исторический Музей, 1964, 63 с.
13. Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии начала X–XIII веков. Казань - Магадан: Казанский государственный университет, 1997, 212 с.
14. Шиллинг Е.М. Кубачинцы и их культура. Москва -Ленинград, Изд-во АН СССР, 1949, 223 с.
15. Turban helmet 04.3.209 // <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/25377>.
16. The Museum of Islamic art // <http://www.mia.org/Qa/en/collections/metalwork>.

Аннотация

Средневековые боевого снаряжения Азербайджана – боевые маски

С.А.Ахмедов

Статья посвящена малоизвестному виду средневекового азербайджанского военного снаряжения – боевым маскам. В статье анализируются письменные и иллюстративные источники VII–XVI веков, в которых изображены боевые маски. Также в статье исследуются азербайджанские боевые маски XV–XVI веков, хранящиеся в музеях мира. Изучение в статье письменных, иллюстративных и музейных материалов показывает, что в средние века боевые маски были важным элементом боевого снаряжения.

Ключевые слова: боевая маска, тюрбанный шлем, миниатюры “Варга и Гюльшах”, оружие Ак-Коюнлу, оружие Сефевидов

Summary

Medieval battle equipment in Azerbaijan - battle masks

S.A.Ahmadov

Article is devoted to a little-known type of medieval Azerbaijani military equipment – to battle masks. In the article written and illustrative sources of 7–16th centuries in which battle masks are reflected have been analyzed. The Azerbaijani battle masks of the 15–16th centuries which are stored in the museums of the world have been investigated. The analysis of written, illustrative and museum materials shows that battle masks were an important element of fighting equipment in the Middle Ages.

Keywords: battle mask, turban helmet, miniatures “Varga and Gyulshakh”, Ak-Koyunlu weapons, Safavi weapons.

UOT 347.6

HƏRBİ KONFLİKTLƏR DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ PROBLEMLƏRİ

hüq.ü.f.d. N.A.Adilov

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

E-mail: nadir.adilov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə hərbi konfliktlər dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında ətraflı təhlil edilir. Qeyd edilir ki, uşaq hüquqları insan hüquq və azadlıqları vahid sisteminin tərkib hissəsidir. Lakin uşaq hüquqlarına yanaşmanın özünün spesifikliyi problemə daha dərinədən və bir qədər də fərqli formada yanaşmanı tələb edir. Uşaqların ayrı-ayrı kateqoriyalarına (əlillər, hərbi konflikt qurbanları, qaçqınlar, valideyn himayəsindən məhrum olanlar və s.) yanaşma tərzini istiqamətində də bir sıra dəqiq tənzimlənmənin olması zəruridir. Bundan başqa, hüquqi tənzimlənmə sferasında səmərəliliyə nail olmaq üçün bu istiqamətdə qəbul edilmiş bütün beynəlxalq sənədləri nəzərə almaqla hərbi konfliktlər dövründə uşaq hüquqlarının qorunmasını təmin edən yekdil universal beynəlxalq müqavilə qəbul edilməli və hüquqların təminatı üzrə spesifik beynəlxalq nəzarət mexanizminin yaradılması zəruridir. Həmin nəzarət mexanizmində dövlətlərdən müvafiq hesabatların alınması ilə bərabər, beynəlxalq normaların pozulmasına görə məsuliyyət məsələlərinin də ciddi reqlamentləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: hərbi konfliktlər, uşaq hüquqları, insan hüquqları, beynəlxalq konvensiyalar, milli hüquq, beynəlxalq nəzarət, milli təsisatlar, milli qanunvericilik, beynəlxalq cəmiyyət, milli-hüquqi implementasiya, müharibə qurbanları.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin hərbi konfliktlər dövründə təminatı kifayət qədər problemlərlə müşayiət edilir. Belə ki, dinc dövrdə bu münasibətlərin kifayət qədər çətinliyi hərbi konfliktlər dövründə özünün son həddinə çatır. Bütövlükdə, bu gün beynəlxalq, regional və lokal xarakterli mübahisə və münaqişələrin vüsət aldığı bir dövrdə beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqə probleminin öyrənilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bilavasitə hərbi konfliktlərin gətirdikləri problemlər hərbi münaqişə iştirakçıları olmayan şəxsləri də kifayət qədər bəlalara düşür. Belə ki, əgər I Dünya müharibəsi zamanı mülki əhali arasında itkilər ümumi rəqəmin təxminən 5%-ni təşkil edirdisə, II Dünya müharibəsi zamanı bu rəqəm 48%-ə yüksəlmişdir. Bu gün isə bütün dünyada mülki əhali arasında münaqişə qurbanlarının sayı ümumi itkinin 90%-ni təşkil edir. Bunların arasında isə qadın və uşaqların sayı çoxluq təşkil edir [1]. Hazırda 20 milyondan çox uşağın müharibələr nəticəsində köçə məruz qalması müəyyən edilmişdir. 300 minə yaxın 18 yaşına çatmayan şəxs əsgər kimi əldə silah vuruşmağa məcbur olmuşdur [2]. YUNISEF-in məlumatlarına görə, 1986–1996-cı illərdə hərbi konfliktlər zamanı 2 milyon uşaq ölmüş, 6 milyon uşaq yaralanmış, 10 milyon müxtəlif zədələr almış və 1 milyondan çoxu yetim qalmışdır [3, s.13]. Hazırda 50-dən çox ölkədə dünyanın müxtəlif yerlərində uşaqlar hərbi konfliktin özündən, ya da onun nəticələrindən əziyyət çəkir. Statistika göstərir ki, hərbi konfliktlər böyüklərə nisbətən uşaqlara daha ciddi mənfi təsir edir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yenicə müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının (AR) ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə yanaşı, digər ciddi problemlər də yaratmışdır. Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi Xocalı soyqırımı adları bəlli olan 613 nəfərin, o cümlədən 106 qadının, 63 azyaşlı uşağın, 70 qocanın həyatına son qoymuş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 dinc sakin əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür [4]. Hərbi əsirlər, girovlar və xəbərsiz itkin düşən Azərbaycan vətəndaşlarının işləri üzrə AR Dövlət Komissiyasının məlumatına görə, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 4861 nəfər hərbi əsir, girov və xəbərsiz itkin düşənlərin siyahısına daxil edilmişdir. Onlardan 314 nəfəri qadın, 58 nəfəri uşaq və 255 nəfəri qocalardır. Həmin kateqoriyadan olan şəxslərdən Ermənistan Respublikası və Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində 900 nəfərin, o cümlə-

dən 39 qadın, 12 uşaq və 39 yaşlı adamın saxlanıldığı yer məlumdur. Qalan şəxslərin saxlanıldığı yer bildirilməmişdir. Bu işə həmin şəxslərin ağır fiziki əməyə cəlb edilməsinə, döyülməyə, işgəncəyə məruz qalmasına, həmçinin elementar tibbi yardımdan məhrum olmalarına imkan yaradır. Dövlət Komissiyasına 145 azərbaycanlı müharibə qurbanının əsirlikdə ölməsi faktı da məlumdur [5, s.37].

Bütövlükdə, hərbi konfliktlər dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində 1949-cu ildə 4 Cenevrə Konvensiyası qəbul edilmişdir. Bunlara aiddir: “Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” I Konvensiya, “Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” II Konvensiya, “Hərbi əsirlərlə rəftara dair” III Konvensiya və “Müharibə zamanı mülki əhəlinin müdafiəsinə dair” IV Konvensiya.

1977-ci ildə isə 1949-cu il Konvensiyalarına iki Əlavə Protokol qəbul edildi. Bunlardan, I Əlavə Protokol beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsinə, II Əlavə Protokol isə qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsinə həsr olunmuşdu. Beləliklə, bu sənədlər müvafiq situasiyalarda mülki əhəlinin daha çox müdafiəyə ehtiyacı olan kateqoriyalarının – qadınlar və uşaqların daha səmərəli və effektiv müdafiəsini təmin edir.

Həmin beynəlxalq sənədlərdə insan hüquqlarına aid məsələlərin bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərin müddəalarını inkişaf etdirməsi də bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn:

– yaşamaq hüququ, həmçinin ölüm hökmü və edam cəzası məsələləri (“İnsan hüquqları haqqında” Bəyannamənin 3-cü maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 2 və 6-cı maddələri, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi, hər 4 Cenevrə Konvensiyasının 3-cü maddəsi, I Cenevrə Konvensiyasının 12 və 50-ci maddələri, II Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsi, III Cenevrə Konvensiyasının 13, 42, 100, 101, 130-cu maddələri, IV Cenevrə Konvensiyasının 32, 68, 74, 75, 147-ci maddələri, Həmin Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 40, 75 (2), 76 (3), 77 (5) maddələri, 1949-cu il Konvensiyalarına II Əlavə Protokolun 4 (1,2), 6 (4) maddələri.

– işgəncələrin və ya insan ləyaqətini alçaldan cəza və rəftar növlərinin qadağan edilməsi (“İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannamənin 5-ci maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi, hər 4 Cenevrə Konvensiyasının 3-cü maddəsi, I Cenevrə Konvensiyasının 12 və 50-ci maddələri, II Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsi, III Cenevrə Konvensiyasının 13, 17, 20, 46, 52, 87, 108, 130-cu maddələri, IV Cenevrə Konvensiyasının 5, 27, 31, 32, 33, 37, 100, 127, 147-ci maddələri, 1949-cu il Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 10, 75, 85-ci maddələri, II Əlavə Protokolun 4 və 5-ci maddələri)

– köləliyin, kölə ticarəti və məcburi əməyin qadağan edilməsi (“İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannamənin 4-cü maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi, I Cenevrə Konvensiyasının 12 və 50-ci maddələri, II Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsi, III Cenevrə Konvensiyasının 13, 17, 20, 46, 52, 87, 108, 130-cu maddələri, IV Cenevrə Konvensiyasının 5, 27, 31, 32, 33, 37, 100, 127 və 147-ci maddələri, ona I Əlavə Protokolun 75-ci maddəsi, II Əlavə Protokolun 4-cü maddəsi).

– Fikir vicdan və din azadlığı hüququ (“İnsan hüquqları haqqında” Ümumi Bəyannamənin 18-ci maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 13-cü maddəsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi, Uşaq hüquqları Konvensiyasının 14-cü maddəsi, IV Cenevrə Konvensiyasının 4, 6, 7, 1, 7, 24, 28, 30, 46, II Cenevrə Konvensiyasının 36 və 37-ci maddəsi, III Cenevrə Konvensiyasının 33, 34, 35, 36, 37-ci maddələri, IV Cenevrə Konvensiyasının 17, 23, 54, 56, 76, 86, 93, 27, 38, 45, 50, 54, 56, 76, 86, 93, 1949-cu il Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 15, 53, 69, 75, 78, II Əlavə Protokolun 4, 5, 9, 12 maddələri və s.

Hələ XIX əsrdə bu problemə diqqət həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə ki, 1864-cü il 22 avqust tarixində “Quruda müharibə zamanı yaralı və xəstə döyüşçülərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Cenevrə Konvensiyası qəbul edildi. Tezliklə, 1880-ci ildə müharibədə yaralananlara praktik kömək üçün daimi təşkilat yaradıldı. 1863-cü ildə təşkil edilmiş Yaralılara kömək üzrə Beynəlxalq Komitə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə çevrildi. 1907-ci ildə “Quru müharibəsinin adət və qanunları

haqqında” Haaqa Konvensiyaları qəbul edildi. Bu Konvensiyalar hərbi əsirlərlə rəftar haqqında bəzi qaydaları özündə əks etdirirdi.

Beynəlxalq humanitar hüquq müharibənin acınacaqlı nəticələrini iki yolla aradan qaldırmağa çalışır. Birincisi, o müharibə və ya hərbi əməliyyatları aparmanın metod və vasitələrini məhdudlaşdırır. İkincisi, beynəlxalq humanitar hüquq döyüşən tərəflərin üzərinə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən və ya iştirakı dayandırmış şəxslərə qarşı mərhəmətli olmaq öhdəliyi qoyur. Aydın ki, adıçəkilən hər iki öhdəliyin realizə edilməsi birbaşa əhalinin xüsusi kateqoriyalarından olan uşaqların müdafiəsi ilə birbaşa əlaqədardır.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollarla yanaşı, bəzi digər mühüm sənədlər də qadın və uşaqların silahlı münaqişələr dövründə mülki əhalinin daha çox müdafiəyə ehtiyacı olan kateqoriyası kimi müdafiəsini nəzərdə tutur. Bunlardan “Qadınların və uşaqların fəvqəladə hallarda və silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında” BMT Bəyannaməsi (1974); BMT-nin məhbuslarla rəftara dair Minimal Standart Qaydaları (1955); BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası (1989); Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirakı ilə əlaqədar Fakültativ Protokol (2000); Silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsi sahəsində birinci növbəli tədbirlər haqqında Saziş (1993) və s. xüsusi qeyd edilə bilər. Bu sənədlər bütövlükdə və ya müəyyən müddəaları ilə uşaqların da silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsinə yönəlmişdir. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında və onlara Əlavə Protokollarda bu beynəlxalq hüquqi sənədlərin xüsusi müdafiəni təmin etdiyi 40-dan artıq maddə bilavasitə uşaqlara aiddir. Bu maddələrdə – “uşaqlar”, “uşaqlar və yeniyetmələr”, “12 yaşadək uşaqlar”, “15 yaşadək uşaqlar”, “18 yaşa çatmamış şəxslər” və “yetkinlik yaşına çatmayanlar” kimi anlayışlardan istifadə edilməklə, həmin kateqoriyadan olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır [6, s.194]. Ümumiyyətlə, fərqli yaş sərhədlərinə istinad (12, 15 və 18 yaş), eləcə də fərqli terminlərin istifadə edilməsi (yeniyetmə, yetkinlik yaşına çatmayanlar) fərqli zəifliklərin olmasını göstərir. Yaş həddi zəifliyə qarşı obyektiv tədbir hesab edilir və 12, 15, 18 yaş həddlərinə istinad müvəqqəti hədlərdən daha çox uşağın öz inkişafı dövründə xarakterizə oluna biləcəyi zəiflik dərəcəsinin fərqlərdən asılı olaraq, müdafiənin fərqli sərhədlərini müəyyən edir.

Uşaqların silahlı münaqişələrdə müdafiəsini nəzərdə tutan və bununla bağlı yaş həddi müəyyən edilən sənədlərdən biri də BMT-nin 1989-cu il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyasıdır. Bu Konvensiya uşaqlara insan hüquqlarının bütün kompleksini təmin edən universal sənəddir. Həmin Konvensiyanın 38-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər 15 yaşına çatmamış şəxslərin hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməmələrinin təmin edilməsi üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər [7, s.846]. Dövlətlər, həmçinin öz silahlı qüvvələri sıralarında 15 yaşa çatmamış istənilən şəxsləri xidmətə çağırmaqdan imtina etməlidirlər. Eyni zamanda, həmin maddənin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, 18 yaşı hələ tamam olmayan şəxslərin orduya cəlb edilməsi zamanı iştirakçı dövlətlər daha yaşlı şəxslərə üstünlük verməlidir. “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyanın 38-ci maddəsi 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 77-ci maddəsinə demək olar ki, tamamilə təkrar edir [8, s.130].

Bu istiqamətdə mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri də “Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasının “Uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə dair” Fakültativ Protokoludur. Azərbaycan Respublikası bu Protokola özünün 2 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu ilə (3-cü maddəsinin 2-ci bəndi üzrə müvafiq Bəyanatla) qoşulmuşdur. Bəyanatın əsas məğzi ondan ibarətdir ki, hərbi xidmətin müəyyən edilmiş tələblərinə cavab verən AR vətəndaşları və digər şəxslər hərbi məktəb kursantlarının həqiqi hərbi xidmətinə 17 yaşından könüllü daxil ola və qəbul edilə bilərlər. AR qanunvericiliyi bu cür xidmətin zorakı və ya məcburi xarakter daşımamasına, həmin şəxslərin valideynlərinin və ya qanuni nümayəndələrinin şüurlu razılığı əsasında həyata keçirilməsinə, göstərilən şəxslərə bu cür hərbi xidmətlə bağlı vəzifələr barəsində tam məlumat verilməsinə və milli silahlı qüvvələrdə xidmətə qəbul ediləndə onlardan yaşlarını təsdiq edən sənədlərin tələb edilməsinə təminat verir) qoşulmuşdur. Protokolun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər onların silahlı qüvvələrinin 18 yaşa çatmamış hərbi qulluqçularının hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməməsinə təmin etmək üçün bütün mümkün

tədbirləri görürlər [9, s.6]. 2-ci maddənin tələblərinə görə isə, iştirakçı dövlətlər 18 yaşına çatmamış şəxslərin bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinə məcburi çağırışa cəlb edilməməsinə təmin edirlər. 3-cü maddənin 3-cü hissəsinin tələblərinə görə, 18 yaşına çatmamış şəxslərin öz milli silahlı qüvvələrinə könüllü çağırışına yol verən iştirakçı dövlətlər zəmanət verirlər ki, onlar minimum olaraq aşağıdakıları təmin edəcəklər: belə çağırış həqiqətən könüllü xarakter daşsın; belə çağırış şəxsin valideynləri və ya qanuni qəyyumlarının şüurlu razılığı ilə həyata keçirilsin; belə şəxslər bu cür hərbi xidmətlə bağlı mükəlləfiyyət barədə tam həcmdə məlumatlandırılmış olsunlar; belə şəxslər onların milli hərbi xidmətə qəbulundan əvvəl öz yaşları haqqında etibarlı şəhadətnamə təqdim etsinlər.

Daha sonra, Protokolun 5-ci maddəsinin göstərişinə əsasən, bu Protokoldakı heç bir müddəə iştirakçı dövlətin qanunvericiliyində və ya beynəlxalq müqavilələrdə və beynəlxalq humanitar hüquqda olan, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə böyük dərəcədə kömək edən müddəaları istisna edən əsas kimi təfsir edilə bilməz [10, s.110]. Protokolun 8-ci maddəsində isə göstərilir ki, hər bir iştirakçı dövlət Protokolun bu iştirakçı dövlət üçün qüvvəyə minməsindən sonra iki il müddətində Uşaq Hüquqları üzrə Komitəyə məruzə təqdim edir. Məruzədə bu Protokolun müddəalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar özünün gördüyü tədbirlər, o cümlədən iştirak və çağırışa aid müddəaların həyata keçirilməsi məqsədilə görülmüş tədbirlər haqqında əhatəli məlumat verilir.

Beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı uşaqlar mülki əhalinin müharibə zamanı müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasının himayəsi altında olan şəxslər kateqoriyasına daxildirlər. Bunun nəticəsində uşaqlar əsasən himayə altında olan şəxslərlə rəftara dair bütün müddəaların fəaliyyət dairəsi altına düşürlər. 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasının “Himayədə olan şəxslərin statusu və onlarla rəftar” adlanan III hissənin birinci bölməsinin 27–34-cü maddələri sırf bununla bağlıdır və ümumi müdafiəni nəzərdə tutur. 27-ci maddədə qeyd edilir ki, himayədə olan şəxslərlə insani rəftar edilməli, onlar hər cür zorakılıq əməllərindən və ya hədələnməkdən, təhqirlərdən və kütlənin marağından qorunmalıdırlar [11, s.179]. Bundan başqa, həmin maddədə diqqəti cəlb edən daha bir məqam 3-cü bənddədir. Burada qeyd edilir ki, münaqişə tərəfləri yaşa aid müddəaları nəzərə almaqla, hakimiyyəti altında olan himayədə olan bütün şəxslərə heç bir ayrı-seçkilik qoymadan eyni cür rəftar etməlidir. Himayədə olan şəxslərə məlumat almaq və ya digər məqsədlərlə fiziki və ya mənəvi təzyiq göstərilməsinin yolverilməzliyi də IV Cenevrə Konvensiyasının 31-ci maddəsində qeyd edilir. Eyni zamanda, himayədə olan şəxslərin fiziki iztirablara və ya məhvəyə səbəb ola biləcək hər hansı tədbirlər görmək də qadağan edilir. Bu qadağa təkcə qəsdən adam öldürməyə, işgəncəyə, cismani cəzalara, xəsarət yetirilməsinə və ya himayə altında olan şəxsin tibbi müalicəsi zərurətindən irəli gəlməyən tibbi və ya elmi eksperimentlərə deyil, həm də, mülki və ya hərbi hakimiyyət orqanları nümayəndələrinin əl atdığı hər cür digər zorakılığa da şamil edilir.

Mülki əhalinin bir hissəsi kimi uşaqlar beynəlxalq humanitar hüququn müharibənin aparılmasının metod və vasitələrinə dair normaların dairəsi altına düşürlər. Buna dair müddəalar I Əlavə Protokolun “Mülki əhali” adlanan IV hissəsinin birinci fəslinin 48-ci maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, münaqişənin tərəfləri mülki əhaliyə hörməti və müdafiəni təmin etmək üçün hər zaman mülki əhali ilə kombatantlar arasında fərq qoyulmalı və buna uyğun olaraq, öz əməliyyatlarını ancaq hərbi obyektlərə qarşı yönəltməlidirlər. II fəslin 51-ci maddəsinin əsas məğzi isə birmənalı şəkildə bütövlükdə mülki əhalinin və ya ayrı-ayrı mülki şəxslərin hücum, həmlə obyektli olmasının qadağan edilməsidir. Bundan başqa, bu maddədə seçim etmədən hücumlar qadağan edilir və bu ifadənin anlayışı, yəni bu ifadə altında hansı davranış formalarını əks etdirdiyi izah edilir. Eləcə də mülki əhaliyə və mülki şəxslərə əvəzçixma yolu ilə də həmlələr qadağan edilir.

I Əlavə Protokolun 77-ci maddəsi müəyyən edir ki, uşaqlara xüsusi hörmət göstərilməli və onlar hər hansı əxlaqsız qəsdlərdən müdafiə olunmalıdırlar. Münaqişənin tərəfləri uşaqları onların yaşına və ya hər hansı başqa səbəbə görə tələb olunan qayğı və yardımla təmin edirlər.

II Əlavə Protokolun 4-cü maddəsində nəzərdə tutulur ki, uşaqlar onların ehtiyacı olan qayğı və yardımla təmin edilir. Bu maddədə yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumi qaydanı konkretləşdirir, uşaqlara aid xüsusi tədbirlər sadalanır. II Əlavə Protokolun 4-cü maddəsinin quruluşu göstərir ki, bu Protokolun müəllifləri qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı uşaqların müdafiəsini kifayət qədər

əhəmiyyətli hesab edirlər və bizə bunu deməyə əsas verir ki, uşaqların bu tip silahlı münaqişələr zamanı xüsusi müdafiə prinsipi həmin maddə ilə təmin edilir. Uşaqların hərbi əməliyyatların nəticələrindən müdafiəsi haqqında müddəalara nəzər salsaq görürük ki, I Əlavə Protokolda əks olunmuş məqsədlərə uyğun olaraq, yeni doğulmuş uşaqlar yaralılara bərabər tutulur. 15 yaşına çatmamış uşaqlar və 7 yaşınadək uşaqları olan analar IV Cenevrə Konvensiyasının 14-cü maddəsinə əsasən beynəlxalq silahlı münaqişələrdə iştirak edən tərəflərin yaratmalı olduqları sanitariya və ya təhlükəsizlik zonalarına qəbul edilməli olan mülki əhali kateqoriyasına daxildirlər [12, s.173]. Analoji şəkildə uşaqlar və yenidən dünyaya uşaq gətirmiş analar, IV Cenevrə Konvensiyasının müddəalarına uyğun olaraq, təhlükə altında olan və ya mühasirəyə alınmış ərazilərdən təxliyə edilməli olan mülki şəxslər kateqoriyasına daxildirlər.

I Əlavə Protokolun 78-ci maddəsində çox ciddi şərtlər altında olsa da, uşaqların təhlükəsizliyi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz səbəblərə əsasən, vacib olduğu hallarda onların müvəqqəti təxliyəsi nəzərdə tutulur. Qeyri beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə isə II Əlavə Protokol müəyyən hallarda uşaqların hərbi əməliyyatlar baş verən zonalardan eyni dövlətin ərazisi daxilində daha təhlükəsiz yerlərə təxliyə olunmalarını nəzərdə tutur.

IV Cenevrə Konvensiyasının da bir çox maddələri uşaqların xüsusi tələbatlarını nəzərə alır. Belə ki, hər bir Yüksək Razılığa gələn Tərəf 15 yaşınadək uşaqlar, hamilə qadınlar və zahılar üçün nəzərdə tutulan zəruri ərzaqdan, pal-paltardan və qüvvətləndirici vasitələrdən ibarət bağlamaların sərbəst keçidinə icazə verməlidir. İşğalçı dövlət milli və yerli hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıq etməklə uşaqlara qayğının və uşaqların təlim-tərbiyəsinin həvalə olunduğu təsisatların müvafiq surətdə fəaliyyət göstərməsinə köməklik etməlidir. Himayədə olan şəxsləri internə edən münaqişə tərəfləri onların pulsuz saxlanmasını, habelə onlara sağlamlıq vəziyyətlərinin tələb etdiyi tibbi yardımın göstərilməsini təmin etməyə borcludurlar. Bu xərclərin ödənilməsi üçün internə edilən şəxslərin müavinətlərindən, əmək haqlarından və ya onlara çatması vəsaitlərdən heç bir məbləğ tutula bilməz. Hamilə qadınları, südəmə körpəsi olan anaları və 15 yaşınadək uşaqları internə edən münaqişə tərəfi onların fizioloji tələbatlarına uyğun əlavə qida verməlidir.

I Əlavə Protokola uyğun olaraq, humanitar yardım əməliyyatları həyata keçirilərkən, yardım yüklərinin bölüşdürülməsində IV Cenevrə Konvensiyasına və I Əlavə Protokola uyğun olaraq xüsusi güzəştlər və xüsusi müdafiə ilə təmin edilməli olan şəxslərə, uşaqlara, hamilə, zahı qadınlara və uşaq əmizdirən analara üstünlük verilməlidir. Bundan başqa, I Əlavə Protokol Razılığı gələn Yüksək Tərəflər və münaqişə tərəflərinin üzərinə beynəlxalq silahlı münaqişələr nəticəsində ayrı düşmüş ailələrin yenidən birləşdirilməsinə mümkün olan bütün yollarla köməklik göstərmək kimi ümumi öhdəlik qoyur. Uşaqların vətəndaşlıq vəziyyətlərinin toxunulmazlığı prinsipinə uyğun olaraq, IV Cenevrə Konvensiyası işğalçı dövlətə uşaqların ailə və ya vətəndaşlıq vəziyyətlərini dəyişməyi qadağan edir. Uşaqların müdafiəsinin digər aspekti IV Cenevrə Konvensiyasının 51-ci maddəsində diqqəti cəlb edir. Bu maddədə işğalçı dövlətə himayədə olan 18 yaşına çatmamış şəxsləri işləməyə məcbur etmək qadağan edilir [13, s.202].

IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən, münaqişədə olan tərəflər 12 yaşınadək olan bütün uşaqların şəxsiyyətinin tanınma lövhəciyi gəzdirməsi ilə və ya hər hansı digər üsulla müəyyən edilə bilməsi üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər. İşğalçı dövlət uşaqların şəxsiyyətinin müəyyən edilməsinə və valideynlərinin qeydə alınmasına köməklik göstərməli, eləcə də himayədə olan şəxslərin işləri üzrə Məlumat Bürosu çərçivəsində şəxsiyyəti barəsində şübhə olan uşaqların şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi bölmə yaradılması üçün bütün mümkün tədbirləri görməlidir. Bundan başqa, IV Cenevrə Konvensiyası münaqişə tərəfinin ərazisində və ya onun işğal etdiyi ərazidə olan bütün şəxslərin öz ailə üzvlərinə, onların harada olmalarından asılı olmayaraq, sırf ailə xarakterli məlumatlar verə bilmək, habelə onlardan bu cür məlumatlar ala bilmək hüquqlarını tanıyır. Cenevrə Konvensiyaları ilə yaradılmış sistem, eləcə də, Cenevrə Konvensiyaları ilə Axtarış üzrə Mərkəzi Agentliyin üzərinə qoyulmuş funksiyalar valideynlərə münaqişədə olan tərəflərin hakimiyyəti altında olan uşaqları haqqında məlumat almaq imkanı verir.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə münasibətdə II Əlavə Protokol nəzərdə tutur ki, müvəqqəti ayrı düşmüş ailələrin yenidən birləşməsinə kömək göstərilməsi üçün münaqişə tərəfləri bü-

tün zəruri tədbirləri görməlidirlər. Uşaqların döyüş əməliyyatları aparılan ərazilərdən müvəqqəti olaraq ölkə daxilində daha təhlükəsiz ərazilərə təxliyə edilməsi, onların valideynlərinin qanuna və ya adətə əsasən uşaqlara qayğı üçün başlıca məsuliyyət daşıyan şəxslərin razılığı ilə mümkündür. Cinayət əməli törədərkən 18 yaşına çatmamış şəxslər barəsində ölüm hökmü çıxarılmamalı, hamilə qadınlar və azyaşlı uşaqları olan analar barəsində belə hökm icra edilməməlidir. Bununla əlaqədar ədəbiyyatda qeyd edilir ki, Konvensiyanın 68-ci maddəsinin 4-cü bəndi mütləq yaş həddi kimi 18 yaş müəyyən edir və bu yaş həddinə çatmamış şəxslərə münasibətdə əgər hətta belə qərarın tətbiqini mümkün edən digər bir sıra şərtlər mövcud olsa belə, ümumiyyətlə, belə hökm çıxarılmamalıdır. Bu müddəə bir çox dövlətlərin cinayət məəcəllələrində əks olunan müvafiq müddəalara uyğundur və 18 yaşına çatmayan şəxslərin öz hərəkətlərinin əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyətinə malik olmamaları, düzgün qərar qəbul etmək iqtidarında olmamaları və çox zaman başqalarının məcburiyyəti və ya təsiri altında hərəkət etmələrinə əsaslanır [14, s.272]. IV Cenevrə Konvensiyasının müddəalarına əsasən, münafişinin tərəfləri müharibə nəticəsində yetim qalmış və ya öz ailələrindən ayrı düşmüş 15 yaşınadək uşaqların başlı-başına qalmamasını və bütün hallarda onların saxlanması, öz dini etiqadlarını həyata keçirmələrini və təlim-tərbiyəsini asanlaşdırmaq üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər. Onların təlim-tərbiyəsi, imkan daxilində, eyni mədəni ənənələrə malik olan şəxslərə həvalə edilməlidir. Bu uşaqların münafişə müddətində bitərəf ölkədə qəbul edilməsi də məhz bu prinsipə uyğun həyata keçirilməlidir. İşğalçı dövlət müharibə nəticəsində yetim qalmış və ya öz valideynlərindən ayrı düşmüş, yaxın qohumlarından və ya dostlarından qayğı görməyən uşaqların, əgər mümkündürsə, onların öz milliyyətindən, dinindən və dilindən olan şəxslər tərəfindən saxlanması və təhsil verilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər. I Əlavə Protokola əsasən, uşaqlar silahlı münafişələrlə bağlı səbəblərə görə həbs edildikdə, tutulduqda və ya internə edildikdə, yaşlılardan ayrı binalarda saxlanılır və bu zaman ailələrin ayrılıqda yerləşdirildiyi hallar istisna edilir.

Hərbi konfliktlər dövründə uşaqların müdafiəsi BMT-nin xüsusi diqqətində olmuşdur. 1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən “Fövqəladə vəziyyətlər və hərbi konfliktlər dövründə Qadınların və uşaqların müdafiəsi haqqında” Bəyannamə qəbul edilmişdir. 10 oktyabr 1995-ci il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Qətnamə bütün ölkələrə ekstremal hərbi konfliktlər dövründə olan uşaqların müdafiəsini nəzərdə tutan dəqiq tövsiyələr nəzərdə tutur. 1993-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 48/157 sayılı “Hərbi konfliktlər dövründə uşaqların müdafiəsi” adlı qətnamə ilə bilavasitə bu məqsədlərlə xüsusi ekspert (məruzəçi) postu yaradılmışdır. 1996-cı ildə bu vəzifəyə Olara A.Otunnu təyin edilmişdir.

BMT-nin əməliyyatlarında isə BMT Baş Katibinin 29 oktyabr 1998-ci il tarixli bəyanında göstərilirdiyi kimi, 25 yaşdan aşağı olmayan mülki polis və hərbi müşahidəçilər, 21 yaşdan yuxarı olan hərbi qulluqçular iştirak etməlidirlər.

Bir sıra qəbul edilmiş sənədlər də hərbi konfliktlər dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Belə ki, 1998-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma statutu ilə 15 yaşına qədər uşaqların milli hərbi qüvvələrin tərkibinə yığılması və cəlb edilməsi, onlardan hərbi hərəkətlərdə istifadə edilməsi hərbi cinayətlər kimi xarakterizə edilir. 1999-cu il tarixli 182 sayılı BƏT Konvensiyası 18 yaşına qədər uşaqların hərbi konfliktlərdə istifadə edilməsi üçün məcburi və zorla yığılmasını qadağan edir

Bu istiqamətdə spesifik dövlətdaxili normativ-hüquqi akt kimi “Mülki şəxslərin müdafiəsi və hərbi əsirlərin hüquqlarının qonması haqqında” 1995-ci il AR Qanunu qeyd edilə bilər. Bu Qanunun Preambulası daha diqqətəlayiqdir. Burada deyilir ki, bu Qanun beynəlxalq humanitar hüquq normalarının, insanla humanist rəftar edilməsi, onun şəxsiyyətinə və şərəfinə hörmət bəslənməsi üçün dövlət təminatları müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini, müxtəlif səbəblərdən silahlı münafişə zonasına düşmüş mülki şəxslərin müdafiəsi və hərbi əsirlərin hüquqlarının qorunması üçün təminatların AR tərəfindən qeyd-şərtsiz təsdiq olunmasını əsas götürməklə qəbul edilir.

Nəticə

Beləliklə, uşaqların hərbi konfliktlər dövründə müdafiəsi ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi konfliktlər dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi aktual olmaqla, xüsusi diqqət tələb et-

məklə, bu sahədə yeni yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını şərtləndirir. Bu zaman, ilk növbədə, həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli konfliktlər dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsini özündə tamamilə yekdil formada əks etdirə bilən yeni beynəlxalq-hüquqi sənədin qəbul edilməsi zəruriliyi bildirilməlidir. Bu beynəlxalq sənəddə isə hərbi konfliktlər dövründə bütün uşaqların hüquqlarının müdafiəsinin nəzərdə tutulması, 18 yaşdan aşağı uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsinin şərtsiz qadağan edilməsi, böyüklərə nisbətən uşaqların yüksək hüquqi müdafiəsinə əməl edilməsi və s. kimi məsələlər ətraflı şəkildə əks etdirilməlidir. Eyni zamanda, hərbi konfliktlər dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu istiqamətdə xüsusi nəzarət orqanının təkmilləşdirilməsi, BMT-nin bu sahədə rolunun artırılması, daha sonra, milli səviyələrdə səmərəli nəzarət mexanizminin formalaşdırılması zəruriliyi və s. qeyd edilməklə əsas müddəalar müəyyən edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Шакуро Е. Женщины и дети-беженцы в вооруженных конфликтах. http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=445&itemid=52.
2. Права ребенка. Дополнительный доклад Специально представителя генерального секретаря о положениях детей в вооруженных конфликтах господина Олари Отунну, представленный в соответствии с резолюцией. 53/128. Г.А. ООН E/C № 4/2000/71.
3. UNICEF. Annual Report 1999. p.13.
4. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Xocalı soyqırımının 17-ci ildönümü ilə əlaqədar Bəyanatı. 23 fevral 2009-cu il.
5. Əliyev Ə. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, 2009, 490 s.
6. Lachenmann Frauke, Rüdiger Wolfrum. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford University Press, 2017, 1488 p.
7. Saul Ben, David Kinley, Jaqueline Mowbray. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Cases, Materials, and Commentary. OUP Oxford, 2014, 1292 p.
8. Shah Sikander Ahmed. International Law and Drone Strikes in Pakistan: The Legal and Socio-political Aspects. Routledge, 2014, 257 p.
9. Sonja C. Grover. Child Soldier Victims of Genocidal Forcible Transfer: Exonerating Child Soldiers Charged With Grave Conflict-related International Crimes. Springer Science & Business Media, 2012, 304 p.
10. Bisset Alison. Blackstone's International Human Rights Documents. Oxford University Press, 2016, 504 p.
11. Oberleitner Gerd. Human Rights in Armed Conflict. Cambridge University Press, 2015, 431 p.
12. David M. Rosen. Child Soldiers: A Reference Handbook. ABC-CLIO, 2012, 323 p.
13. Scott Leckie, Anne Gallagher. Economic, Social, and Cultural Rights: A Legal Resource Guide. University of Pennsylvania Press, 2011, 776 p.
14. Комментарий к Дополнительному протоколу II от 8 июня 1977 года к Женевским Конвенциям от 12 августа 1949 года, касающемуся защиты жертв вооруженных конфликтов немеждународного характера. 2-ое изд. М., МККК, 2000, с.272.
15. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. R.Mehdiyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 612 s.

Аннотация

Проблема защиты прав детей во время вооруженных конфликтов

Н.А.Адиллов

В статье подробно анализируются вопросы защиты прав детей в период вооруженных конфликтов, на основе международной практики, а также разнообразия мнений, существующих в литературе. Отмечается, что права детей являются составной частью единой системы прав и свобод человека. Но специфика прав детей требует более глубокого и отличного от других подхо-

да к проблеме. В то же самое время необходима разработка конкретных нормативов в отношении отдельных категорий детей (инвалидов, жертв вооруженных конфликтов, беженцев, лишенных родительской опеки и т.д). Следует отметить, что для достижения эффективности в сфере правового регулирования в этом направлении необходимо принятие международной конвенции по правам детей во время вооруженных конфликтов, с учетом всех принятых международных документов, а также необходимо создание международного механизма контроля для обеспечения прав, отраженных в этих документах. Очень важно, чтобы этот мониторинговый механизм регламентировал вопросы ответственности за нарушение международных норм, наряду с рассмотрением соответствующих отчетов стран-участниц.

Ключевые слова: вооруженные конфликты, права детей, права человека, международные конвенции, национальное право, международный контроль, национальные институты, национальное законодательство, международное сообщество, национально-правовая имплементация, жертвы войны.

Summary

The problem of child protection during armed conflicts

N.A.Adilov

The comprehensive overview of the issues related to children's rights during armed conflicts is provided in this article based on the international experience as well as diverse opinions existing in the legal literature. It should be noted that children's rights constitute an integral part of the unified system of human rights and freedoms. Nevertheless, the specifics of children's rights require more in-depth and alternative approach towards the problem. Series of precise regulations are also needed while approaching children from different categories (with disabilities, victims of armed conflicts, from internally displayed communities, deprived of parental care, etc.). Moreover, to ensure effectiveness in the field of legal regulations regarding this issue, it is important to adopt a unique convention informed by the human rights provisions reflected in other international documents and exclusively dedicated to the protection of children in armed conflicts alongside creation of a specific international treaty body for monitoring of the rights to be reflected in the proposed document. It is crucial that in addition to consideration of the reports from the state parties, this monitoring mechanism is inclusive of the specific accountability regulations for the violation of international norms.

Keywords: armed conflicts, children's rights, human rights, international treaties, national law, international monitoring, national institutions, national legislation, international community, national legal implementation, victims of war.

UOT 159.9

HƏRBİ KOLLEKTİVDƏ ZABİT VƏ KURSANT MÜNASİBƏTLƏRİ

leytenant R.M.Maniyeva
Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Lisey
E-mail: psixo_logiya@mail.ru

Xülasə. Məqalədə hərbi kollektivdə kursant və zabıt münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinə nəzər yetirilmiş, hərbi təhsil müəssisələrində kursant şəxsiyyətinin formalaşmasında komandirlərin fəaliyyəti təhlil olunmuşdur. Kursant və zabıt münasibətlərində zabitin şəxsi keyfiyyətlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bu amilin vacibliyi məsələsi öyrənilmişdir.

Açar sözlər: hərbi kollektiv, tərbiyə, kursant, komandir, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, hərbi mədəniyyət.

Zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli və strateji coğrafi-siyasi mövqeyinə görə daim güclü dövlətlərin təzyiqinə məruz qalan Azərbaycan xalqı əsrlər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə apararaq mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əsas vəzifəsi dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və Azərbaycan xalqının azadlığını qorumaqdır. Bu səbəbdən müasir dövrdə tələb olunan standartlara cavab verən güclü ordunun yaradılması dövlətimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Güclü ordunun yaradılmasının əsas tərkib hissəsi sülh və müharibə dövründə ordumuzun əsas tərkibini təşkil edən mütəşəkkil zabıt heyətinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Hazırda Silahlı Qüvvələrdə yeni hərbi kollektivin yaradılması və Vətəni müdafiə edən şəxsi heyətin tərbiyə olunması barədə ikitərəfli iş aparılır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Müharibə etmək, sadəcə, müxtəlif istiqamətlərdən atəş açmaq deyil. Bu, mükəmməl təcrübə, təkmil hazırlıq və yüksək döyüş ruhu tələb edir”.

Bir çox hərbi-nəzəri ədəbiyyatların təhlilini apardığımız zaman aydın görə bilərik ki, peşəkar zabıt heyətinin formalaşmasına verilən tələblər hər bir millətin norma və dəyərlər sisteminə uyğun olaraq müxtəliflik kəsb edir. Bu müxtəliflik yalnız milli dəyərlər sisteminin deyil, həm də dövlətlərin Silahlı Qüvvələrin təşkilinə ayırdıqları diqqətin səviyyəsi ilə də əlaqədardır.

Silahlı Qüvvələrin hərbi qulluqçularına zabıtlar, gizirlər, miçmanlar, çavuşlar, əsgərlər və hərbi təhsil müəssisələrinin kursantları aiddir. Silahlı Qüvvələrdə peşəkar keyfiyyətlərə malik kadrların hazırlanması indiki vəziyyətdə ordumuz üçün çox vacib vəzifələrdən biridir.

Hərbi şəxsiyyətini sosial əlaqədən və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz real həyatda tez-tez şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə mövcud normalara uymayan hallarla rastlaşırıq. Kollektivdə insanlar arasında fərdi və ya qrup şəklində baş verən müxtəlif münasibətlərin şahidi olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə mövcud olan etik normalar həm də hərbi kadrların davranışında öz əksini tapmalı və gələcək fəaliyyətinin proqramlaşdırılmasının əsas tərkib hissəsi olmalıdır.

İqtisadi böhranların baş verməsi müxtəlif sosial qruplarda xidməti münasibətlər mədəniyyətinin formalaşma məsələsini ön plana çəkdi. Xidmət anlayışı bizim üçün heç də az maraq kəsb etmir. Elmi ədəbiyyatlarda bir çox xidmət sahələri mövcuddur ki, onlardan bizim üçün əsas maraq doğurarı Silahlı Qüvvələrdə hərbi borcun Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən icra olunan “hərbi xidmət” sahəsidir. Hərbi xidmət dövlət xidmətinin xüsusi növü olub, hərbi qulluqçuların təhsil və ağır əməyini özündə birləşdirən mürəkkəb fəaliyyət sahəsidir. Xidməti münasibətlərdə mədəniyyət amili öz davranışında bütün əxlaq və nizamnamə qaydalarına əməl edən hərbi qulluqçuların şəxsiyyətlərarası münasibətləri ilə əlaqədardır [1].

İnsanlar arasında xidməti münasibətlərin xüsusi forması kimi ünsiyyət anlayışını fərqləndirmək olar ki, bu anlayış şəxslər arasında maddi və mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsi kimi başa düşülür. Beləliklə, ünsiyyət anlayışının təhlili onun dillə və ya başqa işarə sistemi ilə informasiyanın, fikirlərin,

hisslərin, təcrübənin, bacarıq və qabiliyyətinin maddi və mənəvi mübadiləsinin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin spesifik növü olduğu nəticəsinə gətirib çıxarır. Hərbi qulluqçu ünsiyyətin həm obyekt, həm də subyekt kimi qiymətləndirilir.

Xidməti münasibətlərdə yüksək mədəniyyət Azərbaycan zabitinin peşəkar keyfiyyəti kimi nəinki rəhbərlik, həm də tabeliyində olan şəxsi heyəti tərbiyə etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Xidməti münasibət mədəniyyəti dərin analiz tələb edən, mürəkkəb, spesifik anlayışdır. Bununla əlaqədar olaraq “xidmət”, “mədəniyyət” və “münasibət” kimi ilkin anlayışları xarakterizə etmək məqsədəuyğundur. Mədəniyyət insan gücünün və qabiliyyətinin, onun varlıq kimi inkişaf etdiyi bir prosesdir. Buna əsaslanaraq iddia etmək olar ki, şəxsiyyətə xas mədəniyyət çoxplanlı və mənəvi cəhətdən praktik təhsildir. Belə münasibət nöqtəyi-nəzərindən onun aşağıdakı struktur elementlərini seçmək olar:

- elmi-ideoloji;
- ictimai-psixoloji;
- fəaliyyət.

Birinci element özündə insanın dünya, təbiət, cəmiyyət, özü haqqında bütün biliklərinin, dünya-görüşünün, baxışının və inamının məcmusunu əhatə edir. Mədəniyyəti dərin biliklərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu element mədəniyyətin formalaşmasının əsas bünövrəsini təşkil edir.

İkinci element şəxsiyyətin yaşantılarının, hissələrinin, simpatiya və antipatiyasının xarakteristikasıdır. Elmi-ideoloji element hərbi kollektivdə ciddi nəzarət altında formalaşsa da, ikinci element sosial mühitin təsiri altında sərbəst formalaşır. İnsanlar çox vaxt ikinci elementi üstün tutur.

Üçüncü element-davranış özündə bacarıq, fəaliyyətin istənilən növünün norma və üsullarını birləşdirir. Bu elementə yiyələnmə və onun reallaşdırılması mədəniyyət haqqında məlumat verir. Bu anlamda deyə bilərik ki, mədəniyyət şəxsiyyətin fəaliyyətdəki mənəvi potensialıdır. Əxlaq normalarına ciddi riayət edib, lakin elmi hazırlığı olmayan, onların mahiyyətini dərk etməyən şəxsi yüksək mədəniyyət sahibi kimi təqdim edə bilmərik. Yəni insanın mədəni səviyyəsi özündə bu üç elementi birləşdirir [2].

Qarşılıqlı hörmət və etibar hərbi kollektivdə şəxslər arasında anlaşmanın və kollektivi idarəetmənin zəminidir. Hərbi kollektivdə istənilən effektivliyi əldə etməyin yollarından biri tabelikdə olan şəxsi heyətin milli dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaqdır. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində xidmət edən hərbi qulluqçular arasında münasibətlər Ümumqoşun nizamnamələrinin tələbləri əsasında qurulur. Lakin təcrübə göstərir ki, bəzən hərbi kollektivlərdə onun birliyini pozan münasibətlər baş verir. Bu münasibətlərin qarşısının alınması məsələsi Silahlı Qüvvələrdə xidmət edən hər bir komandirin fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsi olmalıdır [3].

Hərbi təhsil müəssisələrində xidməti münasibətlərdəki mədəniyyətin ən aktual məsələlərindən biri zabitlərin kursantlara yanaşma tərzidir. Hərbi təhsil strukturunda xidmət zamanı komandirin əsas fəaliyyət istiqaməti kursantların mənəvi-psixoloji və peşəkar hazırlığının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Hərbi kollektivdə zabit və kursant münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasında əsas məqsəd ordumuzun möhkəmləndirilməsi üçün lazım olan peşəkar zabit heyətinin formalaşdırılmasıdır.

Silahlı Qüvvələrin tədris kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətlər sosial-psixoloji fenomen kimi formalaşmış, öz xüsusiyyət və məzmununa malik olur. Bu xüsusiyyətlər sistemli araşdırma və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsasının təşkil edən fenomenlərin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Bu fenomenlərə emosional, koqnitiv və s. kimi amilləri aid etmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, kursantların tədris və intizam sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin göstəricisi bəzi aspektlərdən asılıdır:

- komandirlə olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən;
- kollektivdə olan psixoloji iqlimdən;
- öz statusundan məmnun olmaqdan;
- gələcəkdə komandir vəzifəsini tutmaq arzusunun olmasından.

Komandirlərin real münasibətlərinin onlara verilən tələblə üst-üstə düşməsi onların kursantlarla olan münasibətlərinə və kursantların tədrisdəki nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir. Zabit kursantların intizamına və tədrisinə təsir edən, sülh şəraitində hər tərəfli təşkil edilməsində əsas rol oynayan qüvvə-

lərdən biridir. Komandirlərin və kursantların fikirləri üst-üstə düşməsi onlar arasında yaranan münasibətlərdə psixoloji komfort yaradır. Komandirin qayda-qanundan kənara çıxmaq şərti ilə çətin vəziyyətlərdə öz tabeliyində olan şəxsi heyəti dəstəkləməsi və bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa köməklik göstərməsi hərbi kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin yaranmasına köməklik göstərir.

Hərbi liseyə qəbul olunan kursantların ilkin mərhələdə adaptasiyasına və sonrakı mərhələdə kollektivdəki şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə təsir edən amillərdən biri də onların aid olduqları sosial təbəqənin xüsusiyyətləridir. Kursantların maddi və ya mənəvi cəhətdən öz sosial statuslarından narazı olması onların kollektivə uyğunlaşmasında və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çətinlik yaradır. Bu kimi amillərin kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, kursantların tədris və nizam-intizam göstəricilərinə mənfi təsir etməsinin qarşısını almaq komandirlərin hərbi xidmət vəzifələrindən biridir. Zabit kollektivdə hər bir kursantın eyni hüquq və vəzifəyə malik olduğunu və onların aid olduqları sosial təbəqələrin hərbi xidmət zamanı önəm kəsb etmədiyini söz və davranışlarında tabeliyində olan şəxsi heyətə çatdırmalıdır. Hər bir kursantın özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin olmasını nəzərə almaqla komandir kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri pozmaq şərti ilə hər bir kursanta fərdi münasibət bəsləməlidir. Bu münasibət kursantlarda kollektivin lazımlı bir üzvü olması fikrinin formalaşmasına kömək ola bilər.

Zabitin hərbi xidməti zamanı əsas vəzifələrindən biri onun şəxsi nümunə göstərmək xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır. Hər bir zabit intizamlı, müstəqil qərar qəbul etməyi bacaran, təşəbbüs göstərən peşəkar hərbiçi olmaqla yanaşı, özünün şəxsi əxlaqi davranışı, hərbi intizamı ilə ilk vaxtdan təbəçiliyində olan kursantlara örnək olmalıdır.

Zabitin əxlaqi keyfiyyətləri onun hərbi təhsili, xidməti və bütün həyatı boyu formalaşır. Zabit elə əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmalıdır ki, onun tərbiyə etdiyi kursantlar gələcəyin komandiri kimi ictimai normalara uyğun əxlaq keyfiyyətlərinə yiyələne bilsinlər [4].

Kursantlarda intizamın formalaşması üzrə komandirin fəaliyyəti psixoloji struktura və mərhələli xarakterə malikdir.

Komandirin intizamla bağlı fəaliyyəti mövcud olan psixoloji proqrama əsaslandıqda səmərəli ola bilər. Bu proqrama komandirin kollektivdəki rolu, kursantların intizamının formalaşdırılmasındakı fəaliyyəti, kursantın fəaliyyətinin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması, mənfi emosiyaların uzaqlaşdırılması, qarşıya hədəfin qoyulması və fəaliyyətinin nəticəsinin təhlili aiddir.

Zabitin hərbi bölmələr və tabeliyində olanlar üzərində rəhbərliklə bağlı fəaliyyəti, ilk növbədə, onun göstərişlər vermək imkanında və zərurətində, eləcə də onların icrasına nail olmasındadır. Rəisin tabeliyində olanlara nisbətən müəyyən vəzifə öhdəlikləri və cavabdehliyi də vardır. Onun əsas vəzifəsi tabeliyində olanların fəaliyyətini bölmə üçün müəyyənləşdirilmiş norma və qaydaların tələblərinə uyğun təmin etməkdən ibarətdir. Xidməti qarşılıqlı münasibət qarşılıqlı fəaliyyətdə olan şəxslərin bir-birinə qarşı yüksək məsuliyyətini, ciddi və aydın qarşılıqlı əlaqəsini əvvəlcədən müəyyən edir. Xidməti qarşılıqlı münasibətin xüsusiyyətləri göstərir ki, o, dinamik, çoxfunksiyalıdır və hərbi qulluqçulardan şəxsi keyfiyyət, yüksək peşəkarlıq, hərbi ixtisas hazırlığı və hərtərəfli bilik tələb edir [5].

Hərbi kollektivdə komandir və kursant arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə tərbiyəvi fəaliyyət zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Kursantlar nəinki bizim gələcəyimizdir, onlar həm də bizim bu günümüzüdür. Bu səbəbdən onlara yalnız lazımi biliklərin verilməsi ilə kifayətlənmək olmaz, həm də onlara hərbi fəaliyyətdə gərəkli olan təcrübəni aşılmaq lazımdır. Bu da zabitlərin fəaliyyətində öz əksini tapır. Şəxsi heyətin tərbiyə olunmasında komandirin əsas hədəfi istənilən şəraitdə döyüş aktivliyinin və qələbəyə hədəflənən şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. Komandirin tərbiyə işindəki əsas fəaliyyəti şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə yüksək keyfiyyət və effektivlik əldə etməyə yönəlmişdir. Kursantların tərbiyə prosesində komandirin yalnız sözdən deyil, həm də öz davranış nümunələrindən istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Hərbi xidmət zamanı kursantda dünyagörüşü onun təhsil müddətində aldığı nəzəri, hərbi biliklər və zabitlərin praktik olaraq nümayiş etdirdiyi fəaliyyətlərin nəticəsində formalaşır. Komandir tabeliyində olan şəxsi heyətin sosial, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinin fərqliliyindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin hərbi kollektivdə eyni hüquq və vəzifələrə malik olduğunu daim onlara yanaşma tərzində əks etdirməlidir. Hərbi kollektivdə qarşılıqlı münasibətlər zamanı kur-

sant tənqidi təhlil apararaq ideya, fəaliyyət və davranışlarında seçim edir. Komandir təbii prosesində kursantların əldə etdikləri biliklərlə yanaşı, həm də kollektivdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən hərbi intizamın böyük rol oynadığını da nəzərə almalıdır.

Hər bir hərbi təhsil strukturunda təbii prosesinin üç subyekti olur: komandir, kursant və hərbi kollektiv. Kursant təbii prosesinin subyekti və ilk iştirakçısı kimi intellektual, fiziki və emosional amillərdə ünsiyyət və fəaliyyət prosesi əsasında formalaşan aktiv özünüinkışaf fenomenini əks etdirərək təbii təsirləri qəbul edir və ya ondan imtina edir.

Təbii prosesinin ikinci təmihüquqlu subyekti komandirdir. O, tabeliyində olan heyətin qarşısında davranış və fəaliyyətini əvvəlcədən seçməlidir. Komandir kursant kollektivində effektiv təbii prosesinin təşkilinə və aparılmasına cavabdehlik daşıyır.

Təbii prosesinin üçüncü subyekti kursantın inkişafı üçün əlverişli şərait olan, onun şəxsi ehtiyac və maraqlarını təmin edən mühitin yaradılmasıdır. Təbii prosesinin subyekti kimi hərbi kollektiv hər bir kursanta böyük təsir göstərərək onun dünyagörüşünün həyatı və hərbi iş təcrübəsinin inkişafını təmin edir. Təbii prosesində, ilk növbədə, əsas silah komandirin savadı, sadəliyi və nitqinin aydınlığıdır.

Komandir öz fəaliyyəti zamanı nəinki hər kursantla ayrı-ayrılıqda, eyni zamanda, qrup və kollektivlərlə iş aparır. Hərbi kollektivdə mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər hərbi qulluqçuların həyatında, xidmətində ünsiyyət zamanı yaranan münasibətlər sistemidir.

Digər kollektivlərdə olduğu kimi hərbi kollektivdə də qarşılıqlı münasibətlərin müsbət və mənfi, formal və qeyri-formal kimi müxtəlif növləri mövcuddur. Hərbi kollektivdə “komandir - kursant”, “böyük - kiçik” formal qarşılıqlı münasibətlərə misal ola bilər. Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər psixoloji cəhətdən əlverişli şəraitdə heç kəs tərəfindən müəyyən olunmadan öz-özünə yaranır. Onlar yandıqdan sonra mühüm psixoloji reallığa çevrilir. Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər simpatiya və antipatiyanın görünməz telləri ilə kollektivə nüfuz edərək kollektivin fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir [6].

Formal və qeyri-formal münasibətlər, adətən, bir-birini üzvi surətdə tamamlayır və kollektivin çoxcəhətli həyatı ilə uzlaşır. Bir sıra hallarda isə onlar sadəcə olaraq bir-birinə uyğun gəlmir və kollektivdə müxtəlif konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Hərbi kollektivdə qarşılıqlı münasibətlər Silahlı Qüvvələrin müvafiq nizamnamələri əsasında tənzimlənir. Belə ki, şəxsi heyət arasında həm komandir, həm də kursant intizam qaydalarına riayət edərsə, kollektivdə qayda-qanunu təmin etmiş olarlar. Qarşılıqlı münasibətlər nizamnamə tələblərinə nə dərəcədə uyğun qurularsa, zabit və kursantın qarşılıqlı fəaliyyəti də bir o qədər səmərəli olar.

Nəticə

Hərbi xidmət hərbi qulluqçuların təhsil və ağır əməyini özündə birləşdirən mürəkkəb fəaliyyət sahəsidir. Hərbi təhsil strukturunda xidmət zamanı komandirin əsas fəaliyyət istiqaməti kursantların mənəvi-psixoloji və hərbi-peşəkar hazırlığının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Hərbi kollektivdə komandir və kursant arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təbii fəaliyyətin mühüm rolu vardır. Komandirin təbii işindəki əsas rolu şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə yüksək keyfiyyət və effektivlik əldə etməyə yönəlmişdir. Hərbi təhsil müəssisələrində xidməti münasibətlərdəki mədəniyyətin ən aktual məsələlərdən biri komandirlərin kursantlara yanaşma tərzidir. Hərbi kollektivdə zabit və kursant münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasında əsas məqsəd ordumuzun möhkəmləndirilməsi üçün lazım olan peşəkar zabit heyətinin formalaşdırılmasıdır.

Xidməti münasibətlərdə yüksək mədəniyyət Azərbaycan zabitinin peşəkar keyfiyyəti kimi nəinki rəhbərlik, həm də tabeliyində olan şəxsi heyəti təbii etmək üçün əhəmiyyətlidir. Hərbi kollektivin subyekti kimi kursant və zabit münasibətlərinin formalaşmasında hər iki tərəfin şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınması və kollektivdə qoyulan tələblərə əməl olunması bu münasibətlərin effektivliyinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Qasımov C.Ə., Şəfiyeva E.İ., Əhmədov N. Hərbi Psixologiya. Bakı: "Vətən", 2004. 264 s.
2. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностноеобщение.-Питер: СПб, 2003. 544 с.
3. Şəfiyeva E.İ. Komandir fəaliyyətinin elmi-psixoloji əsasları. AMEA-nın xəbərləri tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası 2004. №4, s.231-237.
4. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: "Elm", 2006. 332s.
5. Şəfiyeva E.İ. Hərbi Psixologiyanın aktual problemləri. Dil və Ədəbiyyat jurnalı, 2003. №3 (37), s.89-91.
6. Şəfiyeva E.İ. Hərbi Psixologiyanın aktual problemləri. Dil və Ədəbiyyat jurnalı, 2003. №3 (37), s.89-91.

Аннотация**Взаимоотношения между офицерами и курсантами в военном коллективе
Р.М.Маниева**

В статье рассматриваются разные стороны взаимоотношений между офицерами и курсантами. А также проанализирована деятельность офицера в формировании личности курсанта. В статье отмечено важность личностных качеств офицера для формирования межличностных отношений с курсантами.

Ключевые слова: воинский коллектив, курсант, командир, межличностные отношения, военная культура, воспитание.

Summary**The relationships between the officers and cadets in the military collective
R.M.Manieva**

The paper deals with the role of officer's in the formation of cadet personality. The importance of personal officer qualities in the formation of interpersonal relationships with cadets has been also analysed in the article.

Keywords: military collective, cadets, commander, interpersonal relations, military culture, education.

УДК 355.354:351/354

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ АВИАЦИЯ СССР В 1920-х ГОДАХ: ПЕРВЫЕ ШАГИ СТАНОВЛЕНИЯ

кандидат технических наук А.А.Челобитченко

кандидат педагогических наук Р.Н.Серветник

кандидат технических наук А.В.Алексеев

Национальный Университет Обороны Украины имени Ивана Черняховского

Аннотация. На основе анализа разнообразных источников с учетом внутренних и внешних факторов воссоздана картина и проведено обобщение опыта государственного управления по становлению стратегической авиации Советского Союза в 1920-х годах. Установлено, что первыми шагами по ее воссозданию была закупка за рубежом самолетов, изготовленных по проектам французских и немецких авиаконструкторов.

Ключевые слова: тяжелая бомбардировочная авиация, стратегическая авиация, дальняя авиация, многомоторный бомбардировщик, эскадрилья, военное и политическое руководство, государственное управление, концессия, обороноспособность государства.

Постановка научного задания и его актуальность. Актуальным заданием военной истории является исследование зарождения, становления и развития отдельных видов вооруженных сил и родов войск. В полной мере это касается всех видов Вооруженных Сил (ВС), а в первую очередь, родов авиации Военно-Воздушных Сил (ВВС), одним из которых является тяжелая бомбардировочная или стратегическая (дальняя) авиация. Только несколько стран в мире имеют таковую в составе собственных ВВС. Это те государства, которые могут себе позволить содержать такую компоненту. На момент распада СССР на территории Украины размещались полки и дивизии этого элитного рода авиации. Однако в настоящее время в составе ВС Украины нет такого рода авиации, как дальняя авиация, так как самолеты-ракетоносцы Ту-95МС и Ту-160, бомбардировщики-ракетоносцы Ту-142 и Ту-22М2 (М3), что к нему принадлежали, постепенно были утилизированы [1].

Анализ всех этапов становления и развития дальней авиации является важным научным заданием потому, что современная военно-политическая обстановка требует переосмысления этих процессов в контексте механизмов государственного управления сектором безопасности и обороны страны, что должно выступать надежным залогом недопущения повторения предыдущих ошибок.

Анализ мероприятий политического и государственного руководства СССР по становлению стратегической авиации в 1920-х годах позволяет систематизировать опыт и сформулировать обоснованные рекомендации, на основании которых могут быть предложены конкретные управленческие мероприятия (решения) по повышению обороноспособности Украины.

Анализ предыдущих исследований. Отдельными направлениями возрождения, становления и развития авиации в контексте военной истории, реформирования ВС, военной безопасности и военного искусства занимались известные ученые В. Шавров, Г. Катышев, А. Лапчинский, А. Цыкин, Г. Рощин, Д. Соболев, С. Сидоров и другие. Каждый из них исследовал узкий круг научных вопросов, которые отдаленно касаются темы, которая определена в этой статье.

В предыдущей работе авторы статьи в определенной мере восполнили существующие пробелы в истории зарождения дальней авиации [2]. Однако этот процесс в первые годы СССР остался вне поля зрения исследования. Отечественные и зарубежные историки ограничивались лишь подготовкой отдельных изданий, в которых основное внимание сосредоточивалось на разработке советских самолетов в период между мировыми войнами и почти не касались вопросов закупки самолетов иностранного производства. Исследователь А. Харук в своих трудах достаточно подробно рассмотрел различные аспекты авиации от ее зарождения на

территории Украины, как составляющей Российской империи, и участия в боевых действиях Первой мировой войны [3] до выпуска самолетов на авиазаводах, которые располагались на этой территории [4]. Однако в его исследованиях остались без внимания вопросы становления дальней авиации в СССР, в частности закупка и поставка соответствующих самолетов из других стран. А. Цыкин в своей работе [5] раскрыл основные вехи создания дальней авиации, акцентируя внимание на решающей роли правящей коммунистической партии, но недостаточно осветил процессы, связанные с возрождением стратегической авиации в СССР.

Определенный вклад в историографию сделал и Г. Рошин. В своей работе [6] он основательно исследовал развитие стратегической авиации после Второй мировой войны до распада СССР, однако не освещал возрождение этой авиации СССР в 1920–1930 годах. Д. Соболев [7] раскрыл конструктивные особенности почти всех известных в мире самолетов периода 1919–1945 годов независимо от страны их производства. А государственное регулирование процессов обеспечения ВВС СССР самолетами собственного производства и самолетами зарубежных стран автором не рассматривались.

Следовательно, наблюдается насущная необходимость провести системное исследование государственного управления процессов возрождения и становления стратегической авиации СССР в 1920-х годах, проанализировать его основные особенности, сделать определенные обобщения, которые могут выступить прочной основой для принятия государственных (управленческих) решений на современном этапе развития Вооруженных Сил государства, что и является целью данной статьи.

Новизна исследования заключается в том, что впервые системно проанализировано возрождение стратегической авиации Советского Союза после окончания гражданской войны, показаны меры государственного управления по обеспечению частей тяжелой бомбардировочной авиации самолетами иностранного производства и созданию первых организационных структур в ВВС, которые стали основой для будущих частей дальней авиации.

Изложение основного материала исследования. Мероприятия органов государственной власти по возрождению дальней авиации в 20-х годах прошлого века проводились в сложной обстановке, которая имела место внутри и снаружи страны после завершения Первой мировой и гражданской войн. В условиях громадных разрушений в стране началось форсированное строительство социализма, а новая экономическая политика, провозглашенная в 1921 году, характеризовалась принятием целой системы мероприятий, направленных на создание условий для возрождения экономики страны. Именно крепкая экономика должна была обеспечить надежную обороноспособность молодому государству. Существующая на то время изоляция страны от окружающего мира, а фактически непризнание Советской России мировым сообществом вследствие игнорирования советским правительством требований последнего о возврате 18,5 млрд. золотых рублей долгов царского и Временного правительств, не позволяли спокойно и обеспечено воплощать в жизнь решения X партийного съезда, уверенно управлять государством его руководителям. Поэтому в октябре 1921 года советское правительство выразило готовность к проведению переговоров со странами Антанты относительно выплаты довоенных долгов при условии дипломатического признания Советской России, предоставления ей кредитов и возмещения ущерба, нанесенного внешней интервенцией. Руководители стран Антанты на конференции в Генуе (10.04–19.05 1922 г.) и представители 29 стран-участников Первой мировой войны (кроме Германии) в составе “комиссии экспертов” в Гааге (15.06–19.07 1922 г.) во время обсуждения ущерба, нанесенного экономике России за годы интервенции и озвученного наркомом иностранных дел молодой страны Г. В. Чичериным в размере 39 млрд. золотых рублей, выразили несогласие. Лишь предложение заместителя наркома иностранных дел Н. М. Литвинова, который заявил, что при условии получения кредита в размере 3,2 млрд. золотых рублей и отказа стран Антанты от военных долгов, Россия готова снять свои претензии в отношении убытков от интервенции и предоставить концессии на ее территории, смогло найти понимание у всех присутствующих на переговорах. Именно предоставление концессий на

территории Советской России сыграло главную роль в вопросе становления ее стратегической авиации.

Следует отметить, что 16 апреля 1922 года в Рапалло (пригород Генуи) было подписано соглашение между Россией и Германией – странами, которые находились после Первой мировой войны в тяжелом экономическом, а Германия дополнительно и военном, положении. Это соглашение предусматривало, в частности, развитие торговых, экономических и правовых связей на основе принципа максимального благоприятствования. В пятой статье соглашения отмечалось: “Оба правительства будут в доброжелательном духе идти навстречу хозяйственным потребностям обеих стран” [8]. После ратификации Рапальского договора начальник ВВС РККА А. П. Розенгольц в письме к председателю Реввоенсовета Л. Д. Троцкому писал: “Заключение русско-германского договора, разумеется, необходимо использовать для ускорения переговоров о совместной с нами организации в России военного производства. В первую очередь можно предложить организацию авиационной промышленности, поскольку организация ее собственными силами является чрезвычайно сложной” [9].

Для Германии договор в Рапалло давал определенную возможность смягчить последствия от Версальского (1919 г.) договора, ведь в 298 статье последнего отмечалось: “Военные силы Германии не должны включать в себе никакой военной или морской авиации” [10]. Именно эта статья договора сыграла положительную роль для возрождения авиации большевистской России в целом и ее тяжелой бомбардировочной непосредственно.

Основоположником зарождения дальней авиации по праву считают Игоря Ивановича Сикорского. Созданная в декабре 1914 года Эскадра Воздушных Кораблей типа “Илья Муромец”, конструктором которых он был, стала первым прообразом соединения стратегической авиации в мире. Сразу же после Октябрьской революции 1917 года И. И. Сикорский эмигрировал, а через несколько лет сначала была расформирована Эскадра (в июле 1922 года), а знаменитые великаны в начале 20-х годов XX ст. выработали свой ресурс, соответственно эксплуатация их была прекращена, что стало свидетельством завершения первого этапа развития стратегической авиации [2]. На некоторое время в воздушном флоте большевистской России остались только одномоторные самолеты, которые при определенных условиях могли использоваться в качестве легких бомбардировщиков. Тогдашнее положение в авиации Советской России охарактеризовал М. В. Фрунзе: “Что можно сказать о воздушном флоте? Такого у нас нет. Поскольку нельзя серьезно считать те несколько сотен аппаратов, которые среди летчиков известны под названием “гробы” [11]. В то время встала задача поиска государственных рычагов относительно путей выхода из ситуации, сложившейся после окончания войны 1917–1921 годов.

Бывший командир героических “муромцев” В. М. Ремезюк подал в декабре 1924 года начальнику штаба ВВС СССР программу возрождения тяжелой авиации, в которой отмечалось: “Я позволю себе как бывший командир единственной в России военно-авиационной части, которая оснащена воздушными кораблями тяжелого типа, изложить свой взгляд по вопросу формирования отряда как основы дальнейшего развития тяжелой авиации в республике. ... 1. В силу специфичности обслуживания дорогостоящих тяжелых кораблей необходимо собрать распылившихся по частям КВФ нужных специалистов тяжелой авиации. 2. В отношении самолетов пока что надо считать единственный путь – это приобретение их за границей. 3. Нельзя рассчитывать на иностранный рынок, естественно, необходимо пополнение кораблями действующих частей из наших заводов, своей конструкции...” [12]. Предоставленные предложения стали определяющими для формирования взглядов высшего политического и военного руководства страны на возрождение, становление и дальнейшее развитие советской тяжелой авиации.

Отсутствие отечественных тяжелых бомбардировщиков, базы для их производства, привело к принятию решения руководством СССР о временной закупке авиатехники за рубежом. Этому способствовал ряд внутренних и внешних факторов.

Первым фактором внутреннего характера было то, что две российские революции 1917 года и последующая гражданская война привели к огромным промышленным и экономическим

разрушениям в стране. Следующим фактором внутреннего характера был отъезд из большевистской России большого количества талантливых отечественных авиационных специалистов. Из тех, которые оставались, большинство было отнесено к “контрреволюционным элементам” и, соответственно, репрессировано. Указанные факторы внутреннего характера привели к мощному торможению развития отечественного авиастроения. Производительность советских авиазаводов в 1920 году по сравнению с 1917 годом снизилась в 10 раз [7], что стало следствием упадка развития авиации.

Относительно внешних факторов, то следует отметить, что к концу 1919 года в США, Франции, Великобритании и Италии было наличие огромного количества самолетов – около 85 тысяч [7]. В связи с окончанием Первой мировой войны спрос на них значительно снизился, следствием чего стала распродажа самолетов по цене, которая во много раз была ниже их себестоимости. Это привело к застою в авиастроительной промышленности этих стран. Наладить при таких обстоятельствах выпуск новых самолетов было практически невозможно.

Следующий внешний фактор заключался в том, что к концу 1924 года, который вошел в историю СССР под названием “лента признания”, со страной установили дипломатические отношения все ведущие игроки политической карты мира (кроме США). Проблема заключалась лишь в выборе для закупки самолетов страны с ее авиационными заводами. Поскольку авиазаводы были почти не задействованы, то они готовы были приступить к выполнению любых заказов. Так, правление британской компании “Викерс лимитед” в 1922 году направило письмо в Москву, в котором было предложение о возможности продажи партии из пяти двухмоторных самолетов “Виржиния”, однако без вооружения, радио- и фотооборудования. Срок готовности самолетов определялся в шесть месяцев после подписания контракта. Но контракт не был заключен. Некоторые источники сообщают о довольно высокой цене [13].

Продуктивной была работа советской делегации во Франции с компанией “Фарман”. Самолеты “Фарман Голиаф” (рис.1) этой компании, несмотря на то что были деревянными, советских специалистов привлекли низкой ценой, простотой ремонта и доступностью материалов [14].

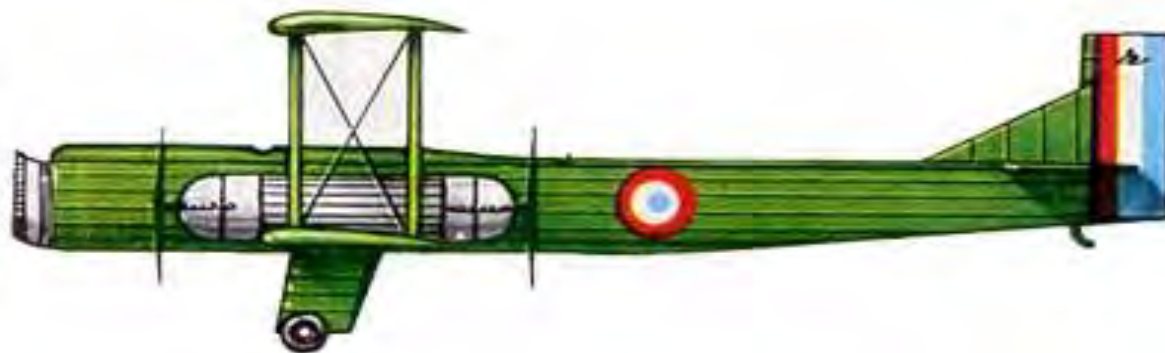

Рис. 1. Бомбардировщик “Фарман Голиаф”

Из подобных соображений выбрали авиационные двигатели Лоррэн-Дитрих, которые хотя и были тяжелыми, мало уравновешенными, неэкономичными, но зато дешевыми. Заказ на четыре тяжелых бомбардировщика “Фарман Голиаф” оформлялся через советское посольство в Париже. В советских документах аппарат обозначали как “ФГ”, “ФГ-ЛД” или чаще всего “ФГ-62”. Вследствие своеобразного вида самолет получил название “Балкон” (фото 1).

Фото 1. Подготовка ФГ-62 к полету

Контролировал выполнение заказа во Франции лично военно-воздушный атташе СССР Л. Г. Минов. Предварительная приемка самолетов осуществилась в Бийанкуре. После облета были подписаны приемные акты на самолеты, последние разобрали и отправили в СССР. Заказу придавалось значение государственной важности. Поэтому начальник управления ВВС П. И. Баранов под видом инженера принимал личное участие в приемке самолетов. С французской стороны, которая сделала вид, что ничего не заметила, для проводов на вокзал прибыл министр авиации со свитой, хотя все были в гражданской одежде [14].

Первой авиачастью тяжелых бомбардировщиков стала 1 тяжелая эскадрилья (иногда тяжелая эскадрилья), организована в соответствии с приказами Реввоенсовета СССР № 1149/181 и 1150/182 от 16.09.1924 г. [12]. Фактически в конце 1925 года эскадрилья состояла из одного авиаотряда и “тренировочной техники”, укомплектованная различными иностранными самолетами. “Фарманы” вошли в состав специально созданного первого отдельного отряда тяжелой авиации. Его формирование началось еще до прибытия самолетов из Франции, осенью 1925 года, в Москве. Затем отряд переименовали в 1 тяжелую эскадрилью и перевели в Гатчину (Троцк) вблизи Ленинграда. Ее командиром был назначен А. К. Туманский, имевший опыт полетов на “Муромцах”.

В 1927 году 1 тяжелую эскадрилью переименовали в 55. Место дислокации оставалось предыдущее. Эскадрилья выполняла преимущественно учебные и исследовательские задачи. В ней летный и инженерно-технический состав приобретал опыт эксплуатации многомоторных самолетов и отрабатывал тактику действий бомбардировщиков в ночных условиях. ФГ-62 имели низкую надежность и часто выходили из строя и, соответственно, одновременно для полетов могли использоваться не более двух самолетов. Среднемесячный налет летчика на этих самолетах не превышал 10 часов. Остальное летное время пилоты получали на самолетах типа Р-1, которые использовались летчиками эскадрильи в качестве тренировочной техники [14].

Но первыми реально действующими тяжелыми бомбардировщиками в составе ВВС СССР стали немецкие бомбардировщики фирмы “Юнкерс” ЮГ-1 (рис.2).

Рис. 2. Бомбардировщик “юнкерс” ЮГ-1

Вскоре после подписания Версальского договора, который был крайне невыгодным для Германии, о чем уже было указано выше, главнокомандующий ее сухопутных войск генерал Ханс фон Сект пришел к выводу о необходимости военного сотрудничества с Россией. Он считал: “Разрыв версальского диктата может быть достигнут только тесным контактом с сильной Россией. Нравится нам коммунистическая Россия или нет – не играет никакой роли. Что нам нужно – это сильная Россия с широкими границами – на нашей стороне. Итак, никаких Польши и Литвы между нами... И мы получим наши восточные границы по 1914 г. Для Германии важно посредством Советской России развязать путы Антанты” [15].

Летом 1920 года состоялась конфиденциальная встреча председателя Реввоенсовета Л. Д. Троцкого с посланцем, во время которой последний сообщил, что немцы попросили его передать в Москву предложение о налаживании долговременного военного сотрудничества [16]. Предложение немцев было очень своевременным. Неудача во время польского похода показала все слабые стороны Красной Армии и потребовала от большевистского правительства России большей ответственности в обеспечении обороноспособности страны и, соответственно, в военном строительстве. Помощь Германии в этом деле была очень кстати. И. Уборевич (начальник вооружения Красной Армии) в то время отметил: “Немцы являются для нас единственной отдушиной, через которую мы можем изучать достижения в военном деле за границей, к тому же в армии, которая в целом ряде вопросов имеет весьма интересные достижения” [17].

Во время выбора немецкого производителя самолетов, с которым целесообразно подписывать соглашение о сотрудничестве, правительством Советской России была определена фирма “Юнкерс”. Принятию этого решения предшествовало такое основание. В то время наряду с деревянными конструкциями самолетов в мировом самолетостроении стали появляться металлические. Последние не имели таких недостатков, как изменение физических свойств и соответствующих характеристик вследствие влияния колебаний влажности, температуры и климатических осадков, в отличие от деревянных. Также металлические части самолетов не растрескивались вследствие механических ударов и могли приобретать любых форм и размеров во время их изготовления. Основу первых металлических самолетов составляла сталь, она была слишком тяжелой для существующих на то время авиационных двигателей, которые не могли преодолеть силу земного притяжения. Немецкий ученый А. Вильм создал из алюминия, меди, магния и марганца сплав, который был прочнее чистого алюминия в 4–5 раз и легче от стали в 3 раза. К промышленному выпуску нового сплава приступил металлургический завод в немецком Дюрене. Поэтому сплав получил название дюраль. Первыми успешными самолетами, изготовленными из такого сплава, были именно “юнкерсы” [7].

26 ноября 1922 года между правительством Советской России и фирмой “Юнкерс” были подписаны три соглашения: о выдаче фирме концессии на российской территории в подмосков-

ных Филях на производство металлических самолетов и моторов; об использовании воздушного пространства России для авиасообщения между Швецией и Персией; об осуществлении аэрофотосъемки на российской территории. 29 января 1923 года документы были ратифицированы Советом Народных Комиссаров СССР [18]. Поскольку эти соглашения нарушали условия Версальского договора о недопустимости экспорта немецких авиационных технологий, то все процессы подготовки и подписания этих договоров происходили в обстановке секретности. Начальник ВВС РККА А. П. Розенгольц информировал [19] советское правительство: “На всякий случай напоминаю, что сведения о концессионных соглашениях, заключаемых с Юнкерсом, ни в коем случае не должны быть опубликованы”.

1 июля 1925 года между правительством СССР и фирмой “Юнкерс” было подписано соглашение о приобретении трех самолетов ЮГ-1 с комплектами колесного и поплавкового шасси стоимостью по 228 тысяч рублей, а также двух запасных моторов. В случае успешного испытания предполагалось на концессионном заводе фирмы “Юнкерс” в Филях заказать три партии бомбардировщиков по 10 или 15 самолетов каждая. В Филях располагался один из недостроенных заводов объединения РБВЗ. После передачи завода в концессию немцы привели его в нормальное состояние. Привезли своих квалифицированных рабочих и инженеров, наладили выпуск цельнометаллических самолетов-разведчиков, которые поставлялись для ВВС СССР. 19 статья соглашения между правительством РСФСР и фирмой “Юнкерс” предусматривала поставку самолетов-разведчиков по фиксированной цене, а с момента ее заключения стоимость рабочей силы в РСФСР увеличилась почти в три раза [20]. По этому поводу возник спор и длительные переговоры по его решению. 22 января 1925 Г. Юнкерс направил в Москву на адрес Главного комитета по концессиям письмо, в котором писал: “Мне сообщены сведения о результатах восьмимесячных переговоров с Управлением ВВС по поводу нового заказа. На основании обстоятельной проверки я вместе с моими сотрудниками пришел к выводу, что принятие и выполнение заказа невозможно по причине экономического характера” [21].

При таких обстоятельствах член Научно-технического комитета Военно-воздушного флота И. И. Сидорин и несколько других специалистов в области авиастроения выступили против продолжения дальнейших контактов с “Юнкерсом” [20]. Но у руководства ВВС было другое мнение. В начале 1925 года А. П. Розенгольц писал Реввоенсовету СССР: “Несмотря на неудачу по выполнению первого заказа и не смотря на невыполнение концессионером ряда существенных условий, считаю, что концессия “Юнкерс” имеет для Военного Ведомства серьезное значение и необходимо принять меры, чтобы по возможности концессионное соглашение с Юнкерсом не разрывать” [22]. Позиция военных победила. 24 января 1925 года на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) было принято решение о целесообразности сохранить немецкую авиастроительную концессию. Но при этом подчеркивалась необходимость принять все меры для более плодотворной работы Юнкерса в СССР [23].

Из-за ограничений Версальского договора изготовление самолетов фирма “Юнкерс” осуществляла в Дессау, а конечную сборку проводила на дочернем предприятии в шведском Лимхамне. 15 сентября 1925 года первый из трех ЮГ-1 был испытан в Дессау. В ноябре того же года первый бомбардировщик был доставлен в СССР. Во время его испытаний выявили ряд несоответствий по сравнению с заявленными характеристиками. Вес планера был значительно больше, стабилизатор имел вибрацию, практический потолок на 2000 м был меньше заявленного, скороподъемность была неудовлетворительной. Соглашение было разорвано. Начались претензионные процедуры в отношении заказанных самолетов, за которые правительство СССР уже заплатило аванс. Тяжба продолжалась до марта 1927 года. В ходе ликвидации концессии в Филях пришли к договоренности, согласно которой за счет задолженности фирма обязывалась передать 14 самолетов, 18 запасных моторов, 12 комплектов поплавков и шасси этих самолетов. В состав 14 вошли два самолета от первого заказа и 12 новых, с начатым строительством в Дессау и завершением в Лимхамне. Последние 12 были усовершенствованы, в частности они имели новое хвостовое оперение и экранированные

турели. Самолеты принимались в марте–августе 1926 года, затем были разобраны, упакованы в ящики и отправлены в СССР.

В феврале 1927 года после доставки бомбардировщиков в Ленинград на Комендантском аэродроме начали их сборку. В июле 1927 года восемь “юнкеров” приняла только созданная в Гатчине 57 эскадрилья, которая располагалась на одном аэродроме с 55 эскадрильей, оснащенной ФГ-62. Три ящика с ЮГ-1 запломбировали как резервные. Дело в том, что по штатам того времени тяжелая эскадрилья делилась на два отряда, каждый из которых имел два тяжелых и два легких самолета. В дополнение к этому один тяжелый и два легких находились в резерве эскадрильи. Два ЮГ-1 считались резервом ВВС Ленинградского военного округа, хотя и находились в Гатчине. Еще три резервных законсервировали в Ленинграде.

С 55 эскадрильи ряд летчиков, имевшие опыт полетов на ФГ-62 перевели в 57 эскадрилью. Экипажи последней сразу же приступили к освоению новой техники. Программа подготовки летчиков включала учебные бои с истребителями, ночные полеты, полеты по приборам, бомбометание на полигоне (бомбами, набитыми песком). Командир эскадрильи А. К. Туманский вспоминал: “Только с получением этих машин и началась серьезная, действительно боевая подготовка и обучение”.

Первые месяцы эксплуатации “юнкеров” выявили целый ряд их недостатков. Баки и бензокраны текли, радиаторы подтекали, бензонасосы, что работали от ветрянок, заедали, масляные хомуты креплений глушителей и трубок лопались, освещение кабин и приборы выходили из строя, целлулоид в окнах трескался и деформировался, система внутренней связи была непригодной к использованию [20].

Системы вооружения самолетов ЮГ-1 также имели ряд недостатков. Так, немецкий бомбосбрасыватель зарекомендовал себя вовсе непригодным. Новая конструкция этого устройства была предложена мастером Щербаковым, который руководил переоборудованием остальных самолетов после успешных испытаний собственной разработки. Верхние две установки закрывались частично целлулоидными колпаками, которые были довольно мутными и не позволяли без вращений вести наблюдение. Устранили этот недостаток довольно просто. Постепенно выбили все целлулоидные пластины, затем срезали их каркасы и турели оставили открытыми. Неудобно размещался бомбовый прицел “Герц”. В носовой части фюзеляжа нельзя было размещать штурмана-бомбардира (в то время называли – бомбометателя) из-за трехмоторной конструкции самолета. Для обеспечения ему обзора вперед-вниз его вместе с прицелом разместили в башне “В”. Но она была выдвижной и в полете подвергалась вибрации. Вместе с ней колебался и прицел. Лишь втянув башню в фюзеляж, можно было достичь приемлемого для бомбометания состояния, но тогда ухудшался обзор.

В августе 1927 года 57 эскадрилья приняла участие в маневрах Красной армии. Ее самолеты вели воздушную разведку и имитировали налеты на расположения условного противника. Полеты при этом совершали и днем, и ночью.

В ноябре 1927 года ЮГ-1 начали поставлять в 55 эскадрилью, которая раньше была вооружена “Голиафами”. Постепенно готовился переход на новые штаты. Эскадрилья должна была иметь два отряда по четыре тяжелых самолета в каждом.

17 ноября 1927 года было подписано новое соглашение с фирмой “Юнкерс”, которое предусматривало закупку новых восьми самолетов ЮГ-1 стоимостью 60 тысяч американских долларов каждый. Бомбардировщики этой партии отличались установкой советских турелей открытого типа, новыми радиостанциями, упрочненными бензобаками, усиленным креплением глушителей и электрогенераторов. Самолеты третьего заказа, как и предыдущие, собирались в Лимхамне. Предполагалось, что поставка самолетов будет осуществляться двумя партиями, по четыре самолета в каждой. С небольшой задержкой самолеты были приняты 14 января 1928 года в Швеции. На следующий день пароходом первая партия была отправлена в Мурманск, после прибытия к месту назначения самолеты по железной дороге доставлялись в Ленинград. Все 8 самолетов этого заказа были без вооружения, которое устанавливалось в Филях.

В августе 1928 года 55 эскадрилья принимала участие на маневрах в Украине. Из Гомеля она осуществляла условные ночные налеты на железнодорожные узлы Нежин, Носовка, Бахмач и аэродромы условного противника. Посадку ночью совершали, обозначая посадочные площадки светом от керосиновых фонарей. На этих маневрах впервые использовали прожекторы, которые работали как световые маяки. После окончания маневров самолеты ЮГ-1 совершили групповой перелет по маршруту Одесса–Киев–Витебск–Гатчина с осуществлением части полета по приборам.

До получения отечественных бомбардировщиков трехмоторные ЮГ-1 были самыми мощными боевыми самолетами, которые способны были нести бомбы весом в три и пять пудов. Осенью 1928 года обе эскадрильи перебазировались на аэродром Кречевицы под Псковом. Весной 1929 года бомбардировочная авиация насчитывала всего 14 самолетов. 55 эскадрилья – шесть ЮГ-1 и три ФГ-62, а 57-а имела пять ЮГ-1. Поскольку Голиафы были сильно изношены, то использовались только как учебные. Основную долю боевой подготовки выполняли “юнкерсы”. Лётно-тактические характеристики самолетов ФГ-62 и ЮГ-1 [24, 25] представлены в таблице 1.

Таблица 1

Характеристики самолетов	ФГ-62	ЮГ-1
Размах крыла, м	26.50	29.90
Длина, м	14.80	15.50
Высота, м	4.91	4.30
Площадь крыла, м ²	153.00	94.60
Масса пустого самолета, кг	3950	4400
Взлетная масса самолета, кг	6200	6500
Тип двигателя	2 х ПД Lorraine-Dietrich V-12	3 х ПД Junkers L-5
Мощность, л.с.	2 х 450	3 х 310
Максимальная скорость, км/ч	165	195
Крейсерская скорость, км/ч	140	175
Практическая дальность, км	700	1000
Практический потолок, м	4000	4000
Экипаж, чел.	4	4
Вооружение	3 х 7,7 мм пулемета Lewis, до 1050 кг бомб	3 х 7.62 мм пулемета, до 1000 кг бомб

Осенью 1929 года 55 эскадрилья полностью перешла на “юнкерсы”, а ФГ-62 передали как учебные в эскадрильи 11 бригады, которая формировалась в Воронеже. ФГ-62 использовали во время штабных учений Украинского Военного Округа в январе 1930 года. Один из двух прибывших в Харьков ФГ-62 совершил два перелета с целью перевозки командного состава по маршруту Харьков-Балта, Балта-Вознесенск. 2 августа 1930 года с самолета ФГ-62 была совершена первая высадка в мире воздушного десанта под Воронежем во время учений Московского Военного Округа [14].

В 1930 году 55 и 57 эскадрильи были определены как лучшие по безаварийности полетов в Ленинградском военном округе. Несколько позже ЮГ-1 передали морской авиации, а потом и Гражданскому воздушному флоту, где они эксплуатировались до середины 30-х годов XX века.

Направление дальнейших исследований. Дальнейшие исследования целесообразно посвящать анализу конкретных мероприятий органов государственного и военного управления по оснащению частей и подразделений тяжелой бомбардировочной авиации со второй половины 20-х годов и до начала Второй мировой войны самолетами советского производства. При этом от-

дельно раскрыв применение частей и подразделений дальней авиации СССР в военных конфликтах со второй половины 1930-х до 1940 года.

Выводы. Пребывание советской страны в состоянии разрухи и отъезд из нее значительного количества авиационных специалистов после завершения гражданской войны, отсутствие необходимых по характеристикам самолетов в составе ВВС и упадок авиастроительной отрасли в государстве стали определяющими факторами по приобретению самолетов иностранного производства. Обеспечение иностранной авиационной техникой частей дальней авиации стало началом нового периода в ее развитии. Закупка деревянных французских ФГ-62, цельнометаллических немецких ЮГ-1 и опыт одновременной их эксплуатации позволили определить приоритетным направлением строительство цельнометаллических самолетов. Невыгодные для Германии условия Версальского мирного договора 1919 года сыграли в дальнейшем для Советской России положительную роль в приобретении для собственных ВВС бомбардировщиков фирмы “Юнкерс”. Передача одного из заводов РБВЗ в подмосковных Филях в концессию фирме “Юнкерс” дало возможность государству: во-первых, достроить завод, а во-вторых, приобрести опыт производства военных самолетов. Советское правительство, заботясь о дальней авиации в 1920-х годах, придавало обеспечению обороноспособности государства первостепенное значение. С формированием авиационных частей, в штат которых вводились самолеты иностранного производства – французские ФГ-62 и немецкие ЮГ-1, начался новый этап в становлении стратегической авиации СССР.

Литература

1. Челобитченко А.А. Стратегическая компонента в составе Вооруженных Сил независимой Украины: горькие страницы в памяти авиаторов / А. А. Челобитченко // Возрождение украинского войска: современность и историческая ретроспектива: Сборник материалов Международной научной конференции 1–2 декабря 2016 г. К.: НУОУ, 2016. с. 122–124.
2. Челобитченко А.А. Опыт создания первых многомоторных самолетов в Российской империи в начале XX века как первенцев зарождения стратегической авиации / А. А. Челобитченко // Первая мировая война в военно-историческом измерении (к 100-летию события): материалы Международного научного форума (Львов, 26–28 июня 2014 года). – Львов: АСВ, 2014. с. 151–153.
3. Харук А. Крылья Украины: Военно-воздушные силы Украины 1917–1920 гг. / А. Харук. – К.: Темпора, 2008. 96 с.: ил.
4. Харук А. Мечта о крыльях: История украинской авиационной промышленности 1910 – 1991 гг. / А. Харук / Научное издание – М.: Темпора, 2010. 296 с.
5. Цыкин А.Д. От “Ильи Муромца” до ракетноносца: Краткий очерк истории дальней авиации / А.Д. Цыкин. М.: Воениздат, 1975. 251 с.
6. Рощин Г.П. История дальней авиации / Г. П. Рощин. – М. ФГУП “Минсельхоза России”, 2005. 418 с.
7. Соболев Д.А. История самолетов 1919–1945 / Д.А.Соболев. – М.: РОССПЭН, 1997. 356 с.
8. Известия № 102 (1541), 10.05.1922 р.
9. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 3427. Оп. 6. Д. 427. Л.16.
10. Версальский мирный договор / Полный перевод с французского подлинника под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. М.: Литиздат НКВД, 1925. 197 с.
11. Карпов В. Н.М. В. Фрунзе – один из активных организаторов и создателей Советских Вооруженных Сил / В. Н. Карпов // Военная мысль. 1985. № 2. С. 50–55.
12. Дальняя авиация. Век в боевом полете: в 2 кн. Кн. 1. М.: Русское авиационное общество (РУСАВИА), 2014. 392 с.: ил.

13. Andrews C.F. Vickers Aircraft since 1908 / Andrews C.F, Morgan E.B. NY.: Funk&Wagnalls, 1968. 566 p.
14. Котельников В.Р. Тяжелый бомбардировщик Фарман “Голиаф”, Авиакolleкция, № 4, 2011, 36 с.
15. Student Kurt.Reichswehr und Rote Armee. // InternationaleLuftwaffen revue. – 1968. – № 1/2. с. 147.
16. Кантор Ю.З. Заключенная дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920 – 1930-е годы / Кантор Ю.З. СПб.: Питер, 2009. 470 с.
17. Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников. – М., 1963. С. 19–20.
18. Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). Ф. 0165. Оп. 2. П. 111. Д. 61. Л. 5-98.
19. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 8350. Оп. 1. Д. 2123. Л. 277.
20. Соболев Д.А. Немецкий след в истории отечественной авиации / Соболев Д.А., Д. Б. Хазанов. М.: РУСАВИА, 2000.336 с.: ил.
21. ГАРФ, Ф. 8350. Оп. 1. Д. 2116. Л. 121.
22. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 33987. Оп. 2. Д. 221. Л. 62–63.
23. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 3. Д. 486.
24. Уголок неба. F.62. [Электрон.ресурс]. Режим доступа<http://www.airwar.ru/enc/bww1/f62.html>.
25. Уголок неба. K.30 (ЮГ-1). [Электрон.ресурс]. Режим доступа <http://www.airwar.ru/enc/bww1/juk30.html>.

Xülasə

1920-ci illərdə SSRİ-nin strateji aviasiyası: Formalaşmasının ilk mərhələləri A.A.Çelobitçenko, R.N.Servetnik, A.V.Alekseenko

Məqalədə daxili və xarici faktorları nəzərə almaqla müxtəlif mənbələr əsasında 1920-ci illər Sovet İttifaqının strateji aviasiyasının formalaşması prosesi və bu sahədə dövlət idarəetmə təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Strateji aviasiyanın formalaşması zamanı atılan ilk addımlar Fransa və Almaniya təyyarə istehsalçılarının layihəsi əsasında istehsal edilən xarici təyyarələrin alınması olmuşdur.

Açar sözlər: ağır bombardmançı təyyarə, strateji aviasiya, uzaq mənzilli aviasiya, çoxmühərrikli bombardmançı, eskadron, hərbi siyasi rəhbərlik, dövlət adminstrasiyası, güzəşt, dövlətin müdafiəsi.

Summary

Strategic aviation of the USSR in the 1920s: First steps of formation A.A.Chelobitchenko, R.N.Servetnik, A.V.Alekseenko

Based on the analysis of various sources, taking into account internal and external factors, a picture was reconstructed and a generalization of the experience of state management in the formation of strategic aviation of the Soviet Union in the 1920s was carried out. When it was established the first steps in its formation were the purchase of foreign aircrafts manufactured under the projects of French and German aircraft designers.

Keywords: heavy bombing aviation, strategic aviation, long-range aviation, multi-engine bomber, squadron, military and political leadership, state administration, concession, defense of the state.

УДК: 355.48:[316.774:327]

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ОРГАНОВ РККА ПО РАБОТЕ С ВОЕННОПЛЕННЫМИ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

кандидат исторических наук С.В.Павловская

Национальный Университет Оборона Украины имени Ивана Черняховского

Аннотация. В статье проанализирован один из аспектов деятельности идеологических органов РККА - работа с пленными с целью использования их для мотивирования других военнослужащих противника прекращать вооруженную борьбу и сдаваться в плен.

Ключевые слова: Вторая мировая война, агитационно-пропагандистские мероприятия, информационно-психологическое влияние, военнопленные, работа с военнопленными, идеологическая работа, политические органы РККА.

Специалистами политуправлений РККА, учитывался факт недоверия по отношению к русскому плену среди личного состава войск противника. Эта психологическая установка насаждалась в результате систематических пропагандистских мероприятий со стороны немецкого командования. Донесение информации о российском плене, как единственном способе остаться в живых и после окончания войны вернуться домой, требовало использования сил и средств для организации сугубо специфического вида деятельности. Данный комплекс мероприятий предусматривал отбор пленных, склонение их к сотрудничеству, идеологическую обработку и подготовку к забросу обратно в их части с целью проведения агитационно-пропагандистских мероприятий, а также организации сдачи в плен других военнослужащих. Моральное разложение личного состава врага с использованием специально подготовленных военнопленных осуществлялось за счет информационно-психологического воздействия, следствием чего были снижение уровня боевой готовности и прекращение вооруженной борьбы в целом.

Опыт Второй мировой войны стал примером использования мощных идеологических механизмов как со стороны Германии, так и со стороны СССР. Использование невоенных способов обезвреживания противника стало не менее важным наряду с вооруженной борьбой.

Агитационно-пропагандистские мероприятия идеологических органов РККА начали проводиться с момента подписания договора Молотова-Риббентропа в 1939 году и характеризовались комплексностью, плановостью, четкой специализацией в соответствии с направлениями деятельности.

Наиболее характерными способами осуществления информационно -психологического воздействия на противника были такие, как изготовление и распространение листовок на языке войск врага (немецкий, румынский, венгерский), так называемая «устная пропаганда», то есть систематическое оглашение текстов с соответствующим содержанием и обращениями через звукоусиливающие установки и особая роль отводилась Национальному Комитету «Свободная Германия». Деятельность последнего носила специфический характер, так как в работе с вражескими войсками были задействованы пленные-антифашисты. Изготовление листовок, издательство печатной продукции Национального Комитета “Свободная Германия”, обращение через звукоусиливающие установки осуществлялись исключительно от имени пленных немцев, имена которых были известны большинству личного состава гитлеровцев.

Отдельным направлением деятельности была засылка специально подготовленных немецких военнопленных обратно в их части для склонения других гитлеровских солдат к прекращению вооруженной борьбы и сдачи в плен. В большинстве случаев успешность по отбору военнопленных, которые соглашались сотрудничать и выполнять поставленные перед ними задачи в тылу врага, способствовала переводу данного вида деятельности идеологических органов РККА из режима спонтанности к систематической работе с четко определенными

этапами. Специалисты 7-х отделов политуправлений армий вместе с разведкой занимались отбором военнопленных для подготовки с целью заброски за линию фронта.

Систематическая работа идеологических органов РККА по засылке военнопленных обратно в их части с целью проведения агитационно-пропагандистских мероприятий среди личного состава противника началась с конца сентября 1943 года. Первый серьезный опыт засылки был осуществлен в 60-й армии в конце ноября 1943 года. На основании этого опыта были учтены результаты, а также положительные и отрицательные стороны в организации засылки. В течение месяца достаточно быстро изучена вся приобретенная информация, так как уже в конце декабря были отработаны конкретные рекомендации по засылке пленных с организацией технической стороны дела. Данную информацию мы можем почерпнуть из специальных донесений руководителей политуправлений армий.

Уже в феврале 1944 года политуправлениями трех армий – 27, 60, 13 было заслано 107 специально подготовленных военнопленных обратно в их части. После выполнения заданий вернулся 31 человек [1].

В Справке Политуправления 1-го Украинского Фронта о работе по подготовке и засылке военнопленных обратно в их части от 16 февраля 1944 года на имя Секретаря ЦККП(б)У тов. Хрущева Н.С. определены такие цели переправки:

- организация перехода немецких солдат и офицеров в плен Красной Армии;
- распространение агитационной литературы, которой обеспечивались военнопленные, засылаемые обратно в свои части;
- рассылка писем военнопленных своим товарищам в части и родным в Германию через немецкую полевую почту;
- изучение политико-морального состояния противника;
- распространение идей Национального Комитета “Свободная Германия” [1].

Работа по отбору проводилась как среди перебежчиков, так и среди захваченных в плен гитлеровцев. За короткий срок необходимо было склонить кандидата к сотрудничеству, провести с ним работу по подготовке к выполнению вышеуказанных задач и быстрее отправить обратно в части с агитационной продукцией и письмами. Короткие сроки на отбор, подготовку и засылку обуславливались постоянными боевыми действиями и продвижением фронта на восток. Организация всех этапов работы с военнопленными определялась тем, что засланные должны были успеть попасть в свои же части, так как степень доверия к ним в данном случае была высокой.

Засылка специально подготовленных военнопленных происходила по двум направлениям. В первом случае от имени Красной Армии, во втором от имени Национального Комитета “Свободная Германия” и “Союза немецких офицеров”. Смешивание было недопустимым. Если засылка производилась от имени РККА, то с военнопленными проводили работу специалисты 7-х отделов политических управлений армий. Если же от имени вышеупомянутых коллаборационистских структур, то военнопленных инструктировали уполномоченные или доверенные лица Национального Комитета “Свободная Германия” под контролем специалиста 7-го отдела политического управления армии.

Во время организации засылки военнопленных предусматривалось использовалось несколько способов выполнения, поставленных перед ними задач.

Первый способ предусматривал засылку на короткий срок в передовые части противника с обязательным возвращением после выполнения задания. В данном случае перед военнопленным, которого засылали, определялись следующие задачи:

- агитация за переход в плен Красной Армии;
- распространение листовок;
- распространение идей Национального Комитета “Свободная Германия” и раздача литературы;
- отправка писем уполномоченных Национального Комитета “Свободная Германия” командирам отдельных немецких частей;

– рассылка через полевую почту писем немецких солдат и офицеров на родину с разоблачением лжи гитлеровского командования о советском плене [2].

Кроме того, в условиях оказания противником сильного сопротивления, засланные военнопленные должны были вбрасывать дезинформацию. Именно такой случай упоминается в информационном донесении 7-го отдела Политуправления 1-го Украинского фронта от 5 марта 1944 на имя Секретаря ЦККП(б)У тов. Хрущева Н.С.: “В ночь на 7 января заслано на опорный пункт противника на железнодорожной станции военнопленного 2 роты 691 батальона Йозефа Цимнахера. Накануне с ним были проведены беседы о Национальном Комитете “Свободная Германия”. Ему была предоставлена возможность ознакомиться с литературой, которая издается Национальным Комитетом “Свободная Германия”. После этого военнопленный согласился вернуться в часть и рассказать правду о российском плене. Перед ним были определены следующие задачи.

1. Рассказать правду о российском плене.
2. Привести в плен немецких военнослужащих.
3. Учитывая тот факт, что противник оказывает сильное сопротивление в районе железнодорожной станции, пленный должен был рассказать солдатам о том, что у русских здесь сосредоточены большие силы.

Во время засылки военнопленного Цимнахера противник вел сильный огонь. У наблюдателей за ходом переправки сложилось впечатление, что он погиб. В результате поисков и подхода к дзоту штурмовой группы, тело засланного не было найдено. Когда наши части овладели г. Сарны, была взята в плен группа солдат и офицеров. Среди них был один, который свидетельствовал о следующем. “4 января я вместе со своей ротой (всего там было 60 человек) находились в одном из пунктов железнодорожной станции неподалеку от г. Сарны. Мы слышали голос: “Друзья не стреляйте!” Это повторилось несколько раз. Лейтенант с солдатом вышли на встречу и дали команду: “Руки вверх!”. Из тьмы появился силуэт с поднятыми руками. Как потом выяснилось, это был солдат Йозеф Цимнахер. Командир роты допрашивал раненого Цимнахера в присутствии 15 солдат. Цимнахер твердил одно и то же. Он был ранен, отстал от части и сейчас пробирается к своим. Он сообщил, что пришел из поселка, где видел много-много русских. Командир роты капитан Блеес сразу же позвонил в гарнизон в г. Сарны и сообщил информацию о мощных силах русских, требуя дать ему разрешение на отступление. После допроса раненого Цимнахера эвакуировали в тыл”. Далее этот пленный сообщил: “Информация Цимнахера вызвала большую панику в гарнизоне опорного пункта. Солдаты начали ругаться, они говорили, что их бросили на верную смерть, они не выстоят против крупных сил русских. Командир роты опять начал звонить в гарнизон города, через некоторое время он получил приказ отступить”. На рассвете немцы оставили опорный пункт, что значительно облегчило нашим войскам овладение г. Сарны” [3].

Данный вид деятельности приносил ожидаемые результаты и некоторых военнопленных засылали в тыл по несколько раз. Интересны в этой связи показания организатора уже второй группы гитлеровцев, которые добровольно сдались в плен, солдата 5 роты 505 пехотного полка Алоиза Иссе: “До 24 января этого года я был уверен, что плена в России нет. О пытках пленных мы часто читали в газетах. 24 января в 5 утра в нашу роту пришли два человека. Одного из них я узнал. Я с ним служил. Вид у него не был подтянутым, но выглядел он хорошо. Он рассказал, что 5 дней находился в русском плену, что там не расстреливают, а неплохо кормят. Он раздал нам листовки “Манифест Национального комитета “Свободная Германия”. Во время беседы присутствовали человек 25 солдат. Командир отделения унтер-офицер Брак сказал: “Получается, что у русских избыток пленных. Они берут в плен так много, что отпускают на волю” [2]. Такой интересный вывод сделал офицер, который был уверен в невозможности существования русского плена. Листовки от имени немецких пленных, входящих в состав Национального комитета “Свободная Германия” вместе с рассказом прибывшего из российского плена заставили этого офицера изменить свою точку зрения, что, несомненно, сказалось на восприятии темы плена среди личного состава.

Второй способ засылки военнопленных от командования Красной Армии осуществлялся на длительный срок и предусматривал кроме проведения агитационно-пропагандистских мероприятий, организацию группового перехода немецких солдат и офицеров в советский плен, что и требовало времени. Военнопленные, которые засылались от имени Национального Комитета “Свободная Германия”, действовали в своих частях и от имени указанной организации, занимались подготовкой группового перехода именно в Национальный комитет “Свободная Германия”.

Третий способ деятельности засланных в тылу предусматривал выполнение специфических задач. Военнопленные, после соответствующей работы с ними специалистов идеологических органов РККА, кроме перечисленных задач должны были заниматься разложением тыловых гарнизонов и войск, которые перемещались на фронт по коммуникациям. Эта задача была сопряжена с определенными трудностями. В 1944 году гитлеровцы в большинстве случаев мобилизовали молодых мужчин, которые после соответствующей идеологической подготовки были полны решимости защищать интересы Германии. Эта решительность сразу же пропадала после первых боестолкновений, однако на пути следования в расположения частей большая часть мобилизованных была настроена продолжать войну и сражаться до последнего. Необходимость работы именно в среде вновь прибывающих на фронт войск врага обусловлена еще достаточными ресурсами Германии продолжать войну. Подтверждением тому могут служить показания на допросе генерал-фельдмаршала В. Кейтеля 17 июня 1945 г, который сказал: “Необходимо учитывать, что даже в 1941–1945 годах военно – экономическое положение Германии, и положение с людскими ресурсами не было катастрофическим. Производство вооружения сохранялось на достаточном уровне, который позволял поддерживать армию в нормальном состоянии. Воздушные бомбардировки выводили отдельные предприятия из строя, однако их удавалось быстро восстанавливать. Можно сказать, что военно-экономическое положение Германии стало безнадежным только к концу 1944 года, а положение с людскими ресурсами – к концу января 1945 года” [4].

В начале января 1944 деятельность по засылке пленных начала осуществляться во всех армиях. Для этого были выделены соответствующий персонал, транспорт, фонды, продовольствие, обмундирование, обустроены специальные пункты засылки. Отрабатывались легенды для перехода фронтовой полосы. Как уже упоминалось, были случаи, когда военнопленных с этой целью использовали по несколько раз. Так, в Информационном донесении 7-го отдела 1-го Украинского фронта № 249 за 28 мая 1944 приводится следующая информация о засылке подготовленных военнопленных в расположение врага: «В ночь на 25 мая в расположение 379 пехотной дивизии выдвинулось три военнопленных, прошедших специальную подготовку на армейских пунктах засылки военнопленных. Один из них унтер-офицер Шпейер ранее дважды пересекал линию фронта и выполнял все поставленные перед ним задачи. Все трое имели форму связистов-артиллеристов и были вооружены автоматами с карабинами. Они должны были выполнять задание под видом связистов, которые ремонтируют поврежденные линии. Перед ними были определены задачи распространения литературы Национального Комитета “Свободная Германия”, отправление через немецкую полевую почту писем военнопленных о жизни в плену и организация перехода группы их товарищей на сторону Национального Комитета “Свободная Германия” [5].

В общем, за время с 15.10.1943 г. по 1.02.1944 г. было заслано назад в части противника более 80 солдат-антифашистов. Из них зафиксировано 23 случая возвращения засланных, которые привели с собой еще 86 солдат-антифашистов.

А в ежедневном информационном донесении уже за 2 мая 1944 приводятся такие данные “В восемнадцатой армии общее количество переправленных военнопленных обратно в свои части с целью разложения венгерских воинов и агитацией их к сдаче в плен по состоянию на 30 апреля составляет 35 человек. Получены дополнительные данные о возвращении 15 ранее засланных, которые привели с собой 140 солдат. Из них 120 приведены 13-го мая и 20 приведены двумя ранее засланными, которые вернулись позже” [6].

Руководство политуправлений армий 1-го Украинского фронта понимало, что полностью контролировать результаты переправки невозможно. При планировании они не могут быть учтены с учетом непрерывных военных действий и продвижения войск Красной Армии. Именно по этой причине засланные пленные могли вернуться на другие участки фронта, и даже на другие фронты.

Успешное развитие практики использования степени доверия рядовых гитлеровцев и офицеров к возвращенцам – военнопленным, дало основания для принятия Военными Советами Армий решения о целесообразности данного вида деятельности. После изучения и обобщения опыта по налаживанию системы засылки военнопленных обратно в их части с целью разложения войск противника, были отработаны и предоставлены конкретные указания с рекомендациями для командиров частей.

Однако военачальниками РККА отмечалось, что существуют препятствия в повсеместном налаживании данного вида деятельности. Главная проблема в косности некоторых политорганов. Боязнь политработников пойти на риск в этом деле. И одной из причин этого является то, что во многих местах обращение с пленными исключает возможность их использования (пленных бьют и раздевают). Данную ситуацию подтверждают показания солдата 1 роты 284 полка 95 дивизии Вальтера Галлера: “Если возникает вопрос перехода в плен, солдаты предпочитают бежать в англо-американский плен, а не к русским. Брат моего товарища по взводу по причине плохого питания убежал из русского плена. Дважды его ловили и били. Но он все равно бежал и сейчас снова воюет в немецкой армии” [7].

В Военный Совет Фронта были внесены предложения по устранению препятствий как важное мероприятие обеспечения данного вида деятельности.

Эффективность работы идеологических органов РККА не осталась без внимания немецкого командования, о чем свидетельствуют документы. Одним из таких является тайное донесение разведотдела одной из немецких дивизий, датированное 7 февралем 1944 года. То есть в январе этого года активизировалась работа идеологических органов РККА с военнопленными по их засылке через линию фронта, а в феврале немецкое командование на местах получает рекомендации по мерам противодействия.

В документе отмечается то, что во все больших масштабах «Советы» используют немецких военнопленных для пропаганды с целью разложения фронта и тыла. На основании допросов воинов, вернувшихся из советского плена, немецкие разведчики определили методы деятельности идеологических органов РККА в данном направлении:

1. Пленных, отобранных для засылки, хорошо кормят и с ними «прекрасно» обращаются.
2. С этой категорией пленных работают, используя доклады и пропагандистские документы.
3. После этого группами по 2–5 человек переправляют через линию фронта.
4. Главная задача в тылу – рассказать о хорошем обращении с пленными в советском плену [7].

В своих рекомендациях немцы обращают внимание на то, что последняя задача не высказывается в открытой и прямой форме перед кандидатами для засылки. Гитлеровцы подмечают эти тонкости организации информационно-психологического воздействия. Ведь пленные, которые вернулись в свои части, будут сами рассказывать как с ними лично и с теми, с кем они общались, хорошо обращались в советском плену. Степень доверия к таким переживаниям со стороны слушателей достаточно высока. Немецкое командование согласно с тем мнением, что обычный солдат не сможет распознать “пропагандистский трюк большевиков” [7] и у него сформируется неверное представление о реальном положении вещей в советском плену. Поэтому желаемая цель будет достигнута.

Гитлеровцы считают этот вид деятельности идеологических органов РККА новым методом пропаганды и оценивают как чрезвычайно опасный, которому нужно противостоять. Исходя из этого, на уровне командиров взводов предписано осуществлять следующее:

1. Командиры взводов должны заботиться о том, чтобы солдаты, возвращающиеся из российского плена были немедленно изолированы от остальной массы военнослужащих и были срочно переправлены в тыл.

2. О каждом солдате, который вернулся из русского плена немедленно сообщать в разведотдел штаба дивизии. Направление его в тыл осуществляется по согласованию с разведотделом.

3. Солдат, которые вернулись, принимать дружески, но незаметно отделять от основной массы военнослужащих.

4. Письма других военнопленных, а также пропагандистские материалы отбирать [7].

В данном контексте требований обращает на себя внимание особенность осторожного, почти незаметного обращения с засланными в тыл пленными. С одной стороны всем известно о том, что они вернулись из вражеского плена и действия командования должны быть адекватными и мгновенными, чтобы сразу изолировать возвращенцев. С другой стороны осторожность и незаметность в действиях по отношению к засланным говорят о предостережении относительно опасности их воздействия на личный состав. Это можно объяснить предположением о том, что быстрые действия по изоляции переправленных через линию фронта пленных могут вызвать у личного состава подозрение в желании командования препятствовать правдивому информированию. К тому же успешные наступательные действия Красной Армии становились лучшей почвой для формирования степени доверия к агитаторам перехода в русский плен.

Необходимо отметить, что военные успехи красноармейцев зарождали сомнения и у представителей офицерства гитлеровских войск, особенно у не немцев. Неоспоримым является тот факт, что для немецкого командования засланные обратно в свои части военнопленные представляли опасность.

Подводя итог вышесказанному, есть основания для следующих выводов.

С переходом стратегической инициативы к РККА, возникала все большая необходимость деморализации личного состава противника, его разложения и принуждения к прекращению вооруженной борьбы.

С уровня спонтанных действий, рассчитанных на возможную результативность, работа в данном направлении в конце 1943 года начала приобретать признаки системной деятельности с определенным алгоритмом.

Работа по отбору, подготовке, засылке военнопленных, наблюдению и анализу результатов возлагалась на 7 отделы политуправлений армий и разведку.

Подготовка военнопленных в качестве агитаторов за советский плен приносила свои результаты и была эффективной, учитывая тот факт, что степень доверия к пленным – антифашистам со стороны гитлеровцев была достаточно высокой.

Весомую роль играли коллаборационистские структуры, такие, как Национальный Комитет “Свободная Германия”, “Союз офицеров”, степень доверия к которым была так же неоспоримо высока и работа с войсками противника от имени гитлеровских солдат – антифашистов выводилась в отдельное направление деятельности.

Использование данного метода информационно-психологического воздействия на личный состав противника было лишь одной составляющей наряду с другими и получило свою значимость по объективным причинам, начиная с конца 1943 года, когда успешные действия Красной Армии внушали неуверенность в победе среди личного состава войск противника.

В результате увеличения объема работы по осуществлению всего комплекса мероприятий относительно организации засылки военнопленных, их отбору, подготовке, переправке, контроле, анализе недостатков по выполнению поставленных задач с учетом того факта, что все это происходило во время боевой активности, возникла потребность в подготовке специалистов для данного вида деятельности в идеологических органах РККА.

Немецкое командование понимало степень опасности подобной формы деморализации личного состава. Деятельность РККА по работе с военнопленными тщательно изучалась, на места отправлялись приказы с рекомендациями по поводу того, как обезопасить личный состав от деструктивного для них информационно-психологического воздействия. Но согласно тому, как быстро менялась линия фронта и интенсивность боевых действий по освобождению Крас-

ной Армией оккупированной территории, удержать личный состав от прекращения вооруженной борьбы и перехода в российский плен, немецкому командованию становилось все труднее.

Опыт организации данного вида идеологической работы в период Второй Мировой войны актуален и сегодня для Вооруженных Сил любой страны в противостоянии с противником. Деморализация и вывод из состояния боевой готовности личного состава врага является важным элементом в оптимизации применения сил и минимизации потерь. Современные технологии, связанные с использованием Интернета и мобильных устройств для осуществления информационно-психологического влияния становятся неэффективными при отсутствии электричества или сети. Даже при наличии последних, враждебные средства РЭБ играют свою роль в прекращении поступления информации именно благодаря девайсам. Поэтому опыт обезвреживания врага невоенным способом, апробированный во Второй Мировой войне, всегда будет актуальным, учитывая постоянную возможность использования прямой коммуникации.

Литература

1. Центральный государственный архив общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины), Ф.1, Оп.23, Д. 969, С.12.
2. ЦГАОО Украины, Ф.1, Оп.23, Д. 969, С.2.
3. ЦГАОО Украины, Ф.1, Оп.23, Д. 969, С.12-13.
4. ЦА ФСБ России. Д. ПФ-10054. В 3-х тт. Т. 1. Л. 219–231.
5. ЦГАОО Украины, Ф.1, Оп.23, Д. 973, С.151.
6. ЦГАОО Украины, Ф.1, Оп.23, Д. 978, С.50.
7. ЦГАОО Украины, Ф.1, Оп.23, Д. 969, С.18.

Xülasə

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qızıl orduda müharibə əsirləri ilə iş üzrə ideoloji orqanların fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri **S.V.Pavlovskaya**

Məqalədə İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qızıl orduda müharibə əsirləri ilə iş üzrə ideoloji orqanların fəaliyyətlərinin bir aspekti – düşmənin digər əsgərlərinin silahlı münaqişəni dayandırmaları və təslim olmaları üçün motivasiya edilməsi təhlil olunur.

Açar sözlər: İkinci Dünya müharibəsi, təşviqat, təbliğat, informasiya və psixoloji təsir, müharibə əsirləri, əsirlərlə iş, ideoloji iş, Qızıl ordunun siyasi nəzarəti.

Summary

Features of activities of ideological agencies working with prisoners of war in the Red Army during the Second World War **S.V.Pavlovskaya**

The article analyzes one of the aspects of the activity of ideological organs of the Red Army - the work of prisoners of war in order to use them to motivate other soldiers of the enemy to stop the armed struggle and surrender.

Keywords: The Second World War, agitation, propaganda, information and psychological impact, prisoners of war, dealing with prisoners, ideological work, political control of the Red Army.

UDC 330

BRANDS – A RAISON D’ETRE FOR NATIONAL IDENTITY

Sana Imran

Khazar University

Summary. In the paper the ways are examined to accrue global recognition for the countries through efficient proliferation of national brands. Strategic, conceptual and practically relevant aspects in the example of the Republic of Azerbaijan covering the association between brands and national identity are analyzed in a purely academic and research based concept.

Keywords: Brand formulation, National Identity, Nation Branding, Azerbaijan.

Introduction

The existing fine linkage between the country of origin of a particular brand, national identity, brand's impact on national image and consumer ethno-centrism cannot be overlooked. While the use of brands in influencing the national image has become a marketing norm, products of multi-national origins still remain in great demand. Whilst the principles and practice of nation branding may have varied implications, embedding of national identity in brand campaigns enriches consumers' understanding, both as national citizens and as global subjects. Intelligent nation branding supplements the obligation of citizens towards political self-determination and ideals of public communication. Well thought out media campaigns and smart advertisement of branded products often shape the brands into successful marketing propositions. Apt projection of brands through soft power tools heightens the national identity and consumers' experiences play vital role in that. Ironically however, a gap exists in the literature concerning consumers' lived experiences of 'brand and national identity', which needs immediate abridging. In this meek effort, an interpretive-narrative approach has been chosen to contemplate brands as experiential entities, which strengthen the national identity. While reference to international brands of developed countries will occasionally be made, the main emphasis will remain on developing countries like Azerbaijan, which are investing to form their own national brands. The punch lines are as:

- Brands impact positively on the construction of national identity.
- Through effective use of soft power, developing countries also use brands for enhancing their respective national identities.
- This is an overarching trend, which is applicable equally in the spheres of diplomacy and defence, economy and trade, fashion and industry.

A successful brand is a name, symbol, design or some combination, which associates the product with a particular organization, as having a sustainable differential advantage over its contemporaries. Such a cluster of functional and emotional values promises distinct and pleasant experience between seller and buyer. Brands identify the goods or services of one seller or group of sellers as unique from their rivals, incorporating the consumer perspective, instead of the producers. This way, branding becomes seller's promise to provide specific set of characteristics, benefits and services, which are consistent to the purchasers. However, the choice of brand remains the prerogative of the buyers. "Nation branding is the art of applying the branding and marketing communication techniques to promote nation's image" [1]. "Nation Branding is an issue beyond national pride. A nation's brand affects its economy - it matters what others think about us" [2].

Nation branding campaigns can be focused on inviting foreign investment, promoting trade or attracting tourists. Depending upon the focus of campaign, different strategies are employed by marketers. A national brand and nation brand are essentially two different things. While the 'national brand' can be the existing nationally brand, which is distinct from regional or test-market brand, the 'nation brand' is the country, the state or the region of the brand itself. The nation brand is the

exclusive, multi-dimensional assortment of features that afford a particular nation with the culturally embedded diversity and relevance for all its target audiences.

In an era characterized with increased global interaction and exchanges, it has become quintessential for nations to brand themselves effectively and accrue increase dividends. “If you are not making a concerted effort to brand your nation, other people might do it for you – and for their own purposes” [3]. Countries are famous globally for different reasons. USA is known for the state of art technological solutions, democratic values, and global outreach. China is identified with low cost manufacturing capabilities and abundant provision of products till the remotest part of the world. UK dominates as European financial leader with London as the hub of commercial initiatives. Russia and Gulf countries excel in petrochemical domain, often leveraging their hydrocarbon riches to derive politico-economic mileage. Japan is famous for its cutting edge technological solutions in electronic, electrical, and automotive industries. Germany is a well-known name in the automotive industry, also famous for the provision of apt business conditions to world entrepreneurs. Similarly, Switzerland is famed for an impressive tourism industry, Pakistan for textile and sports goods, India for cheap human resource and IT potential and South Africa for their diamond industry. The image of nation brand affects the aspects of economy other than the exports alone. Often borne from the reality, such insights about a state lead to increased commerce opportunities in a number of ways. Prowess of a nation in a peculiar product range leads to increased exports of the same product from that country. Suits and shoes from Italy, perfumes from France, chocolates from Switzerland and Belgium, beef from Brazil, rice, mangoes and textiles from Pakistan and construction consultants from Turkey are only few to mention.

Nation Branding – A Powerful Strategy

Using soft power of media nation branding can help in projecting the desired image of a state. “The lesser-known emerging nations have no other option but to use soft power” [4]. As an intended consequence of nation branding, enhanced business and trade, expanded export volume, improved foreign direct investment and increased tourism opportunities strengthen a nation’s economy. Concept application of nation branding is not restricted to the developed nations only. Developing and under developed nations of the world are also attempting to join the bandwagon. “To prove that a country is a reliable partner it needs to make itself known on the world stage. Nation branding is undertaken to make this happen and to stimulate inward investment, attract tourists, and boost exports” [5].

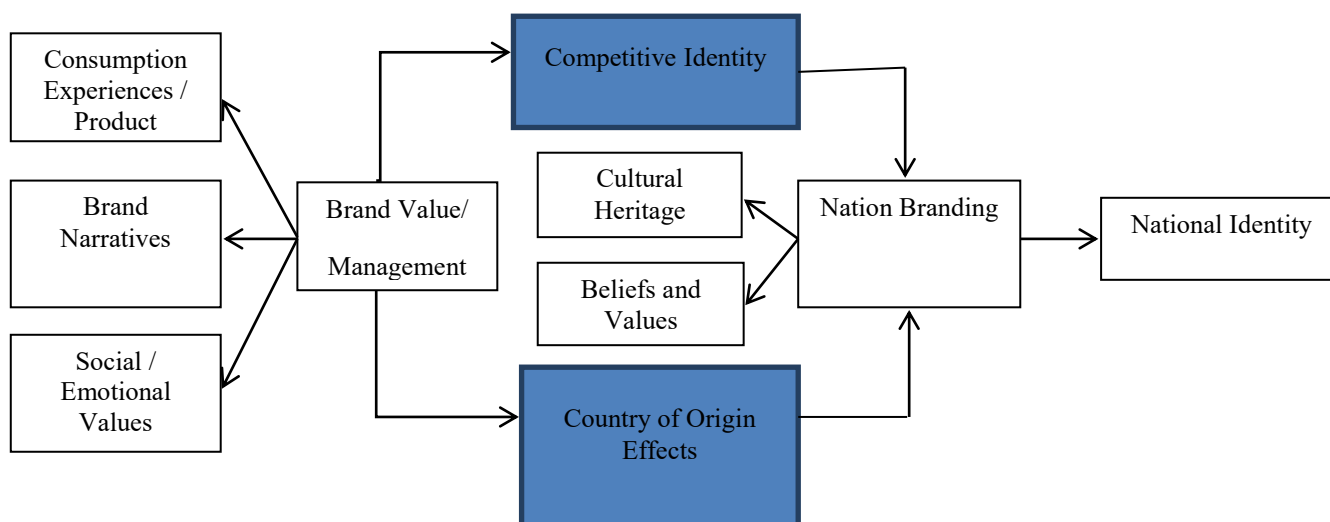
Arguably, one of the main goals of public diplomacy is to cultivate and communicate a certain image or reputation of a nation state to international audience and this is true of nation branding too. Using soft power tools, nation branding communicates a nation’s policies and its culture to the public face of international diplomacy. Nation branding represents the desire by concerned countries to persuade people in paying attention to their particular nation state, its achievements and belief in their qualities. Despite the lack of a theoretical consensus on nation branding, authors such as Simon Anholt believe that “nation branding is an indispensable phenomenon in the globalized world” [6]. However, his critics like Aronczyk opine that “nation branding is a version of soft nationalism and remains a process, which governments continue to buy into” [7].

Whilst nation branding is an internationally focused phenomenon, it is a practice which has the capacity to illuminate the more salient narratives of nation building and, in some cases, reflects nationalist rhetoric of politicians. Nation branding is a highly politicized activity, which maintains the concept of nation-state as the ancient framework for identity, in consonance with the nationalist dialogues on statehood. “Nation building in a post-Soviet context is based on the idea of a nation-state, where the term nation is a synonym for ethnicity” [8]. “A state is viewed as primarily belonging to the dominant, usually majority ethnic group, which seeks to legitimize the exercise of power by calling on conceptions of a historical, constituent or state building nation” [9]. “Nation building is a potentially fraught process. It is a dilemma between “ethno-nationalism” and “civic nationalism, a competing logic between nation state and democracy” [10].

In the past decade, dozens of countries have launched nation branding campaigns. Taking lead from the developed nations, developing and underdeveloped countries are also attempting to employ soft power potential of nation branding for creating conducive milieu for foreign direct investment, tourism and trade besides improving their national image and political relations with other states. Advertisements on media like “Malaysia Truly Asia”, “Amazing Azerbaijan”, “Incredible India”, “Estonia-Positively Surprising” and “Creative Korea” are therefore, a common sight. Critics of nation branding grade it to be an exceptionally fraught process, particularly with regard to the international image. “India’s example can be cited as a country, which has repeatedly engaged in the process of nation branding to manage its international image on its own terms. ‘Brand India’, with the slogan ‘Incredible India’, was developed with dual aims in mind: to market India as an international tourist destination, and to promote the country as an option for trade and investment” [11]. Notwithstanding this initiative, “Brand India was a controversial initiative within the country itself because the projection of India to the world as an economic powerhouse was at odds with the living standards of a significant proportion of the people living in the country. India is still home to more of the world’s poor than any other country” [12]. This campaign promoting India as a rising superpower would inevitably have reminded some that they were being left behind. Similarly, a new paradigm of German nationhood steering away from ethno-centrism has been reflected in recent nation branding strategies. As Estonia did with the Eurovision Song Contest, Germany launched one of their nation branding campaign (A Time to Make Friends) to capitalize on hosting of FIFA World Cup - 2006. “While Russia does not have a formal nation branding campaign per se, the launch of the news channel “Russia Today” can be seen as an effort by Russia for promoting a more positive international image to a global audience” [13]. “Popular cultural event like Eurovision Song Contest has been used by Russia to manage national image on its own terms, which in the case of the 2009 contest reflected a stronger more confident nation” [14]. Similarly, organization of Inaugural European Games in 2015, European Formula One Grand Prix Rounds with effect from 2016, and the conduct of Islamic Solidarity Games in 2017 noteworthy developments that go to the credit of South Caucasian nation Azerbaijan.

Conceptual Model for Study.

While analyzing the research model of the association between brands and national identity, it is important to understand its key determinants:-

Brand – Management

Every place on Earth bears a reputation, just as products and companies have brand images. For products and companies’ image, carefully crafted marketing strategy is employed. However, for promoting the reputation of places, increased focus and concerted efforts are essentially needed. The reputation of a place can be rich / technologically advanced or a simpler one. To most of the world’s

population, the internationally famous places like USA or Italy would cast a positive impression on the consumer; hence, an association of products / brands with such nations is always a favorable one. Contrarily however, there can be many places or nations, which are significantly reputable in respective neighboring realms but are highly unpopular elsewhere, like the English Channel Islands. “The reputation of a country has a direct and measurable impact on every aspect of its engagement with other countries, which plays a critical role in its economic, social, political, and cultural progress” [4].

Staying in news or being famous does not necessarily mean positive recognition or feedback. Afghanistan, Syria, Yemen, Somalia, or Iraq though can be found in daily tickers of almost all well reckoned news channels, yet their images are not always positive or worth emulating. Just like commercial brands, some of the glamour of a nation becomes a reason for the consumers to prefer it over the others. Wearing a ‘Chanel’ dress makes one feel more stylish; excursion to the coasts of Maldives or Mauritius generates more exotic feelings, similarly cooking a ‘Penne Alfredo’ exhibits a strong linkage to the famous Italian cuisine.

Brand management is a wholesome activity that encompasses a number of elements for its surefire success. These elements are brands-consumption experience, brands narratives and social / economic values, as explained in ensuing paragraphs:-

• **Brands – Consumption Experience.** It is not only the functional, symbolic or psychological dimensions that define a brand. Brand remains central to the consumption experience. Cova developed this idea further by pointing to the “linking value” of products and services (and by default the brands that wrap around them); “this refers to the products or services, contribution to establishing and / or reinforcing bonds between individuals” [15]. In line with above mentioned postulate, brand experiences somewhat allow as well as support social connections and building up of the likeminded consumer community. Brands therefore, have the power to unite consumers within the communities. Developing a sense of belonging and mutual association, brands impact on consumers’ identity noticeably. Arnould [16] within the catchall of Consumer Culture Theory (CCT) have written some literature on consumer identity and consumption. Their write ups seek to combine numerous theoretical view points to illustrate the vibrant relationship existing between the consumer actions, market place and cultural meanings.

• **Brand Narratives.** “Diverse social relationships, contexts and sites of interaction including spaces and relationships of work, family and friends, but also the global resources of television, email and travel contribute to multiple narratives of identity” [17]. Various resources for identity construction have been provided by marketer generated materials, as elaborated by Arnould and Thompson in Consumer Culture Theory [18]. Changes in socio-cultural context and the fashion manner in which identities are mythologized, deeply impact on consumers’ identity. The way, advertisers, brand strategists, tourist promoters, and other marketing agents shape or mould the mass opinion about a particular country, plays definite role in influencing national identity.

• **Social / Economic Values.** “Clothing, perfume, and cars are, perhaps, the most frequently mentioned products that consumers use as means of self-expression” [19]. However, a much wider variety of products have brand or user image associated with them. For example, Miller and Tsiantar reported a study of consumer perceptions finding that Pillsbury cake mix users were consistently perceived as apron-clad, grandmotherly types, while Duncan Hines cake mix users were perceived as slender, contemporary women [20]. Products of Armani, Boss, Tag-Heuer are the examples of brands, which consciously divide the consumers on the basis of building the idea of self-expression. Marketers take strategic advantage by building relation between the brand image and the users that ultimately lead to affecting consumer brand choice, especially when brand consumption is observed by other individuals.

Country of Origin Effects

Country of origin has become an inevitable part of branding in today’s world. Apart from the label of “Made by” the “Made in” has become more important. Under time compressed environment, consumers set their preferences for more ready solutions in their list of needs and tend to make informed buying decisions. It is where the country of origin like a brand’s name comes to consumers’ rescue for making immediate yet informed buying decisions. Following Zhang [21] one can define the Country of Origin (COO) simply as “Information pertaining to where a product is made”, which is usually operationalized and conveyed with the phrases like “Made in” and the country’s name [22].

Suffixing names of countries like Germany, Italy, Japan, Switzerland or USA, add such a colossal appeal in the overall package for the consumers that it appears to be strikingly effortless. For the same reason, consumers tend to prefer French cheese, champagne and perfumes over any other country, German cars over Americans and Chinese, Japanese electronics and electrical appliances over Mexicans, Malaysians and Koreans and Italian fashion over Finnish etcetera. “These range from the extent to which the place of manufacture influences product evaluations (Gurhan-Canli and Maheswaran [23], to intangible barriers to entering new markets in the form of consumer biases toward imported products (Wang and Lamb [24]. But as Chattalas, Michael; Kramer, Thomas; Takada, Hirokazu mentions “Specifying a product's COO is becoming even harder, because global sourcing and manufacturing have resulted in many products having dual or multinational origins” [25]. For example, a Toshiba television may be assembled in Mexico, but it may include Japanese, Mexican, or even American parts. Concurrently however, Toshiba brand name remains associated with Japanese origin. Similarly, ADIDAS, NIKE and Levis’ are typical USA brands but are largely manufactured in China, Cambodia, Vietnam and Myanmar.

Competitive Identity

“National identity is defined as the extent to which a given culture recognizes and identifies with a set of focal elements, which set it apart from other cultures, by exhibiting greater variations in the institutions of those aspects than others” [26].

Virtuous Circle of Competitive Identity

Simon Anholt in Competitive Identity [27]

Comparing it with construct of national culture given by Hofstede [28] “national identity minimizes the relevant distinction between “culture” and “nation”, and avoids the ambiguity between the two concepts” [29]. Marketing and branding combine the scientific clarity of thought and rigorous observation of human psychology, culture and society with the most elusive factor of creativity. In fact, these factors bring commerce and culture together, as a potent force for creating prosperity.

National Identity

“National identity of a person forms his / her cultural and social value system, based on which he / she develops own personal value framework to judge a product or a service being consumed” [30]. “A locally made product has a symbolic and emotional meaning for the local consumers” [31]. Governments of states are trying to use popular brands for furthering their nations’ image worldwide. Leverage for a brand to evolve at its own, is somewhat limiting due to this growing influence. “They may link this product with a sense of national identity and pride, building a strong emotional attachment with it” [32]. It is the buyers, not the sellers’ opinion which matters. In other words, a country should be selling what the ‘buyers’ - that is, tourists and consumers abroad - are interested in paying for, rather than what a ‘seller’ - that is, a country, its politicians and population at large - decides to offer or sell. “Ad hoc brand campaigns rarely if ever bring expected “dividends”. To be effective, image-formation not only needs to be constantly managed, but also needs to rely on time-tested marketing techniques” [33]. More often the “consumers utilize iconic brand symbolism, offered by brand communication narratives, to concretize their identities and “to enact basic status and affiliation processes” [34]. National identity may be the underlying value that motivates more visible manifestation of nationalism. Consumers have the tendency to see the nation in a positive light and expressing an opinion of high product quality for the domestic product. [35].

Research Methodology

Examination of the view points of Government officials, opinion leaders, and individuals involved in the nation branding campaigns can help in ascertaining the visions of national political elite. However for the apt understanding of identity processes in the nation states, perspective of a common consumer is also needed. “Ethnicity and nationalism could best be understood if studied from below as well as above, in micro-analytic as well as macro-analytic perspective. From a distance, it is all too easy to “see” bounded and homogenous ethnic and national groups, to whom common interests, perceptions, intentions and volition can be attributed. Up close, on the other hand, one risks losing sight of the larger contexts that shape experience and interaction” [36]. In pursuance of the research objectives, the scribe has chosen to collect the bulk of data, through in depth interviews of elites besides personal interactions with the commoners of Azerbaijan, during the period from 2015 to 2017. Formal and informal interactions with government figures, journalists, opinion leaders, local think tanks / intelligentsia, entrepreneurs, and business promoters have helped in gaining an insight into the subject. Similarly, at public level, common consumers like students, pensioners and civilians, drawn from a huge sample using a snowballing technique, are being engaged. This way, a range of diversified opinions is expected to be gathered from people belonging to varying age brackets, socio-economic backgrounds, and geographical locations.

Welcome to Azerbaijan – The Land of Fire

Azerbaijan is a developing Muslim state of South Caucasus / Eurasian region. Its unique location at the crossroads of Southwest Asia and Southeastern Europe is complimented by significant hydrocarbon riches, making Azerbaijan an important littoral state of Caspian Sea region. Since its independence from USSR in 1991, the country has traversed a long distance, in becoming a safe, peaceful and economically stable state, in an otherwise tumultuous region. As per the statement of Azerbaijani President Ilham Aliyev, “Azerbaijan is an island of peace in a burning region.”

Azerbaijan – The Land of Fire has crisscrossed Zoroastrianism, Christianity, and Islam in the annals of history. The country has remained part of Persian, Russian, and Ottoman Empires in the past. It therefore, enjoys distinctive cultural diversity, which is both enjoyable and worth cherishing. Though the imprints of Seljuk Turks on Azerbaijani history are the most profound ones, the modern day Azerbaijan can be characterized with a European outlook, multi-cultured / pluralistic society and secular religious profile. Apt blending of people from other faiths in Azerbaijani society, folkloric diversity, and multi-culturist society substantially improves country’s acceptability in the region and beyond. Despite having an overwhelming Muslim population (i.e. 96%), the festivals of Nowruz,

Christmas and Eids are celebrated in Azerbaijan with matching zeal and fervour. Though the sectarian divide (i.e 85% by 15%) predominantly favours the Shia sect, yet state's tight grip on religious affairs helps in attaining and maintaining a paradigm, which is exploitable by any sect.

The foreign policy of the country is relatively independent with no major favorites. At times, the balancing out of regional obligations and global compulsions becomes challenging, however Azerbaijan exercises a fine balance in its relations with Russia, Turkey, Iran, Europe, USA, China, CARs and countries of Islamic block. Year 2016 was declared as the “Year of Multi-Culturism”, whereas 2017 is being celebrated as the “Year of Islamic Solidarity”. Sustaining fairly good working relations with asserting Russia and dominant Iran, Azerbaijan maintains equally good relations with Europe, USA, Israel and the West. Driven by domestic pressures, a stern stance on forced occupation of 20% Azeri lands by Armenia governs the foreign and defence policy objectives of Azerbaijan. Due to its unique geo-strategic location, Azerbaijan provides a safe conduit to Central Asian and Eurasian energy riches for reaching Europe from Caspian Sea, without having to pass through Russia or Iran. This way, Azerbaijani foreign policy assures sort of energy security to the European clients.

On the economic front, the country has made larger strides from signing the “Contract of the Century” in 1994 to the inauguration of ‘Southern Gas Corridor’ project in 2014. Being oil propelled economy; Azerbaijan remains vulnerable to oil glut or consequent slump in oil prices. The negative impact of “Oil Curse” or “Dutch Disease” further accentuates the problem by not letting other industries grow in tandem with the overwhelming petrochemical industry thus resulting in incompatible growth of non-oil sector. Of late, a growing realization at the end of the Azeri government has resulted in concerted efforts for diversification of economy, particularly in the non-oil sectors. Initiation of wide scale economic reforms, abolition of monopolized trade regime and necessary support to socio economic development are some of the steps recently taken. Fostering business friendly environment for local and foreign businessmen, expanding an export base, attracting tourism and inviting foreign direct investment, Azerbaijan is attempting to mitigate the negative impacts of low oil prices. According to President Ilham Aliyev's speech at Davos during World Economic Forum-2016, “Azeri economy is maintaining healthy growth rate. Over the past 10 years, country's economy has grown by 300%. Poverty and unemployment have reduced sharply, currently staying at 5% each. Growth of non-oil industry sector is at 8.4%. Azerbaijan has been ranked as 40th in the world for competitiveness and first in the CIS (Commonwealth of Independent States) region during 2016 by the World Economic Forum”. Government is seen struggling to ensure macroeconomic stability and normal rate of inflation. An export-oriented economic model equipped with modernization of oil and gas industry, diversification of non-oil sectors, expanded use of renewable energy resources, development of agrarian sector, strengthening of food security, boosting up of trade and services and measures for enhanced foreign direct investment have been identified as the priority areas of current regime.

While Azerbaijan has made larger strides in terms of international relations, economic reforms, and integration into various European power structures, the country still remains relatively unknown and least understood in Europe and the world at large. It is in this backdrop that Azerbaijani hierarchy appears to be highly interested in projecting the country as a secular, tolerant, forward looking, and progressive nation that possesses strong military muscle, economic stamina, and regional / global aspirations. Off and on, mega events of international and regional stature are hosted in Azerbaijan in order to bring the country on the foreign policy radar of European, Western, and Islamic block countries.

Nation Branding Endeavours of Azerbaijan

The perception of Azerbaijan relatively weakens as one geographically traverses away from the country. Western Europe and USA have the least understanding of Azerbaijan as compared to Russia, Turkey, Iran or Georgia. In its quest for global recognition, Azerbaijan has embarked upon a journey to prove its “international credentials,” by offering an image of Azerbaijan as a tolerant / multicultural society, which is an economic trailblazer in CIS / Eurasian region. György Szondi [37] argues that

“nation branding can help transitional states to distance themselves from the previous political system (Communist Rule in the Azerbaijani context), as well as help to portray the country as a modern state and eligible member of a new world system, positioning the country as a central rather than peripheral state”.

“Made in Azerbaijan” Campaign

The recently started “Made in Azerbaijan” campaign is a Government-backed project that ushers an expedition towards indigenization and self-reliance. It is a conscious attempt to convey a certain narrative of Azerbaijan to the international community in a bid to control perceptions about the state. It manifests that nation branding can be used as a tool for projecting soft nationalism. As the nation’s hierarchy realizes the significance of soft image projection, earnest urge to promote national brands, gaining global recognition and attracting foreign direct investment remains evident.

Projecting Azerbaijani business interests internationally, the initiative is aimed to achieve greater direct foreign investment, expand the tourist base and broaden the scope of Azerbaijani exports to the world markets. Nation branding endeavours of Azerbaijan promote what Azerbaijan is, but by doing so also signify what Azerbaijan is not. Such initiatives reflect a kindlier face of Azeri nationalism to a global audience. Taken into account the geographical proximity, cultural heritage, historical and ethnic linkages, regional integration, human rights conditions, legal / administrative traditions and gender equality, Azerbaijan is far more Eurasian than its neighbours. Posters featuring the “Welcome to Azerbaijan - The Land of Fire” logo and “Discover Azerbaijan”, “Lights out, Formula One Finally Races in Baku”, “Made in Azerbaijan” appear on billboards abroad and at the national airports. T-shirts and other merchandising can easily be seen / found in capital Baku and other regions.

Organization of International Mega Events.

In its quest for recognition, Azerbaijan recently organized or has planned to conduct, following events of regional and international statures:

Cultural / Sports Events

- Eurovision Song Contest 2012;
- Inaugural European Games 2015;
- European Grand Prix Formula One Round (2016–2020);
- International Chess Olympiad 2016;
- Islamic Solidarity Games 2017.

Energy / Connectivity Projects

- Southern Gas Corridor Project including TANAP and TAP Pipelines (2014);
- Information Super Highway TASIM Project (2014);
- East-West Corridor or Trans Caspian International Trade Route (TCITR)/ Establishment of Baku International Trade Sea Port;
- Baku-Tbilisi-Kars Railway Project (2014);
- Tripartite Commission on North - South Transport Corridor (NSTC-2016);
- Commissioning of state of art Port Alat in Baku.

Politico-Economic Initiatives

- Economy Diversification in Non-Oil Sectors;
- Strategic Roadmaps for Fiscal Stability / Broad Based Economic Reforms;
- Abolition of Monopolized Trade Regime;
- Declaration of 2016 as “Year of Multiculturalism”;
- Declaration of 2017 as “Year of Islamic Solidarity”;
- Upgrading of Tourism Facilities / Preservation of UN Cultural Heritage Sites;
- Simplification of Visa Regime for Nationals of GCC Countries;
- Initiation of E-Visa System with Many Other Countries.

Brands Contributing Towards National Image of Azerbaijan

- State Oil Company of Republic of Azerbaijan (SOCAR);

- Azerbaijan Export and Investments Promotion Foundation (AZPROMO);
- Heydar Aliyev Foundation under patronage of the First Lady of Azerbaijan;
- GILAN Group;
- Pasha Group;
- Azersun Company;
- Azerilma Carpet Factory;
- Rasm Jewelry;
- State Agency for Public Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan (ASAN).

Conclusion

– Brands identify the goods or services of one seller or group of sellers as unique from their rivals, incorporating the consumer perspective, instead of the producers. While a ‘national brand’ can be the existing nationally brand, which is distinct from a regional or test-market brand, ‘nation brand’ is the country, state or the region of the brand itself.

– Nation branding can be employed as soft power tool of media to project the desired image of a state. In the past decade, dozens of countries have launched nation branding campaigns. Other than the developed nations, developing and under developed countries are also seen trying to employ soft power potential of nation branding to improve the image of their states and create favourable conditions for foreign direct investment, tourism, trade and even political relations with other states.

– Competitive Identity and Country of Origin remain influential in the process of creating positive national identity through the use of brands. Taking advantage of Consumer’s Consumption experiences of products, patriotic brand narratives and social & economic values, marketers can formulate a robust yet impactful brand strategy for both commercial and corporate products.

– National identity may be the underlying value that motivates a more visible manifestation of nationalism. Consumers have the tendency to see nation in a positive light and expressing an opinion of high product quality for the domestic product.

– Concept application of nation branding is not restricted to the developed nations alone. Developing and under developed nations of the world are also attempting to join the bandwagon. Azerbaijan is one such developing Muslim nation of South Caucasus / Eurasian region. In its quest for global recognition, Azerbaijan has embarked upon a journey to prove its “international credentials,” by offering images of Azerbaijan as a tolerant / multicultural society, which is an economic trailblazer in CIS / Eurasian region.

– The recently started “Made in Azerbaijan” campaign is a Government-backed project that ushers an expedition towards indigenization and self-reliance. It is a conscious attempt to convey a certain narrative of Azerbaijan to the international community in a bid to control perceptions about the state. Such initiatives reflect a kindlier face of the Azeri nationalism to a global audience. ‘Made in Azerbaijan’ manifests that nation branding can be used as a tool for projecting soft nationalism.

– Nation branding endeavours of Azerbaijan promote what Azerbaijan is, but by doing so also signify what Azerbaijan is not. Projecting the Azerbaijani business interests internationally, the initiative is aimed to achieve greater direct foreign investment, expand the tourist base and broaden the scope of Azerbaijani exports to world markets.

References

1. Ying F. Branding the Nation – What is being branded // Journal of Vacation Marketing, 2006, Vol. 12:1, pp. 5-14.
2. David J. Reibstein. Billions in the balance: Why managing A Nation’s Brand matters, Knowledge @ Wharton, 2016.

3. Lincoln T. Nation Branding: Perception Can Be Reality - So Manage It, 2015 (<http://knowledge.wharton.upenn.edu/article/nation-branding-perception-can-reality-manage>).
4. Anholt S. Brand New Justice: How Branding Places and Products Can Help the Developing World. Amsterdam: Elsevier Butterworth Heinemann, 2005, 173 p.
5. Dinnie, K. Nation Branding: Concepts, Issues, Practice, 1st ed. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2008.
6. Anholt S. Competitive Identity, 2007, p.10.
7. Aronczyk M. How to Do Things with Brands: Uses of National Identity Canadian Journal of Communication, Vol 34, 2009, pp. 291-296.
8. Semjonov A. The teacher Max van der Stoel, Security and Human rights, 2011, pp. 253-256.
9. Kolsto P. Nation-building and ethnic integration in post-Soviet societies: an investigation of Latvia and Kazakistan, Boulder Col: Westview Press, 1999.
10. Lauristin M. The challenge of the Russian minority: emerging multicultural democracy in Estonia. Tartu: Tartu University Press, 2002.
11. Bolin G. and Stahlberg P. Between Community and Commodity. Nationalism and Nation Branding. In Communicating the Nation. National Topographies of Global Media Landscapes, edited by Anna Roosvall and Inka Solivara Moring, Goteborg: Nordicom, 2010, pp. 79-101.
12. Hannerz U. Geokulturella scenarier (Geo-cultural scenarios). In Kulturstudier I Sverige (Cultural Studies in Sweden), edited by B. Axelsson and J. Fornas. Lund: Studentlitteratur, 2007.
13. Evans J. Spinning Russia. Foreign Policy, November 2005. http://eccentricstar.typepad.com/public_diplomacy_weblog_n/Russia.
14. Jordan P. Eurovision in Moscow: Re-Imagining Russia on the Global Stage. Sharp E.14, 2009, pp. 39–61.
15. Bernard C. Community and Consumption: Towards a Definition of the “Linking Value” of Products or Services // European Journal of Marketing, 31 (3/4), 1997, pp. 297-316.
16. Eric A. and Linda L. River Magic: Extraordinary Experience and the Extended Service Encounter // Journal of Consumer Research, 20 (1), Price 1993, pp. 24-45.
17. Chris B. Television, Globalization and Cultural Identities, Buckingham: Open University Press, 1999, 195p.
18. Arnould E. and Linda L. River Magic: Extraordinary Experience and the Extended Service Encounter // Journal of Consumer Research, 20 (1), Price 1993. pp. 24-45.
19. Aaker D. Building Strong Brands, The Free Press, 1996, 360p.
20. Annetta M. and Dody T. Psyching out consumers, Newsweek, February 27, 1989, pp.46-47.
21. Zhang Y. Chinese consumers' evaluation of foreign products: the influence of culture, product types, and product presentation format // European Journal of Marketing, Vol. 30 No. 12, 1996, pp. 50-69.
22. Amine L.S., Chao, M. and Arnold M. Exploring the practical effects of country of origin, animosity, and price-quality issues: two case studies of Taiwan and Acer in China // Journal of International Marketing, Vol. 13 No. 2, 2005, pp. 50-114.
23. Gurhan-Canli Z. and Maheswaran D. Determinants of country-of-origin evaluations // Journal of Consumer Research, Vol. 27, 2000, pp. 96-108.
24. Wang C. and Lamb C. The impact of selected environmental forces upon consumers' willingness to buy foreign products // Journal of the Academy of Marketing Science, Vol. 11 No. 2, 1983, pp. 71-84.
25. Chattalas M., Kramer T., Takada H. The impact of national stereotypes on the country of origin effect: A conceptual framework // International Marketing Review, Vol. 25 Iss: 1, 2008, pp. 54-74.
26. Clar T. International marketing and national character: a review and proposal for an integrative theory // Journal of Marketing, October, 1990, pp. 66-79. Keillor B.D. and Hult G.M. A

five-country study of national identity: Implications for international marketing research and practice”, *International Marketing Review*, Vol. 16, No. 1, 1999, pp. 65–82.

27. Anholt S. *Competitive Identity*, 2007, p. 35.

28. Hofstede G. American business values and cultural imperialism. *Organizational Dynamics*, 1980, pp. 49-54.

29. Cui C.C., and Adams E.I. National identity and NATID: An assessment in Yemen // *International Marketing Review*, 19(6), 2002, pp. 637-662.

30. Thuy P.N. and Hau L.N. Service personal values and customer loyalty: a study of banking services in a transitional economy // *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 28 No. 6, 2010, pp. 465-478.

31. Hong S. and Wyer R. Determinants of product evaluation: effects of the time interval between knowledge of a product’s country of origin and information about its specific attributes // *Journal of Consumer Research*, Vol. 17, 1990, pp. 277-288.

32. Verlegh P.W. and Steenkamp J.-B.E.M. A review and meta-analysis of country of origin research // *Journal of Economic Psychology*, Vol. 20 No. 5, 1999, pp. 521-546.

33. Ausra P. “Selling” a small state to the world: Lithuania’s struggle in building its national image, *Place Branding and Public Diplomacy* 5.1, Feb 2009, pp. 67-84.

34. Douglas B.H. Jack Daniel's America: Iconic Brands as Ideological Parasites and Proselytizers // *Journal of Consumer Culture*, 6 (3), 2006. pp. 355-77.

35. Kuksov D., *Brand Value in Social Interaction* // *Management Science* 53(10), 2007, pp.1634-1644.

36. Brubaker R. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

37. Szondi G. *Public Diplomacy and Nation Branding: Conceptual Similarities and Differences*, November 2008, 42 p.

Xülasə

Brendlər milli kimliyin formalaşmasında əsas amil kimi

Sana İmran

Məqalədə milli brendlərin səmərəli şəkildə genişləndirilməsi vasitəsilə ölkələrin dünya miqyasında tanınması yolları nəzərdən keçirilir. Azərbaycan Respublikasının nümunəsində brend və milli kimliyin bağlılığını əhatə edən münasib strateji, konseptual və praktiki aspektlər tam elmi və əsaslı tədqiqat obyektinə olaraq hərtərəfli təhlil edilir.

Açar sözlər: brendin formalaşması, milli kimlik, milli brend, Azərbaycan.

Аннотация

Бренды как основной фактор формирования национального самосознания

Сана Имран

В статье рассматриваются пути для получения глобального признания для стран путем эффективного распространения национальных брендов. Стратегические, концептуальные и практически соответствующие аспекты на примере Азербайджанской Республики, охватывающие связь между брендами и национальной идентичностью, анализируются в чисто академической и исследовательской концепции.

Ключевые слова: формирование бренда, национальная идентичность, брендинг страны, Азербайджан.

UOT 61

ODLU SİLAH YARALANMALARININ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN CƏRRAHİ MÜALİCƏSİNƏ YANAŞMALARIN TARİXİ İNKİŞAFI

tibb xidməti polkovniki Ç.B.Əlləzov

Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi tibb fakültəsi

Xülasə. Hərbi səhra cərrahiyyəsinin əsas prinsipləri əsrlər boyu bəlli olmasına baxmayaraq, cərrahların hər yeni nəsli müharibələr zamanı bu prinsipləri yenidən nəzərdən keçirməli və təkmilləşdirməlidir. Buna görə də odlu silah yaralanmalarının cərrahi müalicəsinə tarixi yanaşmalar öyrənilməli və daha səmərəli metodlar tətbiq edilməlidir. Məqalədə cərrahi metodlar, təxliyə mərhələlərində cərrahi taktika, həmçinin yara ballistikası məsələləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: hərbi səhra cərrahiyyəsi, odlu silah yaralanması, yara ballistikası, mina-partlayış travması, yara kanalı.

80-ci illərin sonu SSRİ-nin dağılması, Varşava müqaviləsinin, sosializm ictimai-iqtisadi formasiyasının süquta yetməsi ilə əlaqədar olaraq dünya siyasətində köklü dəyişikliklər baş vermiş, mürəkkəb bir dövr başlamışdır. Qlobal müharibələr ölkələr üçün mümkünsüz hala gəlmiş və lokal müharibələrə (Əfqanıstan, Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Çeçenistan, İraq, Dnestriyanı, Şimali Afrika ölkələri, Ukrayna və s.) “start” verilmişdir. Azərbaycan Respublikası da Ermənistan və onun hava-darları tərəfindən müharibəyə cəlb olunmuşdur.

Lokal müharibələrdə ölkələrin hərbi arsenalına daxil olan (nüvə silahı istisna olmaqla) müasir silahlardan istifadə olunur. Yaralayıcı amilin (güllə, qəlpə, mərmə və s.) uçuş sürətinin və ötürdüyü kinetik enerjisinin yüksəldilməsi, təkmilləşdirilməsi və s. nəticəsində güllə, qəlpə, mərmə çox böyük dağıdıcı qüvvəyə və geniş yaralama sahəsi yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Hazırkı müharibələrdə sanitariya itkilərin sayı çox və yaralıların vəziyyətinin ağırlıq dərəcəsi isə yüksəkdir [1,2,3,4]. Lokal müharibələrdə, irimiqyaslı müharibələrdən fərqli olaraq, ölkənin bütün resurslarından (iqtisadi, insan, nəqliyyat, səhiyyə) geniş istifadə olunur və tez bir zamanda səfərbər edilir. Buna görə də yaralı və zədələnənlərə göstəriləcək tibbi yardımın təşkili asanlaşır, təxliyə mərhələləri qısalır, döyüş zədəlilərinə ixtisaslaşdırılmış yardımını daha qısa zamanda göstərilir.

Son 20–30 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrin hərbi təbabətinin elmi araşdırmalarından məlum olmuşdur ki, döyüş, təbii fəlakətlər və kütləvi zədələnməyə səbəb ola biləcək sənaye qəzalarında zərərçəkənlərə nə qədər tez ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım göstərilərsə, nəticə bir o qədər yaxşı olar. [4,5]. Bu baxımdan tibbi yardımın göstərilməsinin təşkilində yeni sistemin yaradılmasına ehtiyac duyulmuşdur.

Döyüş silahlarının orqanizmdə yaratdığı zədələnmə mexanizmini və xüsusiyyətini bilməyən həkim onun cərrahi müalicəsinə və təşkilinə səmərəli apara bilməz.

Odlu silah yaralanmalarının müalicəsi

Yara müalicəsinin tarixi çox qədim dövrlərə təsadüf edir. Arxeoloqların tapıntıları sübut etmişdir ki, hələ b.e.ə. neolit dövründə müalicə məqsədilə trepanasiya və digər əməliyyatlar icra edilmişdir [1,5,6].

Çar Hammurapinin “Babilistanın kodeksində” qeyd edilmişdir ki, b.e.ə. XVIII əsrdə Babilistan və Assuriya ordularının tərkibində həkim cərrahlar olmuş və onlar ordunun hərəkəti zamanı səxsi heyəti müşayiət etmişlər. Beləliklə, həmin dövr hərbi səhra cərrahiyyəsinin yaranma tarixi kimi qəbul edilir. Qədim Hind tibbi ədəbiyyatı olan “Ayur Veda”da (“Həyat kitabı”) göstərilmişdir ki, b.e.ə. (500 il) qədim Hindistanda səviyyəli cərrahiyyə mövcud olmuş, belə ki, bağırsağ keçməməzliyində laparotomiya, bağırsağa tikiş qoyulması icra edilmiş, sınıqların müvəffəqiyyətlə müalicəsi aparılmış, yaralar yad cisimlərdən təmizləndikdən sonra tikilərək qapadılmış və hətta plastik əməliyyatlar belə həyata keçirilmişdir. Bu günümüzdə qədər də “Hind plastikası” adı altında əməliyyatlar icra edilməkdədir [1,3].

B.e.ə. (460–377 illər) təbabətin atası sayılan Hippokrat yara müalicəsinin ilk elmi əsaslarını göstərmişdir. Sonradan onun tələbələri tərəfindən yazılmış “Hippokratın külliyyəti” əsərində yaraların irinləmədən birincili və irinləyərək ikincili sağalması göstərilmişdir. Onun tərəfindən ilk olaraq yaraların metal boru ilə drenajı icra edilmişdir. İrinli cərrahiyyənin əsasını Hippokrat qoymuşdur. O, fleqmona və abseslərin klinikasını, əsas müalicə prinsiplərini (“bi pus”, “ibi evakua”) qeyd etmişdir. Hətta yaranın irinləməsinin səbəbini onun çirklənməsində görmüş və qarşısının alınması məqsədilə əməliyyat sahəsinin təmiz olmasını və ətrafının təmiz parça ilə örtülməsini, əməliyyat zamanı qaynadılmış təmiz sudan istifadə olunmasını tələb etmişdir [1,3,6].

Qədim Hindistandan sonra təbabət Romada inkişaf etməyə başladı. Bu, Klavdi Qalenin adı ilə bağlıdır. O, ilk dəfə yaranı bürünc boru ilə drenaj edərək tikiş qoymuşdur. Qalen yaranın irinləməsini onun sağalma prosesinin vacib tərkib hissəsi hesab etmişdir [6].

O dövrün ərəb həkimlərindən olan Abu Bəkr Məhəmməd bin Zəkəriyyə yolxucu xəstəliklərin və yara irinləməsinin səbəbini açıqlamağa çalışmışdır. Bağdadda xəstəxana tikən zaman xəstəxananın yerləşdiyi ərazinin əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirərək göstəriş vermişdir ki, şəhərin müxtəlif yerlərinə ət parçaları qoyulsun və müşahidə aparılsın. Hansı tikə gec xarab olarsa, xəstəxana orada tikilsin [6].

1546-cı ildə Frakastro öz əsərində infeksiya xəstəliklərin hansı (təmas, kontakt) yolla yayıldığını sübut etmiş və qarşısını almaq üçün xəstələrin təcrid olunmalarını, onların yerinin ciddi təmizlənməsini göstərmiş, bununla da aseptikanın hospitaldaxili infeksiyalarla mübarizənin vacibliyini göstərərək əsasını qoymuşdur [1,7].

Tarixi mənbələr göstərir ki, qədim dövrün məşhur həkimlərinin o dövrdə yaraların müalicəsi haqqında təsəvvürləri olmuş və ona əməl etmişlər. Belə ki, irinli ocaq açılmış, yara drenaj edilmiş və tikiş vasitəsilə qapadılmışdır [3,6].

XV əsrdə məşhur professor Petro d’Arqillata yaraya birincili tikişlərin qoyulmasının göstəriş və əks-göstərişlərinin sxemini vermişdir [1,4,6]. Bu əks-göstərişlər aşağıdakılardır:

1. Yara dərin olarsa (dərin yaradan irinin xaric olması çətin olduğundan);
2. Yara geniş olarsa (kənarlarının tikişlə yaxınlaşdırılması mümkün olmadığından);
3. Ağır dərəcəli əzilmiş yaralar;
4. Yara kənarları çox ağırlı olduqda;
5. Zədə sahəsində ölü toxumalar olduqda;
6. Yarada apostema olduqda (iltihabi ödem);
7. Yaradan sinmiş sümük ucu çıxdıqda.

XVI əsrdə Amburaz Pare şəxsi müşahidələrinə istinad edərək göstərdi ki, yaraların müalicəsində əvvəllər yaranın tez sağalması üçün istifadə olunan üsullar (isti dəmirlə yandırmaq və isti yağ tökmək) yolverilməzdir. O, skipidar və gül yağı qarışıqlı məhləmindən istifadə edərək yaraları müvəffəqiyyətlə müalicə etmişdir. Həmin dövrdə yaşamış digər məşhur həkim-cərrah Leonardo Botallo sübut etdi ki, irinləmənin əsas səbəbi yarada yad cisimlərin, qan laxtaları əzilmiş, cırılmış və həyat qabiliyyətini itirmiş toxumaların olmasıdır. O, irinləmənin qarşısının alınmasında yaradan yad cisimlərin xaric edilməsinin və ölmüş toxumaların kəsilib götürülməsinin vacibliyini göstərmişdir [1,8].

XVII əsr yaraların müalicəsində ciddi bir yenilik olmadı. Səbəb isə cərrahların sosial vəziyyətinin ağırlığı və Almaniyada II Fridrix tərəfindən imzalanan qanuna əsasən kral qvardiyası əsgərlərinin yaralanmadan ölməsi zamanı həkimlərin cismani (Alman ordusunda hərbi həkimlər “feldcheerer” adlandırılırdı) cəzalandırılması idi.

XVIII əsrdə ingilis cərrahları, başda Hanter olmaqla odlu silah yaralarının böyük letallıqla nəticələnməsindən qorxaraq, yaraların aktiv müalicə taktikasından çəkinərək, 3–4 gün sonra onların tikişlənməsini tövsiyə etmişdir. Bununla da, odlu silah yarasına ikincili təxirəsalınmış tikişlərin qoyulmağa başlanılmışdır [3,6].

XIX əsr yaraların müalicəsinin sonrakı inkişafı rus cərrahı Piraqovun (1810–1881) adı ilə bağlıdır. O, yaraların müalicəsinin əsas prinsiplərini göstərməklə yanaşı, yaralılara tibbi yardımın

təşkili qaydalarını da yaratmışdır. Onun yaratdığı prinsiplər Böyük Vətən müharibəsində yaralıların müalicəsində əsas taktika kimi qəbul edilmişdir [6,9,10].

XIX əsrin ortalarında dahi cərrahların əməyi sayəsində yara müalicəsinin üç əsas prinsipi yaradıldı:

1. Odlu silah yarasının geniş açılması, yarada həyat qabiliyyətini itirmiş toxumaların kəsilib götürülməsi;

2. Yaranın yaxşı drenaj olunması;

3. Yaranın sağalmasını tezləşdirmək məqsədilə ona tikişlərin qoyulması.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, o dövrdə aseptika və antiseptikanın olmaması səbəbindən elə də bir ciddi nailiyyət əldə edilmədi. Yara müalicəsində həlledici era XIX L.Paster, D.Lister, T.Bilrot, K. Simmelbuş tərəfindən aseptika və antiseptikanın həyata keçirilməsi ilə başlamışdır. D. Lister sübut etmişdir ki, yaranın irinləməsinin əsas səbəbi havada olan mikrobların yaraya düşməsidir. O, irinləmənin qarşısını almaq məqsədilə yaranın ətraf mühətdən sarğı vasitəsilə təcrid edilməsinin vacibliyini göstərmişdir. D.Listerdən sonra Bilrot yaraya mikrobların cərrahların əlindən keçməsinin qarşısını almaq məqsədilə onların əməliyyatdan əvvəl əllərini yumasını və ağ xalat geyməsinə vacib hesab etmiş, 1867-ci ildə yaraların karbol turşusu ilə işlənməsini təklif etməklə, antiseptikanın əsasını qoymuşdur [1,3].

I Dünya müharibəsində aseptika və antiseptikaya arxalanaraq rus, ingilis, fransız və alman cərrahları odlu silah yaralanmalarında aktiv cərrahi taktikadan qaçaraq konservativ müalicəyə üstünlük verdilər. Lakin onlar uğursuzluğa düçar oldu. Həmin dövr güllə yaralarının steril olması haqqında olan mif özünü doğrultmadı və E.Berqman hər növ, istər odlu, istərsə də təsadüfi yaralanmaların birincili çirklənmiş olduğu qənaətinə gəldi. Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bakterial çirklənmiş yaralarda bütün mikrobları öldürə biləcək antiseptika axtarışına başlandı. 1932-ci ildə kimyəvi preparatlar adı altında qırmızı, sonra ağ streptosid və sulfidin kəşf edildi. Həmin preparatlardan II Dünya müharibəsində geniş istifadə edildi. İspaniyada baş verən vətəndaş müharibəsi (1936–1938-cı illər), Fin müharibəsində (1939–1940-cı illər) yaraların kəsilməsi və tikilməsinin infeksiyalaşmanın qarşısını almadığı qənaətinə gəldi [6,8,9,10]. II Dünya müharibəsindən sonra alim və cərrahlar aşağıdakı nəticəyə gəldi:

1. İstənilən odlu silah yarası birincili bakterial çirklənmişdir;

2. Profilaktika məqsədilə istifadə edilən o vaxt mövcud olan antiseptiklər yaraların tikilməsinin qarantı olmadı;

3. Yaraların birincili erkən cərrahi işlənməsi infeksiyanın qarşısının alınması üçün ən etibarlı vasitədir;

4. Birinci cərrahi tikişlər ancaq yara cərrahi işləndikdən sonra başa və açıq pnevmotoraksda döş qəfəsinə qoyula bilər.

Yaralayıcı amili güllə, qəlpə olan yaralanma odlu silah yaralanması, odlu silah yaralanmasının morfoloji substratı isə odlu silah yarasıdır [2,11,12].

XIV əsrdə ixtira edilən odlu silah çox böyük inkişaf yolu keçərək primitiv bombalardan böyük dağıdıcı qüvvəyə malik atıcı silahlara, kütləvi qırğın silahlarına qədər təkmilləşdirilmişdir [4].

Dünya ölkələrinin silahlanmasına daxil olan silahlar hazırda adi və kütləvi qırğın silahlarına ayrılır. Kütləvi qırğın silahları çox ölkənin silah arsenalında yoxdur. Adi silahlara aiddir: atıcı silahlar, qəlpəli, qəlpəli fuqas (artilleriya mərmiləri, raketlər, aviasiya bombaları), yaxın məsafə döyüşlərində istifadə edilən piyada əleyhinə qumbara, partlayıcı döyüş sursatı (mina, termobarik döyüş sursatı), yandırıcı döyüş sursatı- napalm, fosfor. Kütləvi qırğın silahlarına aiddir: nüvə (atom, hidrogen, neytron), kimyəvi (yüksək toksiki, zəhərləyici maddələr), bioloji (botulotoksin və.s) [2, 12].

Son illər müxtəlif çeşidli, düşmənin döyüş qabiliyyətini müvəqqəti iflic edən öldürücü olmayan (letallıq yaratmayan) yeni silahlar da dövlətlərin silah arsenalına daxil edilmişdir.

Müasir adi silahların zədələyici amilinin xüsusiyyəti

Müasir dövrdə orduların silahlanmasına daxil olan atıcı silahlardan 7,62 mm, 5,56 mm, 5,45 mm (AK-47, AKM, M16A1, M16A2, AK74) kalibrli güllələrdən geniş istifadə edilir (şəkil 1). Gül-

lənin orqanizmə dağıdıcı təsiri onun başlanğıc və havada uçuş sürətindən, çəkisindən, bədəndə qarşılaşdığı strukturların xüsusiyyətindən asılıdır. Hazırda ən çox istifadə edilən güllələrin çəkisi 3,2–7,9 qramdır və başlanğıc sürəti 450–1000 m/san diapazonda dəyişir (cədvəl 1). Atıcı silahdan atılan güllə barıt qazlarının təzyiqi ilə silahın lüləsindən çıxaraq havada müəyyən uçuş sürəti alır, qarşılaşdığı toxumadan keçdikdə kinetik enerjisini toxumalara ötürməsi nəticəsində toxumaların cırılmasına və yara əmələ gəlməsinə səbəb olur (şəkil 2) [1,3,6].

Cədvəl 1. Müxtəlif kalibrli güllələrin müqayisəli xüsusiyyəti

Göstərici	Güllənin kalibri, mm		
	7,62	5,56	5,45
Çəkisi, qram	7,9	3,56	3,4
Uzunluğu, mm	26,5	18	
Başlanğıc sürəti, m/san	715	990	893
400 m məsafədən uçuş sürəti m/san	398	530	500

Yaranın ağırlıq dərəcəsi ötürülən kinetik enerjiyə bağlıdır. İstənilən güllənin kinetik enerjisi $KE=mv^2$ düsturu ilə hesablanır. Toxumaya ötürülən kinetik enerji böyük olduqda zədələnmə daha geniş və ağır olur (cədvəl 2). Zədələnmənin ağırlığı güllənin keçdiyi toxumanın xüsusiyyətindən, havada uçuş sürətinin sabitliyindən də asılıdır [1,12].

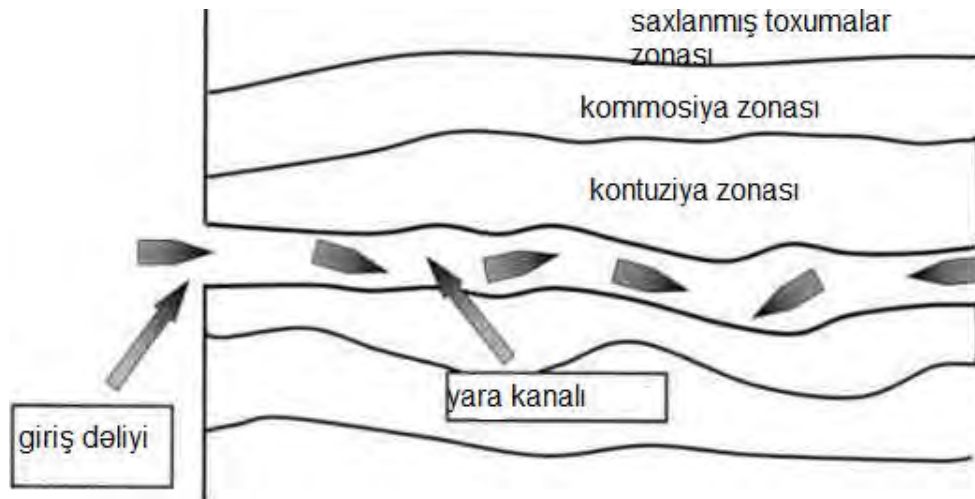
a)

b)

Şəkil 1. a) Yarımavtomat 9 mm kalibrli tapança və güllələri b) Kalaşnikov avtomatı və güllələri

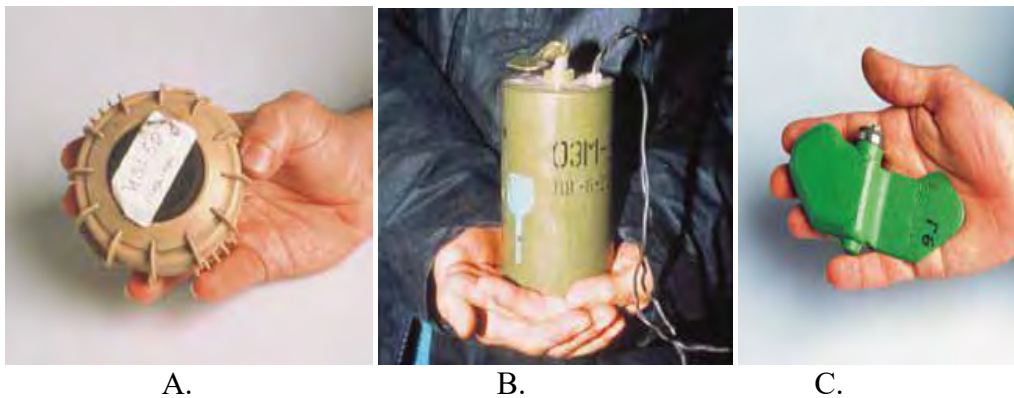
Cədvəl 2. Yaralayıcı mərminin toxumaya ötürdüğü kinetik enerjiden toxumanın zədələnmə xüsusiyyətinin asılılığı

Göstərici	Güllənin kalibri, mm	
	7,62	5,56
Ümumi enerji, Coul	2231	1480
Ötürülən enerji, Coul	311	398
Toxumaya ötürülən enerji, faizlə	14	32
Cərrahi işlənmə zamanı kəsilib atılan toxuma çəkisi, qramla	60	108
Ağır yaralılar, faizlə	16	59

Şəkil 2. Güllənin toxumaları zədələməsinin sxemi

Adi silahların digər növü olan qəlpəli, qəlpəli-fuqas döyüş sursatından düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçün artilleriya və aviasiya bombalarında, piyada əleyhinə yaxın döyüşdə istifadə edilən qumbaralarda, qumbaraatanlarda, eyni zamanda partlayıcı təsirə malik döyüş ləvazimatı, piyada, tank əleyhinə və minalardan istifadə edilir (şəkil 3).

Şəkil 3. a) Fuqas minası b) qəlpəli mina c) piyada əleyhinə fuqas minası – “kəpənək”

Partlayış travmaları partladıcı silahların bir neçə amilinin (partlayışın zərbə dalğası, yaralayıcı mermi, termiki) eyni anda bütöv orqanizmə təsirindən yaranır. Zədələnmədə bir neçə amil iştirak etdiyindən xəsarət alanların vəziyyəti daha ağır olur. Digər cərrahlar kimi neyrocərrahlar da partlayışın zədələyici ikinci amilinin (qəlpə) yaratdığı patologiyanın müalicəsinə daha çox diqqət ayırırdı. Məsələn, Böyük Vətən müharibəsində partlayış travması nəticəsində qəlpə yarası alan "yaralılar", digərləri "kontuziyalılar" qrupuna ayıraraq, terapevtin, nevropatoloqun və otorinolarinqoloqun müalicəsinə göndəriridilər. Partlayış travmalarını fiziki baxımdan qiymətləndirsək, partlayış zamanı ani olaraq ətraf mühitdə təzyiq dəyişməsi baş verir və nəticədə zərbə dalğası yaranır. Yaranmış hava kütləsinin hərəkəti (zərbə dalğası) müxtəlif ağırlıqda travmaya səbəb olur. Partlayış yerinə yaxın məsafədə partlayışın növünə bağlı bədənin bəzən tam dağılması, ondan bir az aralıda yerləşənlərdə isə toxumaların cırılması, ətrafların qopması, evisserasiyası baş verir. Böyük Vətən müharibəsində bu tip zədələnmələri “bütöv bədənin dezintegrasiyası” adlandırırdılar [9,12].

Zərbə dalğası təsirindən bədən üzvlərinin zədələnməsinin ağırlığı onların xüsusiyyətindən (sıxlığından) asılıdır. Zərbə dalğasına daha həssas orqanlar ağciyər və beyindir. Partlayış travmalarında ani ölümlərə daha çox təsadüf edilir. Səbəbi ağciyərlərin zədələnməsi, tac arteriyaların hava emboliyasıdır. Əfqanıstan müharibəsində partlayış travmalarından baş vermiş ani ölümlərin patoa-

natomik müayinəsində müəyyən edilmişdir ki, ölümə səbəb vena və arteriyaların hava emboliyasına məruz qalmasıdır. Kesson xəstəliyindən fərqli olaraq hava emboliyası həm venoz, həm də arteriya damarlarında müşahidə edilir. Partlayış travmalarında beyin funksional fəaliyyətinin pozulması zədələyici amilin birbaşa təsirindəndirsə, digər tərəfdən beyin damarlarının piy emboliya ilə tutulmasıdır. Partlayış travmasından sonra 7–8 saat ərzində orqanizmdə lipid stabilizasiya amillərinin zəifləməsi, nəticədə damar mənfəzində yağ damcılarının çökməsi baş verir və beyin damarlarının emboliyasına səbəb olur. Beyin damarlarının piy emboliyası bəzən partlayış travmasından sonra 2–3 gün ərzində müşahidə edilir. Zərərçəkmişlərin hemodinamikanın stabilizasiyası, qan dövranının yaxşılaşması və ağciyərin damar sistemindən (baryer) kənar damarların divarındakı yağların yuyulması nəticəsində beyin damarlarının piy emboliyası baş verir [3,14].

Partlayış travmasının zədələyici amilinin ikincisi qəlpələrin zərbəsidir. Müasir partlayış silahlarının istifadəsi zamanı yaranan qəlpələrin başlanğıc sürəti saniyədə bir neçə kilometrdir. Onların bioobyekti, zədələmə mexanizmi yara ballistikası qanunauyğunluğuna müvafiq gəlir. Belə ki, zədələnmənin ağırlığı qəlpənin sürəti, çəkisi, ölçüsü, forması, hazırlandığı materialın xüsusiyyəti və zədələyici bioobyektin xüsusiyyətindən asılıdır [1,6,12,14].

Qəlpəli-fuqas mərmisinin partlayışında müxtəlif çəki, forma (kürəvi, oxabənzər) və ölçüdə qəlpələr yaranır. Mərminin kalibrindən asılı olaraq, bir mərminin partlaması nəticəsində 6–8 min 0,6–0,8 qram çəkiddə, 2,3–2,5 mm diametrində, 30–40 mm uzunluğunda (şrapnel bombası) qəlpələr xaric olur. Qəlpəli silahların ən çox istifadə edilən bir növü əl və avtomatik qumbaraatanlardır ki, onun da qəlpələrinin çəkisi 0,25–0,5 qramdır (şəkil 4) [2,8,11].

Piyada əleyhinə minaların partlaması zamanı müxtəlif formalı (kürəvi, məftil, kub) 3–8 mm 0,1–1 qram çəkiddə qəlpələr xaric olur. “Smerç” tipli silahda isə 3000-ə qədər zirehli texnikanı, 29000 minə qədər isə canlı qüvvəni zədələmə xüsusiyyətinə malik müxtəlif ölçülü qəlpələr vardır [5, 10].

Ümumiyyətlə, qəlpə yaralanması yaradan döyüş sursatlarının istifadəsi zamanı yaralanmanın xüsusiyyəti, onun çoxsaylı və müştərək olması ilə əlaqədardır [1,3,12].

Şəkil 4. Qumbaranın partlama anı

Odlu silah yarasının əmələgəlmə mexanizmi

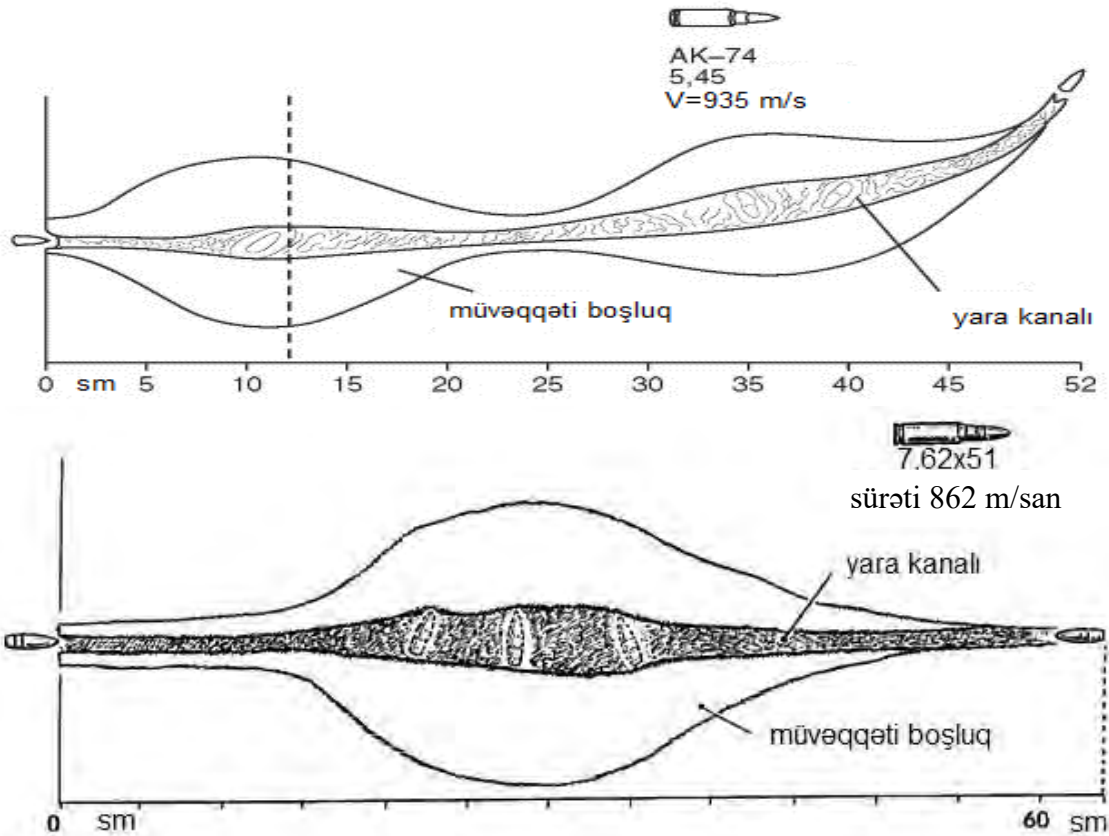
Odlu silah yarasının əmələ gəlməməsinin əsasında 4 mühüm amil durur [1,2,3,9,11,14,15].

Birinci amil zərbə dalğasının təsiridir. Zərbə dalğası hərəkət edən güllənin qarşısında səs sürəti ilə hərəkət edərək, zədələdiyi toxuma ilə qarşılaşdığı anda ona təzyiqlik göstərərək sıxılmasına səbəb olur. Zərbə dalğasının toxumaya göstərdiyi təzyiqlik 1000 kPa-dan yüksək olur və onun toxumadan keçdiyi zaman müvəqqəti döyünən boşluq fenomeni yaradır. Müvəqqəti döyünən boşluq yara kanalından kənardakı toxumaları da əhatə edir.

İkinci amil yaralayıcı mərminin təsiridir. Yaralayıcı amilin əsas ballistik xüsusiyyəti onun başlanğıc sürətindən asılıdır. Başlanğıc sürətinə görə yaralayıcı mərmiləri aşağı ($V_0 < 700$ m/san), orta və yüksək ($V_0 > 700$ m/san) qrupa ayrılır. Yüksək başlanğıc sürətə malik güllə, barıt qazlarının təsiri ilə silahın vintəbənzər lüləsindən çıxıb havada müəyyən sürət aldıqdan sonra öz oxu ətrafında fırlanır (3600 m/san) irəliləmə hərəkəti zamanı isə havanın müqaviməti ilə rastlaşır və nəticədə sürət

sabitliyini və müvazinətini dəyişir, ucu əyilir. Hədəfə dəydikdə əlavə toxuma müqavimətinə rast gəlir. Toxumaya daxil olan güllənin ucu aşağı və ya yuxarıya əyilir, bununla da toxumanı kəsmə həcmi artmış olur və kinetik enerjisini toxumalara daha yüksək miqdarda ötürür. Ötürülən kinetik enerji yüksək olduğundan güllənin dağıdıcı təsiri və yara həcmi daha geniş sahəni əhatə edir. Yara kanalı güllənin diametrindən daha böyük olur. 7,62 kalibrli güllə toxumadan keçən zaman sabit vəziyyətdə olduğunda toxumalara enerjisinin 20%-ni ötürür, lakin yüksək başlanğıc sürətinə (900 m/san) malik (5,56) sabit olmayan hərəkəti nəticəsində toxumaya enerjisinin 60%-ni ötürür (şəkil 5).

Üçüncü əsas amil ötürülən enerjinin toxumaya yan zərbəsidir. Bu, odlu silah yarasının əsas spesifik amilidir. Toxuma müqaviməti yaralayıcı amilin hərəkətini dayandırana qədər o kinetik enerjisini periferik istiqamətə ötürməkdə davam edir və yaralayıcı mərminin hərəkət trayektoriyasının arxasında müvəqqəti pulsasiya edən boşluq yaranır. Yara kanalı mərminin xüsusiyyətindən asılı olaraq silindrik, konusvari, geniş əsaslı, əsası çıxış dəliyinə yönəlmiş qıfəbənzər formalı olur. Güllənin yan zərbəsi təsirindən tək yara kanalı boyunca toxumalarda morfofunksional dəyişiklik əmələ gəlmir, eyni zamanda yara kanalından kənarında yerləşən toxumalar da morfofunksional dəyişikliyə məruz qalır, orqan və toxumaların distansion (kontuzion) zədələnməsi baş verir.

Şəkil 5. 5,45 və 7,62 kalibrli güllərin əmələ gətirdiyi yaralanmaların xüsusiyyəti

Dördüncü amil. Yaralayıcı amil toxumaya daxil olduqda arxasında burulğan təsiri yaradaraq (turbulent axın təsiri göstərərək) pulsasiyaedici boşluq əmələ gətirməklə giriş dəliyindən yad cisimləri (paltar hissələri, yara ətrafı dəridəki mikrobları) yara kanalına aspirasiya edərək onun çirklənməsinə səbəb olur.

Odlu silah yarasının morfolojiyası və xüsusiyyətləri

Odlu silah yarasının giriş, çıxış dəlikləri və yara kanalı var. Yara kanalı çox mürəkkəb, düzgün olmayan forma və kontura malikdir. Səbəbi, mərminin toxuma ilə təması zamanı müqavimətlə rastlaşması birincili deviasiyası və müxtəlif sıxlıqlı toxumaların yığılması nəticəsində ikincili deviasiyasına bağlıdır. Odlu silah yarası (Borstoma görə, 1925-ci il) kanalında 3 zona ayırd edilir [1,3,14].

Birinci zona – yara defekti – yaralayıcı amilin birbaşa təsirindən yaranır. Düzgün olmayan quruluşa malikdir. Yara detriti, qan laxtaları, yad cisim, sümük qəlpələri (sümük zədələnmələrində) mövcud olur. Yara kanalının bu xüsusiyyəti cərrah üçün bir oriyentir olub, birinci cərrahi işlənmə zamanı yad cisimlərin və kanaldaxili möhtəviyyatın çıxarılması vacib hesab edilir.

İkinci zona – birincili nekroz yaralayıcı mərmirin zədələmə amillərinin təsirindən yaranır. Yara defektinə yaxın olan bu sahədə toxumalar həyat qabiliyyətini tam itirmiş olur. Buna görə də birincili cərrahi işlənmə zamanı nekroza uğramış toxumalar kəsilib götürülməlidir.

Üçüncü zona – ikincili nekroz zonası yaralayıcı mərmirin yan zərbəsi təsirindən yaranan müvəqqəti döyünən boşluğun əmələ gəlməsindən formalaşır. Sahəsi, dərinliyi, yara defektindən uzaqlığı yaralayıcı amilin və toxumanın xüsusiyyətindən asılıdır. Makroskopik olaraq: ikincili nekroz zonasında toxuma avazımış olur, az qanayır, ocaqlı qansızmalar nəzərə çarpır.

Mikroskopik damarların spazmı, xırda damarların paretik dilatasiyası, qanın formalı elementlərinin stazı, mikrosirkulyasiyanın pozulması, hüceyrə və daxili strukturlarının destruksiyası aşkarlanır [5,7,9,12,].

Nəticə

Odlu silah yarası digər (kəsilmiş, deşilmiş, çapılmış) yaralardan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

1. Yara kanalından kənar geniş sahədə nekrotik toxumaların mövcudluğu;
2. Yaxın zamanda yeni nekroz ocaqlarının yaranması;
3. Yara kanalında yad cisimlərin mövcudluğu (güllə, qəlpə, paltar hissəsi və s.).

Ümumiyyətlə, odlu silah yaralanmaları zamanı təxliyyə mərhələlərini qısaldaraq ixtisaslaşdırılmış yardımın vaxtında göstərilməsi letallığın, eləcə də əlilliyin azadılmasına imkan yaradır. Yara ballistikasının düzgün qiymətləndirilməsi yaraların birincili cərrahi işlənməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov B. N. Hərbi-səhra cərrahiyyəsi. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı, 2002, səh. 25-40.
2. Дюфур Д., Кроманн Йенсен С., Оуэн-Смит М., Салмела И., Стенинг Дж. Ф., Зеттерстрем Б. Хирургическая помощь жертвам войны /Международный Комитет Красного Креста стр. 13-26
3. Гуманенко Е. К. // Военно-полевая хирургия. // ООО " Издательство" Фолиант 2009.
4. Брюсов П.Г., Хрупким В.И. Современная огнестрельная травма. Воен-мед журн 1996; 2: стр.23-27.
5. Парфенова В. Е., Свистова Д. В. // Сборник лекций по актуальным вопросам нейрохирургии. Санкт-Петербург ЭЛБИ-СПб 2008. стр.295-311.
6. Арьев Т.Я. Раны и их лечение // Руководство по хирургии. - М., 1962.- Т.1. стр. 647-684.
7. Миннулин И.П., Сурувикин Д.М. Лечение огнестрельных и взрывных ранений МОРСАР АВ Санкт-Петербург. 2001 стр.11-20, 37- 91
8. Кузин М.И, Костюченко Б.М. Раны и раневая инфекция/ Москва "Медицина" 1990 стр.11-86
9. Гирголов С.С.Огнестрельные раны // Опыт советской медицины в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.- М., 1951.-Т.1.-стр.15-60, 126-132, 139-141.
10. DeBakey M. E. Military surgery in World War II – a backward glance and a forward look. NEJM1947; p.341–350.
11. Korver A. J. H. Outcome of war-injured patients treated at first aid posts of the International Committee of the Red Cross. Injury 1994; 25: p.25–30.
12. Нечаев Э.А., Грицано А.И., Фомин Н.Ф., Миннулин И.П. Минно-взрывная травма. Санкт-Петербург, 1994, стр.17-74

13. Bhatnagar M.K., Smith G.S. Trauma in the Afghan guerrilla war: effects of lack of access to care. *Surgery* 1989; 105: p.699–705.
14. Barkana Y, Stein M, et al. Prehospital blood transfusion in prolonged evacuation. *J Trauma*, 1999; 46: p.176–180.
15. Полищук Н.Е., Старча В.Е. Огнестрельные ранения головы / Киев-1996 стр.5-14

Аннотация

Характеристики огнестрельных ран, историческое развитие хирургического лечения

Ч.Б.Еллазов

Хотя основные принципы хирургии в военной области известны на протяжении веков, каждое новое поколение хирургов должно пересмотреть эти принципы во время войн, чтобы улучшить их. Поэтому прежде всего необходимо изучить исторические подходы к хирургическому лечению огнестрельных ранений и применять более эффективные методы. Эти методы, в то же время, хирургические процедуры на этапах эвакуации, а также вопросы баллистики раны были проанализированы в статье.

Ключевые слова: военная полевая хирургия, огнестрельные ранения, раневая баллистика, травма минных полей, раневой канал.

Summary

The characteristics of gunshot wounds, historical development of surgical treatment

Ch.B.Ellazov

Though the basic principles of surgery in the military field have been known for centuries, each every new generation of surgeons have to revise these principles during the wars in order to improve them. Therefore first of all historical approaches to surgical treatment of gunshot injuries have to be studied and more efficient methods should be applied. These methods, at the same time the surgical procedures in evacuation stages, as well as wound ballistics issues have been analyzed in the article.

Keywords: military field surgery, gunshot wounds, wound ballistics, mine-blast trauma, wound channel.

UOT 37.0;16

HƏRBİ PEDAQOJİ PROSESDƏ TƏRBIYƏ TEXNOLOGİYALARININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK MƏSƏLƏLƏRİ

tex.ü.f.d., dosent, polkovnik Ə.M.Talıbov

ped.ü.f.d., dosent Ş.O.Ağayev

leytenant G.M.Həmidova

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: shahrza-a@mail.ru, gunay.hamidova@inbox.ru.

Xülasə. Məqalədə tərbiyə anlayışının mahiyyəti, hərbi təhsildə tərbiyə texnologiyasını şərtləndirən məsələlərin inteqrativ tətbiqi, tərbiyə texnologiyasında idarəetmə alqoritminin ümumiləşmiş sxemi, konstruktivizmi həyata keçirmək, metodlara müvafiq texnologiyaların hazırlanması, bu işdə müəllimin təlim texnologiyaları ilə əlaqədar fəaliyyəti təsbit olunmuşdur.

Açar sözlər: tərbiyə texnologiyası, hərbi təhsil sistemi, pedaqoji prosesin tamlığı, alqoritm, pedaqoji texnologiyalar.

Tərbiyə – insanın şəxsiyyətinin inkişafına, onun müasir mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına, müəyyən baxışların yaranmasına yönəlmiş məqsədyönlü professional fəaliyyətdir. Tərbiyə təlim-tədris müəssisələrində mütəxəssislər tərəfindən şəxsiyyətin formalaşması və yaranması məqsədilə hazırlanmış bütöv, şüurlu təşkil edilmiş prosesdir. Tərbiyə prosesində baş verən əməliyyatlar tərbiyəçi ilə tərbiyəolunan arasında yaradıcılıq əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyət olub, nəzəri və praktik cəhətdən tədqiq olunmalıdır. Bu prosesdə öyrənen tarixboyu qazanılmış təcrübə və bilik sərvətləri ilə silahlanır, inkişaf edir, tərbiyəçinin bilavasitə göstərdiyi pedaqoji rəhbərliklə özünün fəallığı zəminində həyata düzgün münasibət bəsləyir. Eyni zamanda öz həyat yolunu təyin etmək, zehni, əxlaqi, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji, bədi, əmək və fiziki mədəniyyətə, faydalı adətlərə və davranış qaydalarına yiyələnir, inkişaf edir.

Tərbiyənin mahiyyəti – şəxsiyyəti yüksək insani keyfiyyətlərlə formalaşdırmaq, ona nəcib əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər, əməyə və həyata hazırlamaq, estetik, fiziki, ailə münasibətləri mədəniyyəti aşılamaq, cəmiyyətdə düzgün davranış normalarına istiqamətləndirmək, milli və bəşəri dəyərləri mənimsətmək və bütün bunların tərbiyə olunanın intellektual, emosional, daxili aləmindən keçirib onun xarakterik əlamətlərinə çevirməkdir [1, s.26].

Müstəqil dövlətdə müasir tələblərə cavab verə biləcək Silahlı Qüvvələrin yaradılmasında hərbi təhsil sisteminin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Təhsil haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun tələblərinə əsasən Silahlı Qüvvələrdə təhsilin pillələri və səviyyələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- tam orta təhsil;
- ilk peşə ixtisas təhsili;
- ali təhsilin bakalavr və magistr səviyyələri;
- adyunktura təhsili.

Təhsilin ilk pilləsi – tam orta təhsil xüsusi təyinatlı tam orta təhsil müəssisələrində (C.Naxçıvanski adına və Heydər Əliyev adına hərbi liseylərdə) həyata keçirilir.

İlk peşə-ixtisas təhsili xüsusi təyinatlı əlavə təhsil müəssisəsində (Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində) gizir və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının hazırlanması kurslarında həyata keçirilir.

Ali təhsilin bakalavr səviyyəsi üzrə zabit kadrların hazırlanması Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində, magistr və adyunktura səviyyələri üzrə zabit kadrların hazırlanması Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında həyata keçirilir.

Hərbi təhsil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin edən xüsusi strateji fəaliyyət sahəsi olmaqla sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mərhələlər üzrə fasiləsiz mə-

nimsənilməsini təmin edən təlim və tərbiyə prosesidir. Burada mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mənəvi tərbiyə texnologiyası insanın dəyişməz və harmonik inkişafını təmin edən həyatı dəyərləndirməni şəxsə formalaşdırmağa xidmət edir. Mənəvi tərbiyə texnologiyası insanın işlərinə və fikirlərinə ali məqsəd verən qürur, səmimiyyət, məsuliyyət və s. hissləri formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda qeyd olunur: "Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömürboyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir. Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onun biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir"[2].

Konseptual sənəddə təsbit olunan bütün mənəvi keyfiyyətlər yalnız insanın məqsədyönlü təlim fəaliyyətinin nəzəri və praktik cəhətdən idraka əsaslanaraq əlaqələndirilməsi nəticəsində mümkündür.

Şəxsiyyətin tərbiyəsi, təhsili, təlimi və inkişafı ilə bağlı aparılan bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlər pedaqoji prosesdə real həllini tapır. Pedaqoji prosesin səciyyəvi cəhətlərinə onun ayrı-ayrı sahələrinin vəhdəti, obyekt və subyektin qarşılıqlı əlaqəsi, inkişafı, ümumi məqsədin, qanunauyğunluq və prinsiplərin, forma və metodların mövcudluğu daxil edilir.

Pedaqoji prosesin tamlığı onun sahələri qarşısında vahid məqsədin olması və şəxsiyyətin bütövlüyü ilə təmin olunur. Pedaqoji prosesdə tərbiyə, eləcə də təlim üç əsas funksiyanı – təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları yerinə yetirir. Bu zaman pedaqoji prosesin bütün sahələri qarşılıqlı vəhdətdə çıxış edir. Təlim prosesi tərbiyə funksiyasını həyata keçirdiyi kimi, tərbiyə və təlim prosesləri də bir-birinə təsir göstərir.

Hərbi pedaqoji proses xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin növündən asılı olmayaraq əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələri əldə etmək üçün müəllimlərin (öyrədənlərin) əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi, kursantların (öyrənənlərin) isə tədqiqatçı, təcrübəçi, yaradıcı subyektlər kimi qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri əsasında aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla qurulur:

- pedaqoji prosesin tamlığı – pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və kursant (öyrədilən) fəaliyyətini əhatə edir;
- təlimdə bərabər imkanların yaradılması – bütün kursantlara (öyrədilənlərə) eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;
- tələbəyönümlülük (kursantyönümlülük) – tələbə (kursant) pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır;
- bütün tədris və təlim işi kursantların (öyrədilənlərin) maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;
- inkişafyönümlülük – kursantların (öyrədilənlərin) idrak fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;
- fəaliyyətin stimullaşdırılması – pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, kursantların (öyrədilənlərin) təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarilə öyrədilənlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təin olunur;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması – pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

Qeyd olunan prinsiplərin səmərəli olması pedaqoji prosesdə tərbiyə texnologiyasının digər komponentlərlə vəhdətdə sistemli olaraq tətbiqi ilə şərtlənir.

Hərbi təhsil sistemi Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti – Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının qarşıya qoyduğu tapşırıqlara və Müdafiə nazirinin əmr və direktivlərinə istinad edərək onun əsas məqsədi aşağıda göstərilən məzmununda təsbit olunur:

- Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, vətənə və xalqına sadıq olan, xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqlarına və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan müstəqil və yaradıcı düşünən hərbi qulluqçuları yetişdirmək;
- milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü, silah və hərbi texnikanı mükəmməl bilən mütəxəssis kadrlar hazırlamaq;
- sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini və ixtisasın daimi artırılmasını təmin edən, Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığının və ümumilikdə vətənin müdafiə qabiliyyətinin artırılması sahəsində yorulmadan çalışan hərbi qulluqçular hazırlamaq.

Tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1999-cu il yanvarın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır.

Hərbi kadrların müasir tələblər səviyyəsində hazırlanmasında, onların hərtərəfli inkişafında, zəruri mənəvi keyfiyyətləri qazanmalarında tərbiyə texnologiyalarının geniş təsir imkanları vardır.

Tərbiyə texnologiyası dedikdə, tərbiyə məqsədlərinə çatmaq üçün imkan yaradan və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış tərbiyə prosesinin reallaşma formalarının, metodlarının, üsul və vasitələrinin birgə tətbiqi zamanı həyata keçirilən əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Tərbiyə texnologiyası nisbi, sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin məqsədyönlü formalaşdırılması üçün əməliyyatlar komplektidir. İstənilən pedaqoji sistemdə tərbiyə texnologiyası təhsil vəzifələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışdır. Əgər təhsilin vəzifəsi təlim və tərbiyə məqsədlərini ehtiva etməkdirsə, tərbiyə texnologiyası isə tərbiyə yollarını və onların reallaşma vasitələrini əks etdirir.

Hər bir tərbiyə texnologiyasında istifadə edilən idarəetmə alqoritmi qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün izləmə və nəzarət qaydaları, əməliyyatların həyata keçirilməsinin korreksiyası sistemindən ibarətdir.

Tərbiyə texnologiyasının hazırlanması və reallaşdırılması üçün müvafiq alqoritminin ümumiləşdirilmiş sxeminə istinad edilməlidir. Bu sxem tərbiyənin aşağıdakı mərhələlərini əhatə edir:

- istiqamətverici (tərbiyə məqsədləri haqqında təsəvvürün formalaşdırılması);
- həyatakeçirici (nəzərdə tutulmuş ardıcılıqla tərbiyə metodlarının, üsullarının, vasitələrinin reallaşdırılması);
- nəzarət və düzəlişedici.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində kursantların (öyrədilənlərin) idrak fəallığında, onların tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında, qazanılan biliyin tətbiqinə yönələn şüurlu münasibətlə yanaşmada və onun praktik tətbiqində tərbiyə texnologiyasından səmərəli istifadənin mühüm rolu vardır.

Müəllimin hərbi pedaqoji prosesdə əməkdaşlıq texnologiyasını uğurlu təşkili ilk növbədə onun məsələyə düzgün münasibət göstərməsindən asılıdır. Tərbiyəyə olan baxışlar daim dəyişmişdir.

Orta əsrlərdə tərbiyəyə insanı idarə etmək vasitəsi kimi baxılmışdır. Avtoritar tərbiyə kimi xarakterizə olunan həmin dövrdə uşaq qoyulmuş qaydalara tabe olmalı idi. Nəzarət, cəza, tələb, əmr, qadağa onda əsas vasitə kimi tətbiq edilirdi.

Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərbiyəyə baxışlar dəyişərək, insanın təbii qüvvələrini inkişaf etdirən tərbiyə başa düşülməyə başlandı. C.C.Russo tərəfindən azad tərbiyə ideyası irəli sürüldü.

XX əsrin əvvəllərində tərbiyə insana birtərəfli təsir vasitəsi kimi izah edilir, öyrədilən isə bu prosesin obyektı sayılırdı. Onun şəxsi fəallığı nəzərə alınmırdı və qiymətləndirilmirdi. P.Blonsa, A.Pinkeviç və başqaları qeyd olunan ideyaları inkişaf etdirmişlər.

Müəyyən zamandan sonra tərbiyəyə birtərəfli baxış özünü doğrultmadı. Yekun fikir ondan ibarətdir ki, tərbiyə prosesi insanın fasiləsiz yeniləşməsi, zənginləşməsi vasitəsi kimi xarakterizə olunmalıdır. Müasir pedaqoji texnologiyada tərbiyə prosesi şəxsiyyətin ahəngdar formalaşması və inkişafı kimi başa düşülərək hər iki tərəf (öyrədən və öyrədilən, tərbiyəçi və tərbiyəolunan) ümumi məqsəd uğrunda vahid qüvvə ilə səy göstərən fəal tərəflər kimi əməkdaşlıq edirlər. Tərbiyə prosesinin dialektik

səciyyə daşmasına əməkdaşlıq texnologiyasının tətbiqində müəllim praktiki olaraq nail olmalıdır. Burada tərbiyənin daim inkişaf edən proses olması, subyekt və obyektin qarşılıqlı vəhdət təşkil etməsi, mövcud olan ziddiyyətlərin hərəkətverici qüvvə kimi funksiya daşması real həllini tapmalıdır.

Tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvəsi olan ziddiyyətlər xarici və daxili olmaqla iki qrupa bölünür.

Xarici ziddiyyətlər cəmiyyətin tələbləri ilə şəxsiyyətin imkanları və tərbiyə səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluqlarla (ziddiyyətlərlə) əlaqəlidir. Hər bir təhsilalan cəmiyyətin (məktəbin, ailənin) tələblərini ödəmək üçün öz imkanlarını (biliyini, bacarığını, mənəvi qüvvələrini) hərəkətə gətirərək yeni keyfiyyətlərə yiyələnmiş olur.

Daxili ziddiyyət kursant şəxsiyyətinin tələbatları ilə onları ödəmək imkanı arasındakı qanunauyğunsuzluqlardır (ziddiyyətlərdir). Bu ziddiyyətləri aradan qaldıran hərəkətverici qüvvə ilə öz tələbatını ödəmək üçün insan yeni yollar axtarır, vasitələr, üsullar, səmərəli təlim texnologiyalarına uyğun əməliyyatlar, bilik və bacarıqlara yiyələnir. Beləliklə, təhsil alan kursantın tələbatla imkanı arasında daxili ziddiyyəti aradan qalxmış olur.

Tərbiyədə daxili ziddiyyət kimi, tərbiyənin məqsədi ilə məzmunu və vasitələri arasında, müəllimin məqsədi ilə öyrədilənin məqsədi arasında, məktəblə ailənin təsiri arasında və s. ziddiyyətlərin həlli daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Ziddiyyətlərin texnoloji cəhətdən həlli tərbiyə prosesinin sistemli layihələndirilməsi metoduna əsaslanaraq səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə, şəxsiyyətin inkişafına optimal şəraiti yaratmağa təminat verir. Tərbiyə prosesində əməkdaşlıq texnologiyasının başlıca ideyası mənəvi dəyərlərlə bağlı təlim materiallarını yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsində tərbiyə texnologiyasının əməkdaşlıq vasitəsi XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində öz üstünlüklərinə görə geniş istifadə olunmağa başlamışdır.

Tərbiyə texnologiyasında həyata keçirilən təlim əməliyyatları aşağıdakı mənəvi keyfiyyətlərin inkişafını təmin edir:

- müntəzəm olaraq mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən tədris materialları üzərində çalışmaq kursantlarda (öyrədilənlərdə) məntiqi təfəkkür və anlama vərdişləri təkmilləşdir;
- mənəvi dəyərlərlə bağlı qazanılan biliklər əsasında şifahi nitq prosesində və görülmüş işlərin müzakirəsi zamanı kursantların (öyrədilənlərin) fikri fəaliyyət vərdişləri inkişaf edir, əvvəllər qazanmışları təcrübə və biliklər aktuallaşdır;
- qruplarda fəaliyyət göstərən hər bir kursant (öyrədilən) özünü tədqiqatçı kimi sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarına düzgün münasibət göstərir;
- kursant (öyrədilən) özünün və kollektivin işinin uğurlu nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Tərbiyə texnologiyasında əməkdaşlıq zamanı iştirakçılar mövzu üzərində həmkarları ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərərək, məqsədə nail olmağa çalışırlar. Müəllim əməkdaşlıq şəraitində tapşırıqların icrasını izləməli, zərurət olduqda müvafiq köməkliyini xeyirxahlıqla həyata keçirməlidir. Müşahidələr göstərir ki, qrup formasında əməkdaşlıq texnologiyalarının tələblərinə uyğun tapşırıqların icrasında müəyyən çətinliklər yaranır. Buna səbəb tapşırıqın mürəkkəbliyi və bununla bağlı öyrədilənlərdə praktiki bacarıq və vərdişlərin aşağı səviyyədə olmasıdır. Müasir tərbiyə praktikasında (nəzəriyyədə də) “tərbiyə metodikası” və “tərbiyə texnologiyası” anlayışları düzgün fərqləndirilmir. Tərbiyəvi məqsədlərin əldə edilməsi üzrə metod və üsullardan kompleks istifadə edilməsi tərbiyə metodikası ilə şərtlənir. Tərbiyə texnologiyası isə konkret paradigmaya (nümunəyə, modelə) uyğun olaraq məqsədlərə nail olunması üzrə müvafiq məntiqlə və öyrədənin fəaliyyət prinsipləri ilə tətbiq edilən metodlar, üsullar və vasitələr sistemi kimi müəyyən edilir. Tərbiyə texnologiyasına əsaslandırılan pedaqoji vasitələr, formalar, metodlar, mərhələlər məqsədin həlli üçün istiqamətverici sistemdir. Hər bir məqsədin reallaşdırılması üçün müvafiq tərbiyə texnologiyası vardır. Məqsədin dəyişdirilməsi yeni texnologiyanın tətbiqini zəruri edir.

Deməli, tərbiyə texnologiyası konkret plan üçün işlənib-hazırlanmalıdır. Məsələn: biliklərin verilməsi prosesinin texnologiyası, şəxsiyyətin inkişafı texnologiyası.

Pedaqoji prosesin komponentlərinin hər birinin texnologiyasında iştirak edən üsürlər – məqsəd, vəzifə, məzmun, metod, forma, üsullar öz funksiyalarını daim müasirləşdirməklə, integrativ səciyyə daşıyır.

Pedaqoji texnologiyalar aşağıdakı kimi təsnif olunur və onların mahiyyəti arasındakı qırılmaz əlaqələr insan şəxsiyyətinin formalaşmasına xidmət edir:

- təlim prosesinin texnologiyası (bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatların məcmusu);
- tərbiyə prosesinin texnologiyası (sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin məqsədyönlü formalaşması üçün həyata keçirilən əməliyyatlar);
- inkişaf texnologiyası (əsas bacarıqların formalaşdırılması, insan psixikasında əməliyyatların çoxalması);
- diaqnostika üzrə texnologiyalar (pedaqoqların və ya psixoloqların öyrədilənin məktəbə hazırlığının diaqnostlaşdırılması əməliyyatları).

Qeyd olunan texnologiyaların hər birinin müvafiq psixi materialı vardır. Məsələn, təlim prosesində cisim və hadisələrin psixi obrazları qazanılan biliklərin psixi materialıdır. Bizə məlum olan 12 növ analizatorun beynə gətirdiyi informasiya orada həmin sayda obraz yaradır. Deməli, biliklər öyrədilənlərin psixikasında formalaşmış obrazlardır.

Pedaqoji texnologiyaların psixi materialı anlayışını düzgün dərk etmək üçün istehsal prosesinin texnologiyaları arasında müəyyən oxşarlığı və fərqli cəhətləri təhlil və tərkib etmək lazımdır. İstehsal prosesində məmulatın emalı müvafiq texnoloji əməliyyatların məcmusudur. Bu prosesdə hər hansı bir (ərzaq, yağ, pendir və s.) xammala edilən mexaniki, fiziki, kimyəvi və s. təsirlər nəticəsində o digər məhsullara çevrilir.

Tərbiyə texnologiyasında isə təlim məqsədlərinin aşağıdakı səviyyələrinə uyğun olaraq öyrədilənlər konkret fəaliyyətləri üzrə əməliyyatlar həyata keçirirlər (Blumun taksonomiyası):

- biliklər – öyrənilmiş materialın yadda saxlanmasını və ifadə edilməsini göstərir (terminlərin, əsas anlayış, qayda və prinsiplərin ifadə edilməsi);
- dərkətmə – öyrədilmiş materialın bir ifadə formasından digərinə dəyişdirilməsi, şərh edilməsidir (sözlü ifadələri riyazi ifadələrlə bildirmək);
- tətbiqətmə – öyrənilmiş materialı konkret şərait və situasiyalarda reallaşdırmaq bacarığı (anlayış və prinsipləri yeni şəraitlərdə tətbiq etmək);
- təhlil – materialın tərkib hissələrə bölünməsi və onun quruluşunu aydınlaşdırmaq bacarığını göstərir (tamın hissələrə ayrılması);
- tərkib – elementləri kombine edərək yeniliyə malik olan tam yarada bilmək bacarığını müəyyən edir (inşalar, çıxışlar, məruzələr, referatlar yazmaq).
- qiymətləndirmə – materialın əhəmiyyətini dəyərləndirmək bacarığı (yazılı mətnin qurulması məntiqini dəyərləndirmək) [3].

Pedaqoji prosesdə münasibətlər tərbiyə texnologiyasının psixi materialını təşkil edir. Münasibətlərin tərbiyə prosesinin texnoloji materialı olması üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- həcmi;
- anlaşılan olması;
- sabit və müntəzəmliyi;
- ümumiləşdiriciliyi;
- oyardıcı qüvvəyə malik olması.

Bu göstəricilər təminat verdikdə, münasibətlər təhsilalanın davranışında özünü göstərir, o idarə olunaraq tərbiyə prosesinin nəticəsinə çevrilir.

Texnologiya sənət, ustalıq, bacarıq haqqında elm olub, məhsulların (biliklərin) alınması prosesində tətbiq edilən emal, hazırlama metodları, xammalın, materialın vəziyyətini, xüsusiyyətlərini, formalarını dəyişmək kimi başa düşülür.

Psixi material baxımından cisim və hadisələr barədə informasiya insanın eşitdiklərinin 10 faizi, gördüklərinin 50 faizi, özü etdiklərinin isə 90 faizi həcmində yaddaşında qalır.

Müasir pedaqoji texnologiyalar əsasında qurulan dərslərin qarşısında qoyulmuş mühüm tələb təlim-tərbiyənin vəhdətinə nail olmaqdır. Dərs öyrədilənlərin mənəvi inkişafına, əxlaqca təkmilləşməsinə, vətənpərvərlik, insansevərlik, əməksevərlik ruhunda inkişafına təminat verməlidir. Bu məqsədlə tətbiq olunan tərbiyə texnologiyaları demokratikləşmə, humanistləşmə, humanitarlaşma, inteqrasiya, fərdiləşmə və diferensiallaşma prinsiplərinin reallaşdırılması üzrə əməliyyatlar həyata keçirməlidir.

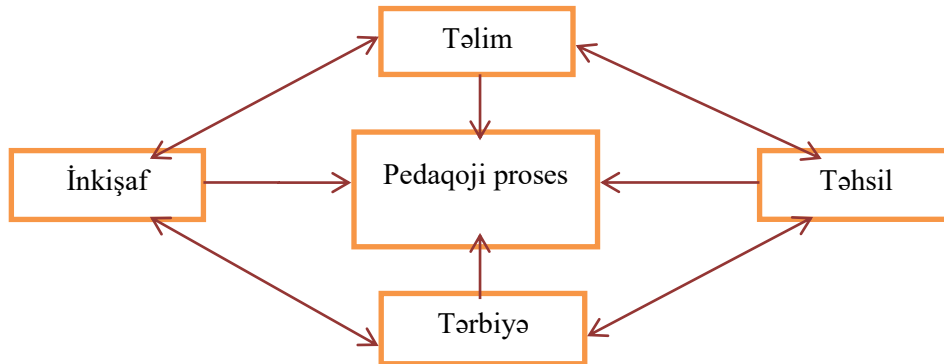
Pedaqoji prosesdə təlim-tərbiyə texnologiyalarının vəhdətdə tətbiq olunması fənlər arasındakı əlaqə və ardıcılığın gerçəkləşdirilməsi, fənnin məzmununun cəmiyyətin tələbatına uyğun müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsini və yeniləşdirilməsini zəruri edir. İnteraktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə etməklə tərbiyə texnologiyasının öyrədilənlərdə münasibət formalaşdırmağa yönəlmiş müstəqil düşünmək, sərbəst fikir və rəy söyləmək, qərar qəbul etmək, qabiliyyətlərinin, tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafının optimallaşmasına səbəb olur. Müşahidələr göstərir ki, təlimdə istifadə edilən müasir metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, tərbiyə texnologiyasının səmərəsi də yüksəlmiş olur.

Pedaqoji prosesdə nəzəriyyə praktikada texnologiyanın səmərəli tətbiqi ilə həyata keçirilir. Pedaqoji texnologiyalar haqqında keçən əsrin 30-cu illərində görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko tərəfindən dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Müasir tərbiyə texnologiyası aşağıdakı zəruri tələblərin yerinə yetirilməsində kompleks yanaşmanı həyata keçirir:

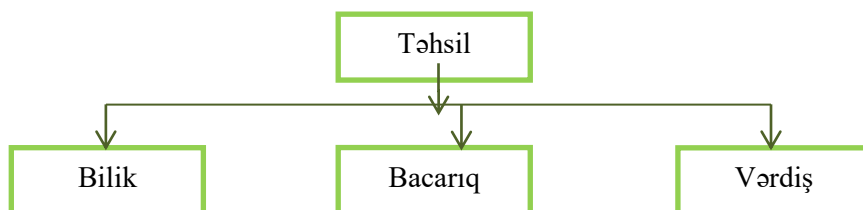
1. Tərbiyəolunana üç istiqamətdə – şüuruna, hissiyyatına və davranışına təsir göstərilir.
2. Müsbət nəticə şəxsiyyətin tərbiyə və özünütərbiyəsinin birləşməsi zamanı əldə edilir.
3. Tərbiyə ilə əlaqəsi olan bütün sosial birliklərin, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrinin, ədəbiyyatın, incəsənətin, ailənin, təhsil müəssisəsinin, kollektiv və qrupların səylərinin birliyi və əlaqələndirilməsi kompleks yanaşmanın vacib şərtidir.
4. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri tərbiyə işləri sistemi vasitəsilə formalaşdırılır.
5. Kompleks yanaşma tərbiyə prosesinə və onun idarə olunmasına sistemli yanaşmanı nəzərdə tutur [4, s.354].

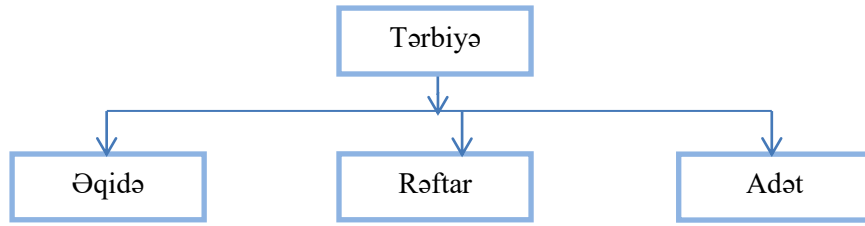
Pedaqoji prosesdə iştirak edən təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf kimi əsas komponentlər arasında inteqrativ əlaqəni sxem şəklində göstərmək olar:

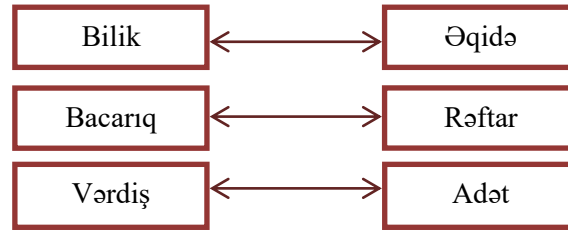
Sxem 1.

Bu prosesdə təhsil-öyrədilənlərə zəruri bilik, bacarıq və vərdiş aşılayır. Tərbiyə isə öyrədilənlərdə əqidə, rəftar və adət kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır. Deyilənləri aşağıdakı sxemlərlə təsvir etmək olar:

Təhsil və tərbiyə üçün müvafiq olan anlayışların uyğunluğunu aşağıdakı kimi sxematik göstərmək olar:

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bilik, bacarıq, vərdis (təhsil) həyatı dərk etməyə istiqamətləndirirsə, əqidə, rəftar, adət (tərbiyə) həyata münasibət formalaşdırır [4, s.347].

Təlim-tərbiyə texnologiyalarının tətbiqində inkişafetdirici təlimin tələblərinə uyğun olaraq öyrədilənlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemləli şəraitin yaradılması, biliklərin müstəqil əldə edilməsi və s. üzrə əməliyyatlar sistemli qurulmalıdır. Burada təfəkkürün inkişafı ilə müşayiət edilən konstruktivizmə geniş önəm verilməlidir. Konstruktivizm dedikdə, öyrədilənlərin biliklərə əvvəllər qazanmış olduqları ideyalarla əlaqələndirilməklə yiyələnməsi prosesi başa düşülür. Konstruktivizmi həyata keçirmək üçün öyrədilən fəal, sosial və yaradıcı olmalıdır.

Təlim-tərbiyə texnologiyaları əsasında həyata keçirilən pedaqoji prosesə aid prinsiplər iki yerə qruplaşdırılır:

- öyrədiləni rəqabətli, sosial, hərtərəfli inkişaf etdirməyə xidmət edən təlim-tərbiyə prinsipləri (demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya, humanitarlaşdırma);
- interaktiv təlim zamanı rəhbər ideyalar kimi qəbul edilməli prinsiplər (öyrədilənə yönəlmiş təlim, fəal təlim, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi, əməkdaşlıq, dialoji təlim).

Texnoloji yanaşma təhsil sahəsində konseptual problemlərin və müxtəlif xarakterli layihələrin, pedaqoji, psixoloji, sosial məqsədlərin həllində və aşağıdakı problemlərin reallaşmasında yeni imkanlar açır:

- pedaqoji prosesin nəticələrinin əvvəlcədən yüksək dəqiqliklə müəyyən edilməsində və prosesin idarə olunmasında;
- qazanılmış praktik təcrübənin elmi əsaslarla təhlili, sistemləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadəsində;
- təhsil, təlim-tərbiyə və sosial problemlərin kompleks həllində;
- şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılmasında;
- təhsil sistemində effektivliyi təmin etmək üçün ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasında;
- təlim prosesində təhsilənlərə təsir edən qeyri-normal halların azaldılmasında;
- sosial-pedaqoji problemlərin həlli üçün yeni texnoloji yanaşmaların, modellərin işlənilməsində və daha effektiv metodların seçilməsində.

Yapon alimi T.Sakomotonun fikrincə, pedaqoji prosesdə texnoloji yanaşmalara pedaqogika, sosial pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, politologiya, elm və təcrübənin digər sahələrində elmi istiqamətləri zənginləşdirərək onun inkişafını təmin edən və keyfiyyətli təlim-tərbiyə prosesinin qurulmasına şərait yaradan, təfəkkürün, idraki prosesin sistemli inkişafı kimi baxılmalıdır.

İnsana hərtərəfli təsir və fəaliyyətin tamlığı prinsipinə müvafiq olaraq, tərbiyə texnologiyasının sistem təşkil edən metodları dörd qrupa bölünür:

- şüuru formalaşdıran metodlar üzrə texnologiya;
- fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar üzrə texnologiya;
- fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar üzrə texnologiya;
- tərbiyədə nəzarət və özünənəzarət metodları üzrə texnologiya.

1. Şüuru formalaşdıran metodların texnoloji cəhətləri:

Bu qrup metodların məqsədi insanın şüuruna təsir etməklə onda düzgün təsəvvürlər, inam və əqidə yaratmaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən təhsilalanlar ictimai davranış normaları ilə tanış olur, özlərini harada və necə aparmaq lazım olduğuna, əxlaqi tələblərin zəruriliyinə inanırlar. Buna görə də bəzi pedaqoji mənbələrdə şüuru formalaşdıran metodlara inandırma metodları da deyilir. Bu metodlar qrupuna əxlaqi söhbətlər, əxlaqi mövzuda məruzə və mühazirələr, disputlar, bədii əsərlərin (filmlərin) müzakirəsi, nümunə metodları daxildir.

2. Fəaliyyətin təşkili və ictimai davranış təcrübəsini formalaşdıran metodların texnoloji cəhətləri:

İnsanda müsbət adətlər yaratmaq və iradəni möhkəmlətməklə düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmağa xidmət edir. İnsan qəbul etdiyi mənəvi ideyanı, öz əqidə və inamını gündəlik davranış və rəftarında tətbiq edir, müəyyən fəaliyyətə alışı. Mahiyyətinə görə pedaqoji mənbələrdə bu metodlar alışdırma metodları adlanır. Kursantın (öyrədilənin) müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi onda davranış təcrübəsinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Məsələn, oyun və idman öyrədilənin iradəsini möhkəmlədir, onda bir sıra müsbət keyfiyyətlər – kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, intizam tərbiyə edir. İctimai iş, fəaliyyət kursantlarda (öyrədilənlərdə) məsuliyyət, dəqiqlik, fəallıq, təşkilatçılıq keyfiyyətləri aşılayır. Buna görə də onları müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, düzgün davranış, ünsiyyət təcrübəsi formalaşdırmaq lazımdır.

3. Fəaliyyəti və davranışı stimullaşdıran metodların texnoloji cəhətləri:

Bu metodlar təhsilalanın hissi aləminə təsir göstərməklə onu yaxşı hərəkətləri möhkəmlətməyə, pis hərəkətlərdən çəkəndirməyə xidmət edir. Belə ki, yaxşı hərəkətinə görə təriflənən kursant (öyrədilən) bundan məmnunluq hissi keçirir. Rəğbətləndirmə öyrədilənin davranışını stimullaşdırmağa kömək göstərir, onu yaxşı hərəkətlərə sövq edir, pis hərəkətlərdən çəkəndirir. Buna görə də bəzi pedaqoji mənbələrdə bu metodlar qrupu rəğbətləndirmə və cəza metodları adlanır. Bu qrupa, həmçinin yarış metodu da daxildir.

Yarış metodu kursantın (öyrədilənin) fəallığını, təşəbbüskarlığını stimullaşdıran, geridə qalanların qabaqcıllar sırasına çıxmaları üçün səylərini gücləndirməyə kömək edən təsirli vasitədir. Bu metodun sosial-psixoloji əsası ondan ibarətdir ki, hər bir öyrədilən, sağlam rəqabətə, başqalarından fərqlənməyə, özünü təsdiqə meyilli olur.

4. Tərbiyədə nəzarət, özünənəzarət və özünəqiymət metodlarının texnoloji cəhətləri:

Nəzarət qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından işin gedişini tənzimləmək, nəticələri məqsədlə tutuşdurmaq kimi anlaşılır. Bu yolla tərbiyədə əks-əlaqə yaradılır. Tərbiyəçi aparılan işin vəziyyəti, nəticələri ilə tanış olur, onu tənzimləyir. Tərbiyədə nəzarət müxtəlif metodlarla həyata keçirilir: öyrədilənlərin tərbiyə səviyyəsini öyrənmək məqsədi ilə aparılan pedaqoji müşahidələr, söhbətlər, müxtəlif sorğular (anket, şifahi və b.), fəaliyyət və davranışın, öyrədilənlərə verilən ictimai tapşırıqların təhlili, müxtəlif tərbiyə situasiyalarının yaradılması və s.

Bu metodların texnoloji köməyi ilə kursantların (öyrədilənlərin) şüur və davranış səviyyəsi, tərbiyə keyfiyyətləri, ünsiyyətinin xüsusiyyəti, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərində iştirakı, kollektivdə mövqeyi və s. məsələlər barədə lazımi məlumatlar toplanıb təhlil edilir.

Nəzarət qiymətləndirmə ilə tamamlanır. Tərbiyə işlərini qiymətləndirərkən müəyyən meyarlara əsaslanaraq texnoloji olaraq öyrədilənlərin dünyagörüşü, ideya inamı və mövqeyi, davranış tərz, intizamı, əməyə münasibəti, ünsiyyəti, kollektivdə mövqeyi, estetik və fiziki inkişafı, ictimai fəallığı ilə bağlı əməliyyatlar üzrə dəyərləndirmə aparılır.

Qiymətləndirmə zamanı öyrədilənlərin tərbiyə səviyyəsi ilə yanaşı, müəllimin tərbiyəçi kimi fəaliyyəti də təhlil olunub qiymətləndirilməlidir. Bu zaman onun istifadə etdiyi tərbiyə metodları, onların optimallığı, təşkilatçılığı, öyrədilənlərə fərdi yanaşma bacarığı, ünsiyyətin xarakteri sistemli olaraq layihələndirilməlidir.

Tərbiyə işində müəllimin nəzarəti ilə yanaşı, öyrənənləri də özünənəzarətə, özünütərbiyə və özünüqiymətləndirməyə cəlb etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öyrədilənləri özünütərbiyəyə cəlb etmək üçün həm xarici təsirlərdən (tərbiyəçinin və kollektivin tələbi, yoldaşlıq tənqidi, böyükklərin və yoldaşların nümunəsi, yarış və s.), həm də daxili stimullardan (tələbat və maraqlardan) bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Müəllim pedaqoji rəhbərliyi təmin etməklə, kursantların özünütərbiyəsinə, müvafiq metodlarının layihələndirilməsinə (özünütəhlil, şəxsi öhdəlik, özünənəzarət, özünüqiymətləndirmə və s.) yiyələnmələrini reallaşdırmalıdır.

Müəllim əməyinin keyfiyyətə yüksəldilməsində tərbiyə texnologiyasının nəzəri və praktik tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bildirmək istəyirik ki, mövzunun aktuallığı, əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri ilə bağlı verilən elmi-metodik şərhin reallaşması müəllimin səriştə və peşəkarlığından, onun təlim texnologiyalarını təşkil edən aşağıdakı əməliyyatların yerinə yetirilməsi səviyyəsinə asılıdır:

- bilikləri toplamaq üçün (əldə etmək) əməliyyatlar;
- təlim, təhsil və tərbiyənin məqsədlərini layihələndirmək üçün əməliyyatlar;
- təlim, təhsil və tərbiyə prosesini təşkil etmək üçün əməliyyatlar;
- bilikləri öyrətmək üçün əməliyyatlar.

Mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

- tərbiyə texnologiyasına əsaslanan pedaqoji vasitələr, formalar, metodlar, mərhələlər problemin həlli üçün istiqamətverici sistemdir, hər bir məqsədin reallaşmasına təminat verir;
- tərbiyə prosesində baş verən əməliyyatlar tərbiyəçi ilə tərbiyə olunan arasında yaradıcılıq əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilir, ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyətdir, texnoloji cəhətdən daim yeniləşir;
- hərbi-pedaqoji prosesin tamlığı texnologiyasının tətbiqində təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları həllini tapır;
- tərbiyə texnologiyasında həyata keçirilən əməliyyatlar öyrədilənlərdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişafını təmin edir, tədris məqsədlərinin səviyyələrinə uyğun onların konkret fəaliyyətini həyata keçirir;
- təlim-tərbiyə texnologiyasının tətbiqində inkişafetdirici təlimin tələblərinə uyğun olaraq kursantlar (öyrədilənlər) tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilir, müəllim tərəfindən problemli şərait yaradılır, biliklərin müstəqil əldə edilməsi üzrə əməliyyatlar sistemli qurulur, təfəkkürün inkişafı ilə müşayiət edilən konstruktivizmə geniş imkan yaranır.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika: 2 cildə. II cild. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 266
2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 25 oktyabr.
3. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, 2007.
4. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı, Çarşıoğlu, 2012, 548 səh.
5. Калюжный А.С. Личностно-ориентированное воспитание в высшей военной школе. Монография. Н.Новгород, 2004.
6. Петрошенко А. И. Педагогическая технология процесса воспитания офицеров воинской части. Автореферат диссертации. Кандидат педагогических наук. М., 2005.

Аннотация**Теоретические и практические вопросы применения воспитательных технологий в военно-педагогическом процессе
А.М.Талыбов, Ш.О.Агаев, Г.М.Гамидова**

В статье утверждается сущность понятия воспитания, интегративное применение вопросов, детерминирующих технологию воспитания в военном образовании, обобщённая схема алгоритмов управления в технологии воспитания, осуществление конструктивизма, разработка технологий в соответствии с методами, деятельность в этом деле преподавателя в связи с технологиями обучения.

Ключевые слова: технология воспитания, военная образовательная система, цельность педагогического процесса, алгоритм, педагогические технологии.

Summary**Theoretical and practical problems of the upbringing technologies
in the military pedagogical process
A.M.Talibov, Sh.O.Aghaev, G.M.Hamidova**

The essence of the concept of training, the issues for integrative applications stipulating in the military education, the generalized scheme of the algorithm of the management in the technology of the training ,implementation of the constructivism, development of technology with appropriate methods and teachers' performance related with education and training technologies are studied in the paper.

Keywords: training technology, system of military, integral pedagogical process, algorithm, pedagogical technologies.

UOT 543,544

KARBON ADSORBENTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

polkovnik-leytenant R.Q.Axundov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: mr.axundov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə adsorbsiya anlayışı və onun inkişaf tarixi haqqında məlumat verilir. Əsas adsorbentlərin xarakteristikası və tətbiq sahələri ümumiləşdirilmiş, onlara dair nümunələr göstərilmiş, istifadəsindəki məhdudiyətlər qeyd olunmuşdur. Karbontərkibli adsorbentlərin istifadə sahələrinin genişləndirilməsinə səbəb olacaq fiziki-kimyəvi tərkibinin yaxşılaşdırılması üçün modifikasiyasının vacibliyi vurğulanmış, həmçinin xammalın maya dəyərinin aşağı salınması məqsədilə müxtəlif qeyri-ənənəvi materialların istifadəsinin mümkünlüyü də göstərilmişdir. Adsorbentlərin tətbiqinin ekoloji aspektləri, eləcə də yeni nəsil nanotexnologiyalar vasitəsilə onların istehsalı da qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: adsorbentlər, adsorbsiya, karbon, məsamələr, karbontərkibli maddə, modifikasiya.

Adsorbsiya prosesi qədimdən bizə məlumdur. Birinci adsorbent qum və torpaq idi ki, onlar suyun təmizlənməsində istifadə olunurdu. Bu prosesin tətbiqi və təkmilləşdirilməsində K.Şellenin və T.Y.Lovisin böyük rolu olmuşdur [1]. Belə ki, onlar XVIII əsrdə yeni kəşf edilmiş ağac kömüründə onun öz çəkisindən bir neçə dəfə böyük həcmli qazları udma qabiliyyətinin olması xüsusiyyətini aşkar etmişlər. Həmçinin T.Y.Lovis ağac kömürünün çirkli suyu təmizlədiyini də qeyd etmişdir [2]. Hazırda ilkin filtrlərdə suları təmizləmək üçün karbonlu materiallar istifadə edilir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı N.D.Zelinski ilk dəfə olaraq kömürlü əleyhqaz icad etdi [1]. Hazırda qazların adsorbsiya edilməsi sənayenin müxtəlif sahələrində qazların təmizlənməsi və qurudulmasında, məhlulların təmizlənməsində, buxar-qaz qarışıqlarının ayrılmasında, bəzi qiymətli buxarlanan həlləedicilərin qazlarla olan birləşmələrindən ayrılmasında geniş tətbiq olunur. Adsorbsiya prosesi yeyinti, farmakoloji, hərbi və başqa sənaye sahələrində də istifadə olunur.

Araşdırmaların məqsədi adsorbsiya prosesinin əsaslarını təhlil etmək, onların əsasında adsorbentlərin əsas xüsusiyyətlərini aşkar etmək, onları növlərə ayırmaq və sənayedə adsorbentlərin müsbət xüsusiyyətlərinin yüksəltmə yollarını təqdim etməkdən ibarətdir.

Əsas araşdırma və nəşrlərin təhlili. Tədqiq və inkişafında aşağıdakı alimlərin böyük əməyi olmuşdur: M.S.Cvet, əleyhqazın ixtiraçısı N.D.Zelinski, N.A.Şilov və M.M.Dubin, L.K.Lepin və A.N.Frumkin. Bundan başqa, adsorbsiyanın nəzəriyyə və praktikasının işlənilməsində aşağıda qeyd olunan alimlərin də rolu böyükdür: Biniak S., Szymanski G., Siedlewski J., Swiatkowskia, Polovina M., Babic B., Kaluderovic B., Dekanski A., Petrov N., Razviqorova M., Ekinci E., Yardim F., Minkova, Bourke, Marta [1, 3, 4, 5,6].

Sərt cisimlərlə qaz və buxarlar, eləcə də həll olunmuş maddələrin, həlləedicilərin molekulları adsorbə edilə bilər. Bərk cisimlərin üst qatında müxtəlif maddələrin udulma prosesi istiliyin əmələ gəlməsi (adsorbsiyanın istiliyi) ilə müşahidə olunur. Adsorbsiya prosesləri adsorbə güclərinin mexanizminə görə fiziki və kimyəvi adsorbə növlərinə bölünür. Fiziki adsorbsiya adsorbə olunan molekulların həcmindən daha çox olan və məsafələrdə özünü büruzə verən səthi Vander Vals qüvvələrlə təzahür olunur. Kimyəvi adsorbsiyada udulan maddə adsorbentlə kimyəvi reaksiyaya girərək onun səthində adi kimyəvi birləşmə əmələ gətirir [2].

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, müxtəlif texnoloji proseslərdə tətbiq edilən adsorbentlər mənşəyi və texnoloji parametrlərə görə də müxtəlif olmalıdır. Adsorbentin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun aktivliyidir ki, bu da maddənin kütləsi ilə udulma həcminin vahidi və ya udan maddənin kütləsi ilə müəyyən edilir. Adsorbentin sərt səthi həmcins deyil, buna görə də adsorbsiya aktiv mərkəzlərdə (sərt cisimlərin səthlərində artıq yığılan səthi enerjinin toplaşdığı sahələr) baş verir.

Həll olmuş maddələrin bərk maddə səthində adsorbsiyası maye səthində adsorbsiyadan xeyli mürəkkəbdir. Bərk maddə - məhlul sərhədində molekulyar və ion adsorbsiyası ilə fərqləndirilir.

Məhlullardan molekulyar adsorbsiya. Bu halda bərk cisim adsorbentiv molekulları adsorbsiya edir. Məhluldan adsorbsiya zamanı həll olan maddə molekulları ilə yanaşı, həlledici molekulları da adsorbsiya olunur. Bərk adsorbentın adsorbsiya etdiyi bu və ya digər molekulların miqdarı onların adsorbsiya olunmaq qabiliyyətindən və həll olan maddənin qatılığından asılıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, hidrofil maddələr (silikagel, gil) səthi aktiv maddələri qeyri-polyar və ya zəif polyar həlledicilərdən yaxşı adsorbsiya edir. Qeyri-polyar hidrofob maddələr (kömür, qrafit, talk, parafin) səthi aktiv maddələri polyar həlledicilərdən (məs. su) yaxşı adsorbsiya edir.

Bərk adsorbentdə adsorbsiyanın üç halı mümkündür:

1. Müsbət hal: adsorbent səthində həllediciyə nəzərən həll olan maddə daha çox miqdarda adsorbsiya olunur;

2. Mənfi hal: həlledici həllolan maddəyə nəzərən daha çox miqdarda adsorbsiya olunur;

3. Adsorbsiya yoxdur: həllolan maddənin qatılığı adsorbent səthində və məhlulun həcmində eyni olur. Müsbət adsorbsiya daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Adsorbsiyanın sürəti ümumiyyətlə, böyükdür. Lakin bərk adsorbent səthində adsorbsiya, adətən, həllolan maddə molekullarının diffuziya sürəti ilə məhdudlaşır. Ona görə də kiçik məsaməli adsorbentlərdə (məs. kömür) adsorbsiya tarazlığının yaranmasını sürətləndirmək üçün qarışdırma və çalxalamadan istifadə edirlər.

Həllolan maddənin adsorbsiyası onun öz təbiətindən başqa, həm də adsorbent və həlledicinin təbiətindən asılıdır.

Adsorbsiyanın adsorbent və həlledicinin təbiətindən asılılığına baxaq. Bu halda islatma böyük rol oynayır. Bərk maddənin səthində su damlası yayılırsa (bərk maddə- su bucağı itidir), deməli, su bu səthi isladır. Əgər su damlası bərk səthdə kürə halında qalarsa (bərk maddə-su bucağı kordur), su bərk səthi islatmır. Rebinderə görə, su ilə yaxşı islanan bərk səthlər hidrofil, islanmayanlar hidrofob adlanır [1].

Bərk adsorbentlərdə həll olan maddələrin adsorbsiyası bir ümumi qaydaya tabedir: həlledici bərk adsorbent səthini yaxşı isladarsa, bu həlledicidən həllolan maddə molekullarının adsorbent səthinə adsorbsiyası az olur. Əksinə, həlledici bərk səthi pis isladarsa, həllolan maddə molekullarının bərk səthdə adsorbsiyası böyük olur.

Adsorbentın səthinin təbiətini dəyişmək olar. Hidrofil səthi hidrofob, hidrofob səthi hidrofil etmək olar [7].

Elektrolitlərin adsorbsiyası. Molekulyar maddələrdən fərqli olaraq qüvvətli elektrolitlər ion formasında adsorbsiya olunur. İon adsorbsiyası əsasən iki mexanizmlə baş verir:

1. İondəyişmə adsorbsiyası;

2. Kristalda ionların seçici adsorbsiyası.

Hər iki halda adsorbsiya bərk-maye sərhədində ikiqat elektrik təbəqəsinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Bərk adsorbent elektrolit məhlulu ilə təmasda olduqda, ya kristalda ionların adsorbsiyası hesabına, ya da bərk maddənin səthindən dissosiasiya nəticəsində ikiqat elektrik təbəqəsi yaranır.

İondəyişmə adsorbsiyasında məhlulda olan elektrolitin ionlarından birinin selektiv udulması adsorbent səthindən həmin yüklü digər ionun sıxışdırılıb çıxarılması ilə müşayiət olunur. İonların mübadiləsi ekvivalent miqdarda baş verdiyindən fazalar sərhədində elektroneytrallıq pozulmur. Təcrübələr göstərir ki, iondəyişmə adsorbsiyası adi adsorbsiyadan yavaş sürətlə gedir və bu adsorbsiyaya xemosorbsiya prosesi kimi baxmaq olar.

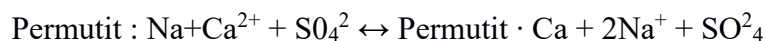
İondəyişmə adsorbsiyasında adsorbent udulan ionun əvəzinə məhlulda hidrogen və ya hidroksid ionu verirsə, belə adsorbsiya hidrolitik adlanır. Məsələn, kömürdə qeyri-üzvi neytral duzların (NaCl, KCl, KNO₃) adsorbsiyası qələviləşməklə müşayiət olunur, məhlulda ON⁻ ionları verilir.

Hidrolitik adsorbsiya torpaqda böyük rol oynayır. Torpaqda mübadilə adsorbsiyasının daşıyıcıları suda həll olmayan alüminosilikat, üzvi və üzvi-mineral birləşmələrin qarışıqlarından ibarət yüksək dispersiyə malik komplekslərdir. Bu mübadilə prosesində yalnız kationlar iştirak edir. Kationun va-

lenti böyük olduqca, və ya valentlik eyni, atom kütləsi böyük olduqca, mübadilə qabiliyyəti də böyük olur [7].

İondəyişmə adsorbsiyasına aid misallara baxaq.

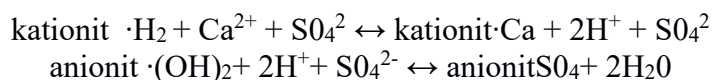
Texniki suyun codluğunu aradan qaldırmaq üçün (suya codluğu kalsium və maqnezium ionları verir) texnikada təbii silikatlardan (seolit, qlaukonit) və ya süni qələvi metal alümosilikatlarından (məs. permutit) istifadə edilir. Permutitin mübadilə təsirini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Permutitin tətbiqi suyun codluğunu azaldır, suyu digər ionlardan təmizləyir. Suyun kənar ionlardan praktiki təmizlənməsi iondəyişdirici qətranlar tətbiq etməklə mümkündür. Turşu xassəli qətranlar (ionitlər) məhluldan yalnız kationları adsorbsiya edib, əvəzinə məhlula hidrogen ionu verir. Belə adsorbentlər kationitlər adlanır. Əsas xassəli ionitlər (anionitlər) məhluldan yalnız anion adsorbsiya edir, əvəzinə məhlula hidrogen ionları verir.

Kationit və anionit doldurulmuş xüsusi filtrlərdən suyu keçirməklə, onu bütün kation və anionlardan təmizləyir. Bu cür təmizlənmiş su təmizliyində görə distillə sudan geri qalır.

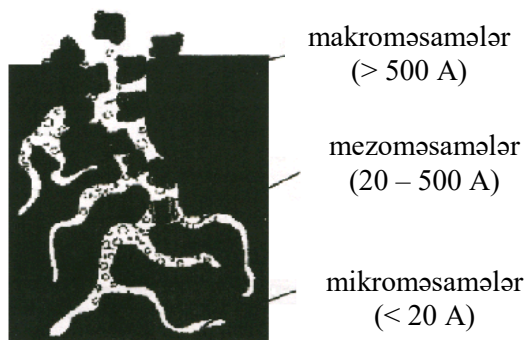
İonit tətbiq etdikdə suyun təmizlənməsi prosesini aşağıdakı sxemlərlə göstərə bilərik:

Bərk adsorbentdə yalnız bir növ ionların adsorbsiyası seçici adsorbsiya adlanır. Bu halda kationlar (və ya anionlar) mübadilə olmadan məhluldan udulur və nəticədə adsorbentin səthi yüklənir. Seçici adsorbsiya Panet-Fayans qaydasına tabe olur [1]. Bu qaydaya görə, kristal səthində məhluldan əsasən o ionlar adsorbsiya olunur ki, onlar əks yüklü kristal qəfəs ionları ilə çətin həll olan birləşmə əmələ gətirsin və ya kristal qəfəsi tamamlaya bilsin. Məsələn, AgI kristalında Ag^+ və ya I^- ionları seçici adsorbsiya olunur. Kristal qəfəsə ölçüləri və strukturu yaxın olan izomorf ionlar da daxil ola bilər. Eyni yüklü ionlarda hidratlaşma dərəcələri artdıqca adsorbsiya qabiliyyətləri azalır.

Molekullar aktiv mərkəzlərdə, adətən, bir qat adsorbsiya olunur (monomolekulyar adsorbsiya). Adsorbentin səthi (aktiv mərkəzlər) nə qədər çox inkişaf edibsə, udmasahəsi də bir o qədər yüksək olur. Nəticədə, səthi hissəciklərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən və səthin xüsusi sahəsindən asılı olaraq qaz mühitində cəmləşən adsorbentlərin daha çox udulması baş verir. Ona görə də sənayedə daha böyük mikroməsaməli cisimlər adsorbent kimi istifadə olunur. Eyni nümunədə məsamələr ölçü və formasına görə fərqlənir.

Məsamələrin ölçülərinin düzgün təsnifatını M.M.Dubinin təklif etmişdir. Bu təsnifata görə məsamələr mikroməsamələrə (2 nm), mezoməsamələrə (2–50 nm), makroməsamələrə (50 nm) bölünür (şəkil 1.) [2].

Şəkil 1. Karbon adsorbentinin buxar şəbəkəsinin sxemi

Sənaye adsorbentlərində udulan maddənin əsas hissəsi mikroməsamələrin divarlarında yığılır. Keçirici və makroməsamələrin rolu əsas etibarilə adsorbəedilmiş maddənin mikroməsamələrə ötürül-

məsində özünü göstərir. Bundan başqa, adsorbentin bu maddəyə qarşı udma qabiliyyəti prosesin texnoloji parametrlərindən (temperatur və təzyiq), eləcə də udulan maddənin sıxlığından asılıdır [8].

Həndəsi quruluşa görə adsorbentlər 4 tipə bölünür:

1. Məsəməsiz adsorbentlər – qrafit hisi, duz kristalları;
2. Həmcins makroməsəməli adsorbentlər. Silikogelin su buxarında 700–800⁰C də emalından alınır (hidrotermal emal);
3. Həmcins nazik məsəməli adsorbentlər – molekulyar ələklər (seolitlər);
4. Qeyri-həmcins məsəməli adsorbentlər, həm geniş, həm də dar məsəmələri özündə birləşdirən silikagellər [9].

Adsorbentlər aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: gərəqli seçmə qabiliyyəti, katalitik aktivliyin olmaması və ayrılan qarışıqların komponentlərinə kimyəvi təsirsizliyi, mexaniki möhkəmliyi, adsorbsiyanın izoterminin nizamlılığı, yaxşı regenerasiyası. Adsorbent seçərkən əsas amillərdən biri də onun asan əldə olunmasıdır. Sənayedə adsorbent kimi, əsasən, aktiv kömür və mineral adsorbentlər (silokogellər, seolitlər və s.) tətbiq edilir. Cədvəldə əsas adsorbentlərin qısa təsnifatı və tətbiqi sahələri göstərilmişdir.

Cədvəl

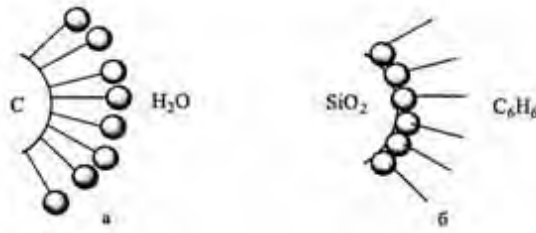
Sıra №-si	Adsorbentin növü	Aktiv kömür	Silikogellər	Seolitlər	Alomogellər
1.	Xüsusiyyəti	Yüksəkməsəməli aktiv kömürləri müxtəlif karbontərkibli maddələrin (ağac, sümük və s.) quru distillə yolu ilə alırlar. Bu onlardan tezuçan komponentlərin çıxarılması, alınan kömürlərin aktivləşdirilməsi və məsəmələrin artırılması üçün istifadə olunur.	Silisiyum turşusunun qurudulmuş gelini göstərən mineral adsorbent	Təbii və ya sintetik minerallarla (alüminosilikatla qələvi metallar)	Aktiv alüminium oksidi – sabit maddədir, suda həll olmur, yetərinə möhkəm və narınlaşmaya qarşı dayanıqlıdır.
2.	Təsiredici maddə	Karbon (C)	Silisiyum turşusu	Alüminosilikatlar	Al ₂ O ₃ .nH ₂ O
3.	Xüsusi səth m ² /q	600–1700	400–770	700–1000	170–220
4.	Tətbiq sahəsi	Üzvi maddələrin uçucu buxarlarının udulması	Qazların qurudulması	Az miqdarda nəmliyi olan qazların tam qurudulması	Qazların qurudulması, sulu məhlulların və mineral yağların təmizlənməsi
5.	Xüsusiyyətləri	Yüksək regenerasiya və ekoloji təmizlik	Mexaniki möhkəmlik, tez regenerasiya (110–120 ⁰ C)	Yüksək nəm həcmi	Suyun təsirinə dayanıqlılığı

Əsas adsorbentlərin qısa təsnifatı və tətbiq sahələri

Karbonun kimyəvi tərkibi və struktur quruluşu onun sənayenin bir çox sahələrində karbontərkibli adsorbent material kimi istifadə olunmasına imkan verir [10].

Kimyəvi tərkibinə görə onları karbon və qeyri-karbon adsorbentlərə ayırmaq olar. Karbonlu adsorbentlərə aktiv (aktivləşdirilmiş) kömür, karbon lifli materiallar, eləcə də bərk yanacaqın bəzi növləri aiddir. Qeyri-karbon adsorbentlərə silikagellər, aktiv alüminium oksidi, alümogelli seoliti və gilli növləri aiddir. Aktiv kömürlər məsəməli adsorbent olub, yaxşı inkişaf etmiş polidispers quruluşla (məsəmələrin bütün ölçülərinə malikdir) xarakterizə edilir. Onları müxtəlif üzvi xammaldan: daş və boz kö-

mürdən, antrasitdən, torfdan, ağac materiallarından, heyvan və bitki mənşəli maddələrdən, eləcə də findıq qabıqlarından, meyvələrin tumlarından və s.-dən əldə edirlər.

Şəkil 2. MKM-in (məsaməli karbon materialı) adsorbsiyaedici küre molekulu quruluşu: a – aktivləşdirilmiş kömür (qeyri-polyar cisim), b – silikogel (polyar cisim).

Karbondərkibli adsorbentlərin üstünlüklərindən biri də onların hidrofobluğudur. Əsas tərkibində aktivləşdirilmiş kömür istifadə olunan bir çox adsorbent markaları vardır. Aktivləşdirilmiş kömürün keyfiyyəti xammalın xüsusiyyətindən və aktivləşdirmə şəraitindən asılıdır.

Tətbiq sahəsindən asılı olaraq karbonlu adsorbentlər müəyyən keyfiyyətə malik olmalıdır: məsaməli quruluş, səthi funksional qruplara, möhkəmlik, təmizlik dərəcəsi və s. Həmçinin kömürün konkret olaraq seçilməsi karbondərkibli adsorbentlərin tətbiq edildiyi texnoloji prosesin özündən asılıdır. İstifadə sahəsindən asılı olaraq karbonlu materiallar aşağıdakı qruplara bölünür [5]:

1. Qaz və buxarların udulması üçün lazım olan adsorbentlər:

a) Havadan və ya digər qazlardan üzvi maddələrin udulması üçün istifadə edilən karbondərkibli rekuperasiyalı maddələr;

b) sənayedə, eləcə də əleyhqaz və qazdan qorunmaq məqsədilə olan sığınacaqlarda qaz və buxarların udulması üçün istifadə edilən qaz kömürləri;

c) kimyəvi reaksiyalarda katalizator qismində istifadə edilən katalizləşdirən və ya əlaqələndirən kömürlər.

2. Məhlulların tərkiblərindən maddələri udan karbondərkibli adsorbentlər:

a) bəzi mayələrin rəngsizləşdirilməsində və təmizlənməsində istifadə edilən karbonlu adsorbentlər.

b) toksinləri udmaq üçün istifadə edilən və daxilə qəbul edilən ciddi aktivləşdirilmiş kömürlər.

MKM-lərin tətbiq sahələrindən asılı olaraq məsamələrin ölçü və sayının böyük əhəmiyyəti vardır ki, bu da təbii xammal və termik emalda texnoloji rejim prosesindən asılıdır. Hazırlanma prosesində xammalın qızdırılma sürəti böyük rol oynayır. Qızdırılma sürətinin artması iri məsamələrin (makroməsamələr) sayının, eləcə də məsamələrin ümumi həcmimin artmasına səbəb olur. Asta sürətli qızdırılma prosesi reaktorlarda xammalın hərəkətsiz qatının pirolizi texnologiyasında istifadə olunur.

Adi adsorbentlərin bir çox çatışmazlıqları vardır. İzotermdə qeyri-sabitlik və katalitik aktivlik də bura daxildir. Adsorbentlərin müsbət xüsusiyyətlərini artırmaq üçün sənayedə onların modifikasiyası (şəkiləyişməsi) aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir [2]:

- su, turşu, qələvi və qeyri-üzvi duzlarla emal;
- hidrosil qrupları xlor silanlar və ya başqa maddələrlə əlaqələndirmək;
- kolloid sistemin əldə olunması;
- inert daşıyıcıya adsorbent tozunun səpilməsi.

Kömürün yanmaq qabiliyyətini misal gətirmək olar. Kömürün oksidləşməsi hava şəraitində 250°C temperaturda baş verir. Buna görə də onunla işləyərkən kömür tozu varsa, daha ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki kömür tozu yüksək temperaturda partlama qabiliyyətinə malikdir. Alışmanın qarşısını almaq üçün kömürün emalında ona 5%-li silikogel əlavə edilir. Bu modifikasiya edilmiş qarışıq silikarbon adlanır.

Aktivləşdirilmiş kömür nəm mühitlərdə qənaətbəxş işlədilən yeganə adsorbentdir. Həmçinin kimyəvi dayanıqlılığına, termomöhkəmliyinə, terodayanıqlılığına və xüsusi möhkəmliyinə görə karbonlu adsorbentlər geniş tətbiq edilir. Hazırda dünyada karbonlu materialların emalı il ərzində 1000000 ton təşkil edir [4].

Karbonlu adsorbentlərin emalının maya dəyərini azaltmaq üçün sənayedə ağac emalından yığılan tullantıların qeyri-bitki və ağac xammalından istifadə texnologiyaları araşdırılır. Müxtəlif sahələrdən olan tullantıların belə istifadə olunması, ekoloji problemlərin həll olunması, onların utilizə edilməsi və müxtəlif sahələrdə tətbiq edilən sorbentlərin siyahısının genişləndirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, kokos qabıqlarının sorbentlərinin payı 10%, torfdan – 10%, oduncaqdan – 36%, boz kömürdən – 14% təşkil edir [4].

Məlumdur ki, ilkin xammaldan alınan adsorbentin keyfiyyətinə, adsorbədən məsamələrin inkişafına, mexaniki möhkəmliyinə təsir edir. Aktivləşdirilmiş kömürün ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də yanma dərəcəsi, yəni yanmış kömürün onun ilkin həcmində olan faiz fərqidir. Aktivləşdirilmiş kömürlər yüksək dərəcədə xalisliyi və nazikməsaməliliyi ilə fərqlənir [8].

Bahalı karbontərkibli adsorbentlərin istehsalında texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağı salmaqdan ötrü nanotexnologiyalar geniş tətbiq olunur, onların istifadəsi keyfiyyətin yüksəldilməsinə, eyni zamanda müxtəlif ekoloji problemlərin həll olunmasına yardım edir. Nanotexnologiyaları, həmçinin adsorb materialların hazırlanması prosesində də tətbiq etmək olar.

Məlumdur ki, adsorbentin “işinin” effektivliyi onun quruluş və səthi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Ona görə də nanoölçülü hissəciklərin alınmasından yaranan adsorbentlərin mikroməsaməli quruluşunun yaxşılaşdırılması adsorbent materiallarının modifikasiya prespektivini yönləndirir. Emal edilmiş nanostukturlaşdırılmış adsorbentlər regenerasiya edilə və ya enerji qurğularında yanacaq kimi istifadə oluna bilər [11].

Nəticə

Hazırda MKM adsorbentlər arasında vacib təbəqə təşkil edir. Onun istehsalı 100.000 tonlarla ölçülür və tətbiq sahələri artdıqca göstərici də artır. Sağlamlıq üçün təhlükəsiz olması dünya istehsalçılarına yeni-yeni tədqiqatlar aparmağa, yeni adsorbent növlərinin tətbiq olunmasına, sifarişçi və qanunvericilik arasında uyğunluq saxlamağa vadar edir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, məsaməli materialların tətbiqi sahələri artıqca onların növləri də artmalıdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi adsorb keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə şərait yaradacaqdır. İstifadə olunan sənaye adsorbentlərinin yerinə daha ucuz və təmizləmə gücü yüksək olan adsorbentlər olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Нилов Е. Зелинский , Нилов Е., М.: Молодая гвардия, 1964, 56 с.
2. Манолов К. Великие химики / Манолов К. В 2-х томах, Том 1. 3-е изд., испр. и доп. М.: Мир, 1985, 470 с.
3. Biniak S. The characterization of activated carbons with oxygen and nitrogen surface groups / S. Biniak; G. Szymański; J. Siedlewski; A. Świątkowski // *Carbón*. – 1997. –35 (12): pp. 1799–1810.
4. Polovina M. Surface characterization of oxidized activated carbon cloth / Polovina M.; Babic B.; Kaluderovic B.; Dekanski A. (Электронний ресурс). <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0008622397000572>.
5. Petrov N. Preparation and characterization of carbon adsorbents from furfural / Petrov N.; Budinova T.; azvigorova M. R; Ekinç E.; Yardim F.; Minkova V. // *Carbon*, 2000, 38 (15): pp. 2069-2075.
6. Bourke M. Activated Carbon for Mercury Removal/ M. Bourke, 1989. Retrieved 2013-08-27 (Электронний ресурс). –<http://www.tigg.com/mercury-removal.html>.
7. Поляченко О.Г. Физическая и коллоидная химия: Конспект лекций для студентов технологических специальностей / О. Г. Поляченко, Л. Д. Поляченко, Могилев: УО МГУП, 2008, 196 с.
8. Грег С. Адсорбция, удельная поверхность, пористость / Грег С., Синг К., М.: Мир, 1984, 306 с.

9. Garcia A.B. Modification of the surface properties of an activated carbon by oxygen plasma treatment / A. B. Garcia; A. Martinez-Alonso; C. A. Leon; J.M.D Tascon // Fuel, 1998, 77 (1): pp. 613-624.

10. Изотермы адсорбции паров летучих органических веществ на пористых углеродных материалах (Электронный ресурс). <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=484257>.

11. Получение наноструктурированных адсорбентов из зерновых отходов агропромышленного комплекса. (Электронный ресурс). <http://ztbo.ru/o-tbo/lit/problemi-rekultivacii-otxodov/poluchenie-nanostrukturirovannix-adsorbentov-iz-zernovix-otxodov-agropromishlennogo-kompleksa>.

Аннотация

Исследование характеристик углеродного адсорбента

Р.Г.Ахундов

В статье кратко рассмотрено понятие адсорбции, история ее развития. Обобщена характеристика и сферы применения основных адсорбентов, приведены примеры основных областей их применения и показаны ограничения их использования. Рассмотрена необходимость в модифицировании углеродсодержащих адсорбентов, с целью улучшения их физико-химических свойств в соответствии с которыми расширяются области их применения. С целью снижения стоимости исходного вещества показана возможность использования разных нетрадиционных-природных материалов. Приведен экологический аспект применения адсорбентов, а также показаны высокотехнологичные методы производства адсорбентов нового поколения при помощи нанотехнологий.

Ключевые слова: адсорбенты, адсорбция, углерод, поры, углеродсодержащее вещество, модифицирование.

Summary

Investigation of the characteristics of carbon adsorbents

R.G.Akhundov

The article briefly considers the concept of adsorption and the history of its development. The characteristics and application of basic adsorbents have been generalized, examples have been given and the restrictions on using them have been highlighted. The necessity of modifying carboniferous adsorbents, in order to improve their physical and chemical properties in accordance with which their applications have been emphasized, as well as the possibility of using different non-traditional natural materials has been shown. The ecological aspects of applying adsorbents and the production of adsorbents through using high-tech methods of new generation nanotechnology.

Keywords: adsorbent, adsorption, carbon, porous, carboniferous substance, modification

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Romanşrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə sağ tərəfdən 10 mm, sol tərəfdən 30 mm, yuxarı və aşağıdan 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1,s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları" barədə qüvvədə olan Təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyat"dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков - азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman– 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы с правой стороны 10 мм, с левой стороны 30 мм, сверху и снизу 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 "Использованная литература" положения "О правиле оформления диссертаций" Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела "Использованная литература", кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (azerbaijan, russian and english) languages.

An article should be typed in MS WORD text editing Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UOT (UDK) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventures, authors' e-mail account must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (azerbaijan, russian, english) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author (s), scientific necessity, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from right 10 mm, left 30 mm, top and bottom 20 mm space. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

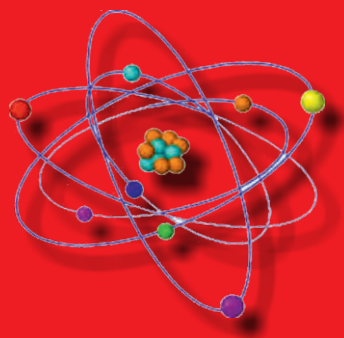
While giving the bibliografic description of the references, the requirements 10.2-10.4.6 "References" which is in force of "Rules for application of Dissertations" instruction of Supreme Attestation Commission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality for the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientifically and grammatically edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will have adopted to publish in journal after considering by editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

№ 1(3)

